

Дніпропетровський національний університет

На правах рукопису

МИКИТЧУК

НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА

УДК 94 (477)

ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОБОРНОСТІ
У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ
М. ДРАГОМАНОВА ТА І. ФРАНКА

07. 00. 01. – Історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор

Світленко Сергій Іванович

Дніпропетровськ

2006

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1. 1. Історіографічна розробка проблеми.....	11
1. 2. Джерельна база дослідження.....	27
1. 3. Теоретико-методологічна основа дослідження.....	49
РОЗДІЛ 2. РОЗРОБКА ТА ПОШИРЕННЯ ІДЕЇ	
УКРАЇНСЬКОЇ СОБОРНОСТІ М. ДРАГОМАНОВИМ.....	59
2. 1. Генеза та розвиток ідеї соборності у світогляді М. Драгоманова.....	59
2. 2. Об’єктивні чинники української соборності.....	69
2. 3. Національна свідомість як основа українського	
національного єднання за М. Драгомановим.....	83
2. 4. М. Драгоманов про політичне майбутнє української нації	
в контексті української соборності.....	88
2. 5. Поширення ідеї української соборності М. Драгомановим.....	96
РОЗДІЛ 3. РОЗРОБКА ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ІДЕЇ УКРАЇНСЬКОЇ	
СОБОРНОСТІ І. ФРАНКОМ.....	109
3. 1. Формування, становлення й еволюція ідеї соборності	
у поглядах І. Франка.....	109
3. 2. Чинники української соборності за І. Франком.....	122
3. 3. Значення національної свідомості для української соборності.....	129
3. 4. Соборна українська держава – політичний ідеал І. Франка.....	138
3. 5. Популяризація ідеї української соборності І. Франком.....	144
РОЗДІЛ 4. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ РОЗРОБКИ ІДЕЇ УКРАЇНСЬКОЇ	
СОБОРНОСТІ М. ДРАГОМАНОВИМ ТА І. ФРАНКОМ.....	158
ВИСНОВКИ.....	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	181

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДАПО	– Державний архів Полтавської області
ДАЧО	– Державний архів Чернівецької області
ІЛ ВРФТ	– Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України Відділ рукописних фондів та текстології (м. Київ)
ІР ВР	– Інститут рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів (м. Київ)
ЛНБ ім. В. Стефаника ВР	– Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів
УІЖ	– Український історичний журнал
ЦДІАУК	– Центральний державний історичний архів України у м. Києві
ЦДІАУЛ	– Центральний державний історичний архів України у м. Львові

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У процесі вивчення історії України важливе значення має ретроспективне дослідження державотворчих ідей. Із часів середньовіччя українські землі входили до складу різних політичних утворень, що мало негативні наслідки для динаміки розвитку українського етносу та власної державності. Територіальне роз'єднання спричинило послаблення культурних, духовних зв'язків, загальмувало становлення національної свідомості. Процес формування модерної нації актуалізував у свідомості інтелігенції ідею української соборності як один з наріжних чинників її консолідації.

Ідея української соборності є одним із основоположних складників української національної ідеї [509, с. 755]. В українській мові термін „соборний” вживається у значенні об'єднаний, неподільний, а „соборність” – як властивість (за значенням соборного), тобто об'єднаність, цілісність, неподільність [362, с. 1157]. Змістовне наповнення визначення „української соборності” відбувалося в науковій та суспільно-політичній думці з кінця XIX – до початку XXI ст. У вітчизняній історіографічній традиції „українська соборність” трактувалася у двох значеннях: 1) національна державність; 2) духовно-культурна, етнотериторіальна та політична єдність українського народу. У першому значенні термін „соборність” використовувався переважно у політичних документах [228]. Частина науковців ототожнювали поняття „соборності” і „державної єдності” [358, с. 370; 471, с. 50]. Однак, вже з початку XX ст. формувалося більш широке розуміння „української соборності”, яке охоплювало обґрунтування етнотериторіальної, культурної, економічної єдності, формування національної свідомості, об'єднання українських етнічних територій, утворення незалежної держави [482, с. 61; 483, с. 6 – 10; 516, с. 47; 519, с. 71; 520, с. 117]. Оскільки українська державна єдність ґрунтується на духовно-культурній, етнотериторіальній єдності українського народу, вживання терміну „українська соборність” у другому значенні є більш доцільним.

Осягнути сутність та логіку розвитку ідеї української соборності неможливо без дослідження творчої спадщини тих мислителів, які заклали основи теоретичної розробки цієї ідеї в XIX ст. Розгляд ідеї української соборності крізь призму постатей М. Драгоманова та І. Франка зумовлений такими причинами:

1. М. Драгоманов та І. Франко зробили вагомий внесок в ідеологію українського національного руху, їхні ідеї мали значний вплив на сучасників. Мислителі змогли піднятися над загальним рівнем тогочасної суспільно-політичної думки й стали одними з основоположників „українського проекту”, що втілювався в життя вже у XX ст. їхніми учнями. Активна суспільна діяльність М. Драгоманова та І. Франка сприяла взаємному ознайомленню та науковому і культурному зближенню української інтелігенції різних регіонів.

2. Дослідження розробки ідеї української соборності цими мислителями дозволить визначити особливості формування та з'ясувати її місце в ідеології М. Драгоманова та І. Франка як знакових особистостей національного руху українців у Росії та Австро-Угорщині другої половини XIX – початку XX ст.

3. Часткова синхронність процесу теоретичної розробки ідеї соборності М. Драгомановим та І. Франком дає змогу порівняти особливості розуміння цієї ідеї представниками різних українських регіонів. Врахування тієї обставини, що І. Франко пережив М. Драгоманова на 20 років, сприяє розумінню подальшої розробки ідеї соборності у І. Франка в контексті загального розвитку української суспільної думки та оцінці „життєздатності” ідеологічних орієнтирів М. Драгоманова.

Науковий інтерес до теми зародження й еволюції ідеї української соборності у творчій спадщині М. Драгоманова та І. Франка, її популяризації викликаний, в першу чергу, її недостатнім вивченням у попередній історіографічній традиції. Ідеологія й діяльність М. Драгоманова й І. Франка стали об'єктом досліджень наприкінці XIX – на початку XX ст. Однак тогочасні автори лише констатували, але не ставили на меті аналіз поглядів

мислителів стосовно української єдності. Ширше дослідники розглядали суспільно-політичну діяльність М. Драгоманова й І. Франка, одним із аспектів якої була популяризація ідеї соборності [394 – 403; 500 – 504; 520; 590].

Фрагментарно розглядали дану тему українські радянські вчені [357; 369; 439]. Джерельна база цих досліджень певною мірою обмежена. Наприклад, до наукового обігу в українській радянській історіографії вибірково залучалися твори М. Драгоманова й І. Франка, не розкривалися всі сторони їхньої творчості та діяльності, що зумовлено загальною суспільною ситуацією, коли погляди мислителів стосовно української соборності були „неактуальними”. В той же час, українські діаспорні вчені акцентували увагу на ставленні М. Драгоманова й І. Франка до проблеми української державності, що спричинено „державоцентричною” заангажованістю дослідників. Це зумовило критику М. Драгоманова як противника створення української держави, часто без урахування певних суперечностей, „напівтонів” у висловлюваннях мислителя, еволюції його поглядів [416; 428; 515; 566].

Попри природне поживлення наукових зацікавлень до ідеї української соборності у 90-х рр. ХХ ст. до цього часу дана тема на концептуальному рівні ще не вивчена. У новітній історіографії погляди М. Драгоманова та І. Франка щодо загальнонаціонального єднання розглядалися не як окрема дослідницька проблема, а в контексті ширших наукових досліджень Я. Грицаком, М. Кармазіною, А. Круглашовим, Ю. Левенцем, В. Солдатенком, В. Сарбеєм, П. Сергієнком [445 – 448; 472 – 478; 492; 552; 558 – 560].

Дана тема має велике практичне значення за умов розвитку сучасної незалежної України, що потребує зміцнення духовно-культурних, суспільно-політичних, соціально-економічних зв'язків по лінії Схід – Захід, адже без консолідації новітньої української нації неможливо уявити динамічний розвиток і модернізацію України у ХХІ ст. Для успішної реалізації загальнодержавної політики потрібно, по-перше, з'ясувати чинники, які найбільше сприяли б українській соборності, по-друге, чітко визначити, які

саме фактори єднання потребують державної підтримки. Нинішнє формування й утвердження концепції соборної української нації логічно передбачає ретроспективну реконструкцію процесу розробки й популяризації ідеї української соборності провідними українськими мислителями XIX – XX ст.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дисертаційна робота складає частину дослідницьких програм, які виконуються кафедрою історії України Дніпропетровського національного університету в рамках теми „Історія Наддніпрянської України: етнонаціональні, етносоціальні та етнокультурні процеси” та держбюджетної теми кафедри історії України й науково-дослідної лабораторії комп'ютерних технологій „Теоретико-методологічні проблеми етнонаціональної та соціальної історії України ” № 1-117-06 (номер державної реєстрації 0106U000789).

Об'єктом дослідження є процес становлення ідеї української соборності в теорії та практиці українського національного руху.

Предмет дослідження – генеза, сутність та еволюція ідеї української соборності у світогляді М. Драгоманова й І. Франка та її популяризація.

Метою дослідження є реконструкція й осмислення процесу розробки та популяризації ідеї української соборності в теоретичній і практичній діяльності М. Драгоманова та І. Франка.

Для досягнення цієї мети автор поставив перед собою такі дослідницькі **завдання:**

– з'ясувати ступінь наукової розробки даної теми в історіографії, виявити перспективи її подальшого вивчення, її джерельне забезпечення та визначити теоретико-методологічну основу дослідження;

– проаналізувати генезу та сутність ідеї української соборності в публіцистичних і наукових працях, епістолярії М. Драгоманова, визначити головні форми популяризації ідеї мислителем;

– розглянути процес становлення й еволюції ідеї соборності та її змістове наповнення в публіцистичних, наукових, художніх працях та епістолярії І. Франка, визначити місце і роль окремих складників ідеї української

соборності в її розумінні та висвітленні вченим, охарактеризувати основні засоби поширення ідеї суспільним діячем;

– виділити спільні й відмінні риси в теоретичній розробці ідеї української соборності М. Драгомановим та І. Франком.

Хронологічні рамки дослідження: друга половина XIX – початок XX ст.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження визначаються, насамперед, постановкою і розробкою досліджуваної теми як самостійної й цілісної наукової проблеми. Автор уперше в українській історіографії комплексно дослідив цю проблему й отримав такі результати:

– визначено ступінь наукової розробки теми та виявлено своєрідність історіографічного процесу з даної проблеми;

– введено до наукового обігу маловідомі джерела та представлено нову інтерпретацію вже опублікованих у контексті вивчення ідеї української соборності у світогляді й діяльності М. Драгоманова та І. Франка;

– спираючись на дані першоджерел, комплексно проаналізовано процес розробки і поширення ідеї української соборності М. Драгомановим;

– на основі аналізу творчої спадщини І. Франка виокремлено та систематизовано його погляди щодо української соборності, розглянуто основні способи її популяризації суспільним діячем;

– здійснено порівняльний аналіз розробки ідеї української соборності М. Драгомановим та І. Франком.

Практичне значення результатів дослідження обумовлюється тим, що фактичний матеріал роботи, її основні положення, висновки можуть бути використані в процесі розробки й читання лекцій з історії України, історії суспільної думки України, історіософії історії України, української філософії.

Апробація результатів дослідження відбувалася на XIII (2002 р.) і XVII (2006 р.) наукових сесіях НТШ у Дніпропетровську, на наукових читаннях з проблем політичної історії України та Росії (м. Дніпропетровськ, 2006 р.). В рамках Всеукраїнського науково-методологічного проекту „Україна соборна” взято участь у трьох конференціях: Міжнародній науковій конференції

„Духовна вісь України: Галичина – Наддніпрянщина – Донеччина” (м. Івано-Франківськ, 2004 р.), Другій Міжнародній науковій конференції „Соборність України: історична спадщина і виклики часу” (м. Переяслав-Хмельницький, 2005 р.), Третій Міжнародній науковій конференції „Соборна Україна: історична ретроспектива” (м. Черкаси, 2005 р.). Матеріали дослідження обговорювалися на Міжнародному науковому конгресі „Іван Франко: дух, наука, думка, воля (до 150-річчя від дня народження)” (м. Львів, 2006 р.), Міжнародній науковій конференції „Наддніпрянська Україна в контексті історичного розвитку Центрально-Східної Європи” (м. Дніпропетровськ, 2006 р.), Всеукраїнському круглому столі „Мій поклик: праця, щастя і свобода...”, присвяченому 150-річчю з дня народження Івана Франка (м. Київ, 2006 р.). Робота обговорювалася на засіданнях кафедри історії України ДНУ.

Основні положення дисертаційного дослідження викладено в публікаціях:

1. Ідея української соборності у творчій спадщині М. П. Драгоманова // *Грані*. – 2004. – № 1. – С. 9 – 15 (1 д. а.).
2. Етнотериторіальна єдність України: погляди М. Драгоманова // *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін.* – Д.: Вид-во ДНУ, 2005. – Вип. 3. – С. 160 – 167 (0,5 д. а.).
3. І. Я. Франко і Наддніпрянська Україна // *Україна соборна: Зб. наук. статей / Ред. кол.: О. П. Реснит (відп. ред.) та ін.* – Київ, 2005. – Вип. 2. – Ч. III. – С. 144 – 152 (0,5 д. а.).
4. Ідея української соборності у поетичній спадщині І. Франка // *Соборність України: історична спадщина і виклики часу: Зб. наук. статей / Ред. кол.: В. П. Коцур (відп. ред.) та ін.* – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 3. – С. 320 – 327 (0,5 др. арк.).
5. Впливи європейської інтелектуальної традиції на становлення ідеї української соборності у світогляді М. Драгоманова // *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр.*

/ Ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2006. – Вип. 4. – С. 88 – 95 (0,5 д. а.).

6. Українська соборність як складова національної ідеї // Проблеми політичної історії України: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: О. Б. Шляхов (відп. ред.) та ін. – Д., 2006. – С. 213 – 220 (0,5 д. а.).

Структура роботи зумовлена поставленою метою та завданнями. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків (180 с.) і списку використаних джерел та літератури (621 позиція). У вступі обґрунтовано вибір теми дослідження, вказано на зв'язок роботи з науковими програмами, темами, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, хронологічні межі дослідження, наукову новизну та практичне значення роботи, наведено інформацію щодо її апробації. У першому розділі розглянуто стан наукової розробки теми, окреслено комплекс джерел з досліджуваної проблематики, визначено теоретико-методологічні засади дослідження. У другому та третьому розділах висвітлено процес теоретичної розробки та популяризації ідеї української соборності М. Драгомановим та І. Франком відповідно. У четвертому розділі здійснено порівняльний аналіз розробки поглядів учених стосовно загальноукраїнської єдності. В кінці роботи подаються висновки.

РОЗДІЛ І

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Історіографічна розробка проблеми

Комплекс використаної в дослідженні літератури за проблемним принципом можна розділити на чотири групи: 1) роботи, в яких розглядається світогляд та діяльність М. Драгоманова й І. Франка; 2) література, що характеризує суспільно-політичну та культурну ситуацію середини ХІХ – початку ХХ ст.; 3) дослідження, які розкривають значення ідеї соборності для національного розвитку, формування модерної української нації; 4) література, яка сприяла формуванню теоретико-методологічних засад роботи. Хоча ряд праць не можна віднести конкретно до одного блоку [397; 491; 496]. Наприклад, у колективній монографії „Історичні передумови возз’єднання українських земель” науково обґрунтовано історичну обумовленість об’єднання українських земель у складі УРСР, досліджено зародження, еволюцію ідеї соборності в українській суспільно-політичній думці та її популяризації провідними діячами українського руху, розглянуто погляди М. Драгоманова й І. Франка стосовно української соборності [439].

Найбільшу групу літератури, використаної в дослідженні, складають праці, в яких розглядається ідеологія та діяльність М. Драгоманова та І. Франка. Висвітлюючи історіографію теми, серед робіт, які певною мірою стосуються розробки й популяризації ідеї української соборності мислителями, можна виокремити такі різновиди: критичні відгуки на твори М. Драгоманова й І. Франка, що містять аналіз їхньої ідеології [317; 325; 402; 521; 523; 526; 532]; узагальнюючі наукові праці, в яких є інформація стосовно даної теми [390; 410; 412; 427; 445; 451; 474; 550; 562; 610; 618]; спеціальні наукові розвідки, присвячені певним аспектам розробки й популяризації ідеї соборності вченими [439; 476; 566; 575; 576; 604].

Вивчення життя і творчості М. Драгоманова та І. Франка має тривалу історію й усталені традиції. За проблемно-тематичним змістом, характером джерельної бази та методологією дослідження історіографію даної проблеми можна розділити на три періоди:

1) Кінець XIX ст. – 20-ті роки XX ст. У працях цього періоду автори лише констатували, але не ставили на меті аналіз переконань мислителів стосовно української соборності, детально досліджували суспільно-політичну діяльність М. Драгоманова та І. Франка [394 – 403; 500 – 504; 520; 590]. Прикметною є широта джерельної бази, на якій побудовані праці. Автори ввели до наукового обігу значну частину листування М. Драгоманова та І. Франка, їхні неопубліковані твори. Особливістю розвідок є те, що учасниками подій, які описуються, часто були самі автори. Саме в цей період до наукового обігу вченими (Ю. Охримовичем, С. Томашівським) вводяться поняття „Соборної України”, „ідеї соборності”. Автори намагалися проаналізувати, що вкладали в українську соборність М. Драгоманов та І. Франко [520; 579]. Слід зазначити, що у дисертаційному дослідженні роботи першого періоду частково використані як джерела при оцінці сприйняття чи заперечення переконань М. Драгоманова та І. Франка стосовно української соборності сучасниками та наступними поколіннями.

2) 30 – 80-ті роки XX ст. Серед досліджень другого періоду виділено праці українських радянських та діаспорних вчених (тут розглядаються й праці західноукраїнських істориків у 30-х рр.). Попри різні умови створення, ці дослідження мають спільні особливості: 1) обмеженість джерельної бази (в радянській історіографії вибіркоче залучення творів М. Драгоманова та І. Франка зумовлено здебільшого суб'єктивними причинами); 2) вузькість проблемно-тематичного змісту (радянські автори згадували соборницькі погляди мислителів лише побіжно, в контексті більш широких досліджень, діаспорні вчені акцентували увагу на ставленні Михайла Петровича та Івана Яковича до проблеми української державності); 3) часткове нехтування принципами об'єктивності та історизму (наприклад, у 30-х рр. XX ст.

українські радянські вчені називали М. Драгоманова прихильником українського націоналізму, а науковці у Львові, Чернівцях критикували його як противника створення української держави) [416; 428; 515; 566].

3) 90-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст. Суспільно-політичні зміни в Україні в 90-х рр. ХХ ст. спричинили поживлення наукових зацікавлень до ідеї української соборності. Розширилася джерельна база, урізноманітнилися методологія досліджень. Однак, у новітній історіографії погляди М. Драгоманова та І. Франка щодо національного єднання розглядалися не як окрема дослідницька проблема, а в контексті більш ширших наукових досліджень [445 – 448; 472 – 478; 492; 552; 558 – 560].

Перші спроби аналізу поглядів М. Драгоманова щодо загальноукраїнської єдності були здійснені ще за життя вченого та відразу після смерті його сучасниками й учнями, позаяк серед представників українського руху другої половини ХІХ ст. він був чи не найбільшою науковою постаттю з огляду на коло піднятих ним проблем та глибину їх осмислення.

У 1890-х рр. з'явилися рецензії й відгуки на публіцистику М. Драгоманова, які власне й започаткували драгоманознавство. У цих працях розкривається розуміння ідеї соборності сучасниками, зроблено узагальнюючі характеристики його суспільно-політичної орієнтації. Так, один з його сподвижників М. Павлик, ставлячись до М. Драгоманова з певним пієтетом, дійшов висновку, що ніхто більше не зробив для Галичини й Наддніпрянщини, ніж М. Драгоманов [523, с. 226]. Залишаючи поза увагою певні суперечності у творчості свого вчителя, М. Павлик позитивно оцінював його діяльність, спрямовану на духовне та наукове зближення українських земель.

Особливо цікавими для нас є роботи І. Франка, в яких автор дискутував з ученим або підтримував і розвивав його думки [317]. Якщо до 1890 р. М. Драгоманов виступав для нього ідейним орієнтиром, то з середини 90-х рр. Іван Якович звинувачував його у недостатньому рівні національної свідомості, неповному врахуванні національних потреб [325]. Очевидно, що неоднозначні

оцінки ідеології М. Драгоманова пов'язані з еволюцією світогляду самого І. Франка. Однак він завжди зважав на суспільно-політичні умови, в яких змушений був працювати М. Драгоманов, коли навіть „між чільними Українцями мало хто вірив в самостійність українського народу” [246, с. 239]. Загалом праці І. Франка мають у даному дослідженні подвійну функцію: по-перше, вони є джерелом для вивчення генези ідеї української соборності у світогляді вченого, а по-друге – це одні з перших і досить вдалих спроб вивчення проблеми розробки ідеї соборності в українській суспільно-політичній думці.

Вже на початку 20-х рр. ХХ ст. з'явився ряд статей оглядового характеру, в яких аналізувалася еволюція ідеології М. Драгоманова та І. Франка, й, зокрема, ідеї української соборності. Науковці намагалися розставити нові акценти у тлумаченні їхньої спадщини, зумовлені, передусім, зміною суспільно-політичних умов. Поступово склалися два напрями в історіографії. Представники першого (М. Возняк, Ю. Охримович) стверджували, що для М. Драгоманова та І. Франка українська самостійна держава стала ідеалом [520; 73]. Інші, зокрема С. Томашівський, наголошували, що для вчених українська національна справа була виключно засобом для здійснення вищого ідеалу – соціалізму [579].

Переважно під кутом самостійництва розглядали спадщину вчених Л. Цегельський та М. Лозинський. Через певну ідеологізацію у своїх працях дослідники частково відійшли від суто наукового аналізу. Так, Л. Цегельський акцентував увагу на незалежності єдиної української держави як політичному ідеалі М. Драгоманова [590]. М. Лозинський вважав Михайла Петровича символом єдності російської й австрійської України, який „неначе зв'язав обі частини України в одну цілість” [504, с. 24]. І. Франко, на його думку, ясно означив кордони й ідеал політичної незалежності українського народу й став свідомим популяризатором єдності окремих частин України [501, с. 43]. Загалом, М. Лозинський одним з перших у вітчизняній історичній науці досліджував ідейні взаємовпливи між українськими мислителями різних

регіонів, їхні взаємовідносини. У 20-х рр. на цих позиціях у дослідженні ідеології М. Драгоманова стояв М. Галушинський, вважаючи його „найглибшим знавцем всеукраїнських справ” [373, с. 11].

Особливе значення мала науково-дослідницька робота Б. Кістяківського, який був одним з ініціаторів видання політичних творів М. Драгоманова. Вчений згадував у своїх працях про переконання М. Драгоманова стосовно культурної єдності українства [453; 454]. Значний інтерес становлять праці М. Грушевського початку ХХ ст. [397; 400; 401]. Окресливши основні етапи розвитку української суспільно-політичної думки у ХІХ ст., вчений особливо наголошував на важливості творчої спадщини М. Драгоманова для розвитку національної свідомості українців різних регіонів.

У 1918 р. з’явилася праця Ю. Охримовича (перевидана у 1922 р.), у якій автор розглянув політичні ідеї представників різних напрямів, виходячи з первинності інтересів української державності. Об’єктивно аналізуючи драгоманівську спадщину, вчений простежив еволюцію поглядів М. Драгоманова стосовно майбутнього українського народу. Він слушно наголошував на потребі комплексного вивчення творів мислителя й неприпустимості односторонньої оцінки його світогляду на основі витягів з частини його творів [520, с. 168]. Саме М. Драгоманова Ю. Охримович вважав першим вченим, який виступив „з поняттям України як одноцільної території, заселеної українським народом, без огляду на офіційні назви поодиноких частин тієї території”, чим „закоринив у психіці української інтелігенції ясну свідомість почуття єдності всього українського народу на всьому просторі етнографічної території... і положив, мабуть, найбільші заслуги для духовної єдності обох частин української землі, розділеної кордонами” [520, с. 117]. Дослідник виділив дві характерні риси поглядів М. Драгоманова: радикалізм у політиці та „ідею всеукраїнства (соборности)” – ідеї української нації, як чогось окремого і одноцільного без огляду на державні кордони [520, с. 117].

У 20-х рр. сформувався два наукових центри з дослідження спадщини М. Драгоманова й І. Франка: у Києві та Львові. З’явилися праці

М. Грушевського, К. Студинського, П. Тучапського, які містили змістовну інформацію про ідеологію провідних представників українського руху другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст., галицько-наддніпрянські зв'язки, взаємини І. Франка та М. Драгоманова [394; 396; 399; 575; 576; 581]. Дослідження названих авторів, які належали до школи М. Грушевського, характеризуються цілісним підходом до історичного процесу в усіх українських землях; в історії українського народу на перше місце висувалося національне питання в контексті розвитку суспільно-політичної думки та громадсько-політичних рухів. Публікації здійснювалися в переважній більшості у формі статей. Результати проведених досліджень публікувалися, здебільшого, в журналі „Україна” та у збірнику „За сто літ”. Цілі номери журналів стосувалися світогляду та діяльності М. Драгоманова й І. Франка: номер 2 – 3-й журналу „Україна” за 1926 р – М. Драгоманову, номер 6-й журналу „Україна” за 1926 р. – І. Франку.

М. Грушевський доповнював у 1925 р. свою національну схему подіями ХІХ ст. Провідне місце у процесах сплетіння української традиції з інтелектуальними європейськими здобутками відводив М. Драгоманову, про І. Франка у цій схемі він взагалі не згадував. Однак, уже в 1926 р. до 10-ї річниці смерті Івана Яковича М. Грушевський написав статтю „Апостолові праці”, в якій прослідкував зв'язок між Українською РСР та ідеалом І. Франка „Соборної нероздільної України від Сяну до Кубані, самостійної держави робочого українського народу, озброєного твердим залізом європейської культури” [394, с. 72].

У 20-х рр. розпочав наукову діяльність галицький історик М. Возняк, започаткувавши спочатку у Львові, а пізніше й у Радянській Україні наукове франкознавство. У своїх працях, навіть тих, які писалися відповідно до офіційних ідеологічних стандартів, автор вказував на погляди І. Франка щодо загальноукраїнської єдності [368; 369]. І хоча, на жаль, М. Возняк не вивчав глибоко даної теми, його археографічна та джерелознавча робота сприяла ознайомленню наукової громадськості зі спадщиною І. Франка.

У цей період у Львові видав свої праці В. Дорошенко, в яких висвітлював ідеологію й діяльність М. Драгоманова та І. Франка [417; 419]. Саме ці дві постаті, на його думку, найбільше вплинули на становлення діячів українського національного руху ХХ ст., формування їхніх переконань. Розробка ідеї соборності вченими, активна участь в українському суспільно-політичному житті безперечно мала в цьому процесі важливе значення. Автор називав М. Драгоманова принциповим соборником, стверджуючи, що він мислив Україну як вільну самостійну державу в її етнографічних межах [418].

З іншого боку, після подій 1917 – 1920 рр., коли ідеї М. Драгоманова широко використовувалися в програмах українських політичних партій, які зазнали поразки, посилювалися негативні оцінки його поглядів. Зокрема, критику програм М. Драгоманова та певною мірою І. Франка зустрічаємо в працях Д. Донцова, особливо стосовно політичного майбутнього соборної української нації [414]. Якраз Д. Донцов, сам пройшовши світоглядну еволюцію, першим в історіографії піддав нищівній критиці ідеологію М. Драгоманова. Одним з найбільших його „наукових гріхів” дослідник вважав зокрема те, що в своїй програмі М. Драгоманов „зробив” з України „не одну державну одиницю, не одну цілість, а лише кілька”, протиставляючи інтереси однієї „провінції” інтересам „цілості” [415, с. 75].

З 20-х рр. ХХ ст. вивченням наукової спадщини й діяльності М. Драгоманова активно займався М. Заславський, який, фактично, й започаткував радянське „драгоманознавство”, відвівши йому в історичній науці на багато років місце „українського націоналіста” [431]. Національні погляди Михайла Петровича, в тому числі й щодо української єдності, розглядалися дослідником як доказ „вини”.

Наукові розвідки істориків кінця ХІХ – 20-х рр. ХХ ст. стали в цілому гарною основою для дослідження проблеми теоретичної розробки та втілення в життя ідеї української соборності М. Драгомановим та І. Франком. Найбільше уваги приділялося саме практичній діяльності вчених та їхнім відносинам, проте комплексного висвітлення даної теми не було здійснено.

Другий період (30 – 80-ті рр. ХХ ст.) представлений працями українських радянських та діаспорних істориків. Якщо за умов згортання українізації, в Радянській Україні в 30-х рр. вивчення наукових та публіцистичних творів М. Драгоманова й І. Франка практично призупинилося, то в Галичині й за кордоном дослідження їх спадщини було досить актуальним. Загалом закордонна література відзначалася у цьому питанні певною політичною заангажованістю, що характерно, зокрема, для робіт таких критиків політичних ідей М. Драгоманова як С. Лакуста, А. Ленчик (особливо стосовно поглядів на можливість створення єдиної української держави) [489; 494].

Після другої світової війни зростає уваженість в оцінках творчості М. Драгоманова й І. Франка, посилюється вплив методології західних історичних та політологічних наукових напрямів. Діаспорні історики цього періоду закидали М. Драгоманову неможливість ясно сформулювати ідею української держави. Так, Д. Дорошенко, як представник державницького напрямку історіографії, визначив головним недоліком М. Драгоманова його неухважність до української державної самостійності [605]. Проте українські діаспорні історики мотивували це пов'язаністю вченого зі своєю добою і підкреслювали, що він підготував ґрунт для проголошення цієї ідеї своїми учнями, і це стало для нього історичною сатисфакцією [356; 508].

Знаковою постаттю діаспорного українознавства періоду 1950 – 1980-х рр. став І. Лисяк-Рудницький, який, крім загальної характеристики концепцій розвитку України М. Драгоманова та І. Франка, звернув увагу на розробку ними соборницьких переконань. Використавши значний комплекс джерел, він наголошував, що М. Драгоманов показав етнічну і мовну однорідність українського народу, виступав за політичну й культурну співпрацю між різними частинами української території. Автор підкреслив всеукраїнський характер драгоманівської програми [496, с. 362]. Схвальні оцінки дослідника отримала діяльність І. Франка як одного з теоретиків загальноукраїнського національного руху. Для праці І. Лисяка-Рудницького характерна об'єктивність, чітка аргументація, логічна структурність. Утім окремі аспекти,

важливі для розуміння багатогранності ідеї соборності у М. Драгоманова та І. Франка (наприклад, вплив європейської інтелектуальної традиції на формування й еволюцію світогляду вчених), історик розглядав лише побіжно.

Соборницькі ідеї І. Франка в одній зі своїх статей намагався розкрити Я. Славутич [549]. Загалом, це єдина робота в українській історіографії, що конкретно присвячена досліджуваній темі. Але через фрагментарність використаної джерельної бази, невеликий обсяг роботи автор не розглянув усіх сторін заявленої теми. Окремі аспекти ідеї української соборності у світогляді І. Франка, популяризації соборницьких переконань частково вивчали Л. Луців, М. Мухин, С. Ріпецький, В. Сімович, Р. Смаль-Стоцький, М. Шлемкевич [505; 515; 542; 543; 562; 563; 568; 594]. Українські історики на Заході намагалися показати „справжніх” І. Франка та М. Драгоманова, інколи нехтуючи принципом науковості.

В Україні різнобічне вивчення спадщини І. Франка інтенсифікувалося до сторіччя від дня народження поета у 1956 р. З’явилися праці О. Білецького, І. Басса, О. Кисельова, М. Возняка, в яких у контексті загального дослідження світогляду й діяльності І. Франка розглядалися окремі аспекти його поглядів стосовно української соборності [350; 357; 369]. Однак, з метою уникнути звинувачень у „буржуазному націоналізмі”, автори представляли І. Франка в першу чергу як поборника українсько-російського єднання, войовничого атеїста і переконаного соціаліста.

Аналіз драгоманівської спадщини проводили у 1960-х рр. Д. Заславський, І. Романченко, Р. Іванова [432; 437]. У своїх роботах автори торкалися проблеми взаємозв’язків українських земель у XIX – на початку XX ст., переконань суспільних діячів щодо майбутнього єдиного українського народу. Поряд з поглядами вчених відносно загальноукраїнської єдності обов’язково вказувалося на необхідність дружби, співжиття з братнім російським народом, бажаність всеслов’янського єднання.

Особливе місце серед робіт даного періоду посідає колективна монографія „Історичні передумови воз’єднання українських земель” (видана у Києві у

1989 р.), яку було написано з метою наукового обґрунтування історичної обумовленості об'єднання українських земель у складі УРСР [439]. В українській радянській історіографії ця праця стала першим ґрунтовним дослідженням зародження й еволюції ідеї соборності в українській суспільно-політичній думці та її популяризації провідними діячами українського руху. Автори – Ф. Стеблій, Я. Ісаєвич, С. Макарчук – визначили як досить вагомий внесок М. Драгоманова та І. Франка в єднання українських земель, духовне зближення українців різних регіонів. Хоча й ця робота не позбавлена певного пафосу. Зокрема, спрямовану на зближення українців діяльність М. Драгоманова, названо „згуртуванням прогресивних, демократичних сил українського народу” [439, с. 290]. У цитуванні І. Франка зроблено наголос на його позитивних оцінках розвитку українського руху в Російській імперії, адже саме там „а не в Австрії, помімо всяких тисків виросло найкраще з усього, чим може нині повеличатися наша духовна скарбниця” [439, с. 285]. Таким чином, радянські автори на противагу концепції „Галичина – український П'ємонт”, наголошували на провідній ідеологічній та організаційній ролі Наддніпрянщини у розвитку загальноукраїнського руху.

Джерельна база досліджень радянського періоду певної мірою обмежена: до наукового обігу вибірково залучалися або тенденційно скорочувалися твори М. Драгоманова та І. Франка, вдало обривалися цитати мислителів, не розкривалися всі сторони їхньої діяльності, що зумовлено загальною суспільною ситуацією, певними ідеологічними „табу”. Наприклад, в одній із робіт, присвячених сторіччю І. Франка, автори, вирвавши з контексту слова з „Прологу” (поема „Мойсей”), ілюстрували „віру в світле майбутнє як українського, так і інших народів” [350, с. 232]. Найбільшим „перлом” є означення І. Франка як „непримиреного борця проти українського буржуазного націоналізму” [357, с. 183].

Зміни 90-х рр. ХХ ст. у суспільно-політичній сфері життя дали поштовх новим оцінкам ролі й місця теоретичних розробок та діяльності представників українського національного руху, зокрема М. Драгоманова та І. Франка.

Урізноманітнися тематичний спектр досліджень на основі розширення джерельної бази. Тема боротьби за єдність українських земель, її ідейне обґрунтування стала особливо актуальною, з'явилося ряд праць, що торкалися даної проблеми [392; 492; 507].

Джерельна база досліджень порівняно з попереднім періодом значно розширилася. З метою повніше досягнути український історичний процес, етапи становлення української модерної нації урізноманітнилися тематика досліджень. Значна увага приділялася розвитку суспільно-політичної думки, ідеям, які утверджували принципи соборності українського народу, його етнічних територій, необхідність створення держави.

У працях даного періоду зроблено спроби осмислити досвід речників української національної ідеї у мотивації необхідності загальнонаціонального єднання. Так, наприклад, Т. Панько намагалася з'ясувати місце мови й нації в системі поглядів М. Драгоманова та І. Франка відносно української єдності [529 – 531].

Еволюцію поглядів М. Драгоманова вивчав Я. Дашкевич, особливу увагу звернувши на національні погляди „пізнього Драгоманова”. На думку дослідника, М. Драгоманов доводив історичну соборність українського народу [405]. Ставлення М. Драгоманова до української державності досліджувала М. Кармазіна, яка відводила важливу роль творчості та діяльності мислителя в утвердженні ідеї державності в українській політичній думці [445; 447; 458]. В. Сарбей, вважаючи І. Франка та М. Драгоманова провідними ідеологами українського руху, видатними українськими публіцистами ХІХ ст., акцентував увагу на їх прагненнях сприяти „возз'єднанню... етнічно і мовно єдинокровних братів” [550, с. 182]. Чітко і досить влучно схарактеризував погляди М. Драгоманова стосовно української соборності П. Сергієнко, який вважав, що для мислителя соборна і вільна Україна була немислима поза рамками конституційного, федералістичного принципу державного устрою, широкого місцевого самоврядування й особистої свободи громадян [558, с. 30].

Грунтовно проаналізовано політичні ідеї М. Драгоманова у працях чернівецького дослідника А. Круглашова [472 – 479]. Автор розглянув генезу його поглядів щодо загальноукраїнського єднання, їх різноманітні аспекти, вплив на розвиток суспільної думки, акцентуючи увагу на актуальності їх глибинної суті для сучасної української нації. Дослідник наголосив, що М. Драгоманов першим вніс до української політичної програми питання про етнічні кордони України, доводив, що українці мали власну державність у минулому та втратили її не через „нездатність до державного буття”, а через несприятливий збіг внутрішніх і зовнішніх обставин [474, с. 436 – 437]. Політичну концепцію розвитку України вчений охарактеризував як „державницький виклик ХХ століттю” [475].

Новий імпульс у вивчення проблеми внесла О. Забужко, яка, розглядаючи теоретико-філософський світогляд І. Франка, визначила для нього роль нації як єдиного суб'єкта історичного процесу, основні його цілі та ідеали [427]. Найбільш глибоко автор простежила ідейні впливи на поета європейської науки та практики у галузі націотворення, висвітлила духовний і політичний аспекти ідеї української соборності в розумінні І. Франка.

Проблеми ідеології М. Драгоманова та І. Франка отримали рефлексію в працях Я. Грицака, який не лише розглянув ідейні засади їх діяльності, але й простежив вплив ідей вчених на подальший розвиток української суспільної думки [387]. Дослідник запропонував певну модель для вивчення процесу формування й еволюції світогляду І. Франка, враховуючи особливості „історичного часу” та суспільства, частинкою якого був поет [391].

Загальнотеоретичний прогрес у галузях історіографії, джерелознавства, археографії спонукав істориків до пошуків нової концептуальної інтерпретації світогляду М. Драгоманова й І. Франка на основі комплексного осмислення їхньої творчої спадщини. Цікавою для таких дослідників як Я. Грицковян, М. Жулинський, А. Наконечний, О. Падалка стала проблема еволюції поглядів І. Франка та М. Драгоманова, їх поступове зацікавлення українською

проблематикою взагалі, а також проблемою духовно-культурної й політичної єдності зокрема [392; 426; 516; 527]. Загалом, дослідники відзначали еволюцію світогляду І. Франка в напрямку національного самоствердження, формування ідеалу української державності, вплив його творчості й діяльності на загальний розвиток національної ідеології. Так, А. Наконечний наголосив, що чітко усвідомивши величезне значення процесу об'єднання нації, І. Франко вказував галичанам шлях на Наддніпрянщину, не дозволив, щоб національний рух у Галичині „вилівся” у „мертве рутенство” [516, с. 47].

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. науковці захистили ряд дисертацій, у яких досліджувалися політичні та національні погляди М. Драгоманова й І. Франка. Автори досліджували, зокрема, особливості політичної концепції М. Драгоманова та його бачення української історії, частково висвітлюючи питання української єдності [478; 480]. О. Ситник, визначаючи особливості політичної концепції М. Драгоманова в контексті української ідеї, наголосив на визнанні М. Драгомановим права за українською нацією відати своїми загальними національно-культурними, громадськими справами, проте серйозно не розглядав перспективу незалежності України [561]. Н. Здорікова розглядала українську національну самосвідомість у трактуванні М. Драгоманова як проблему культурно-мовної та політичної самоідентифікації в процесі національної консолідації [434]. У. Хамар, студіюючи філософську спадщину І. Франка, дійшла висновку, що мислитель розглядав національну свідомість як практично-екзистенційний чинник творення української нації [588]. А. Коцур вивчав становлення та сутність ідеї державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. [467].

Про актуальність ідей М. Драгоманова та І. Франка свідчить підвищений інтерес до їхньої творчості та діяльності в сучасній публіцистиці [359; 360]. У 2006 р. з нагоди 150-річного ювілею І. Франка опубліковано ряд науково-популярних статей, у яких, серед іншого, відзначалися соборницькі погляди Івана Яковича [435; 547].

Безперечно цікавим є внесок зарубіжних науковців у розробку цієї теми. Так, праці Дж. Армстронга, М. Гроха стосувалися проблем національної самоідентифікації, формування національних міфів, національних ідей та конкретних програм, зокрема й українських [603; 612]. У статтях та монографії А. Капеллера розглядаються питання розвитку української суспільно-політичної думки, національного руху на рубежі XIX – XX ст. [444; 613; 614].

О. Прицак та Дж. Решетар звернули увагу на українські націотворча процеси [619]. У роботах П. Магочія, Р. Шпорлюка на високому теоретичному рівні досліджено і співставлено національний рух українців у Наддніпрянщині та Галичині [580; 598; 616]. Дж.-П. Химка досліджував як загальний розвиток української державницької ідеології в XIX – на початку XX ст., так і ролі М. Драгоманова та І. Франка у становленні ідеології українського національного руху [589; 607 – 610]. Серед сучасних українських діаспорних науковців слід назвати С. Єкельчика, який вивчав розвиток українського національного руху другої половини XIX – початку XX ст. У його концепції „пробудження нації” значне місце відводиться формуванню соборницьких поглядів провідних українських мислителів [421; 621].

Праці закордонних вчених цікаві насамперед оригінальною постановкою дослідницької проблематики. Ці роботи, безперечно, збагачують українську історіографію термінологічно й методологічно. Автори вивчали становлення „малого народу” українців у контексті європейської історії XIX – XX ст., визначаючи як впливи європейської суспільної думки і політичної ситуації на розвиток ідеології та діяльності українського руху, так і внесок провідних українських теоретиків у розвиток націології.

Другу групу праць складає література, що характеризує суспільно-політичну та культурну ситуацію періоду XIX – початку XX ст., яка використана в даному дослідженні як фонова. Переважна більшість цих робіт написана вже в 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст., за виключенням праць М. Грушевського [397; 398]. Автори досліджували розвиток українського

національного руху, визначаючи закономірності, особливості, місце і роль окремих постатей. Зокрема, суспільно-політичну та культурну специфіку українських земель, що входили до Росії та Австро-Угорщини, встановлення зв'язків між окремими українськими регіонами, їхнє ідейне обґрунтування розглянуто в монографіях і статтях О. Добржанського, А. Катренка, В. Сарбея [412; 450; 451; 552]. Ці праці допомагають зрозуміти основні тенденції розвитку ідеології українського національного руху, оцінити вплив зовнішніх чинників на формування світогляду окремих мислителів, збагнути логіку їхніх дій у конкретних ситуаціях.

Третя група – дослідження українських вчених у 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст., у яких розкрито значення ідеї соборності для національного розвитку, формування модерної української нації. Зокрема, Ф. Канак, вивчаючи наповнення національної ідеї, стверджував, що першим її „поверхом” є національна свідомість, коли народ помічає свою окремішність, єдність, історію [441, с. 17]. М. Розумний розглянув українську національну ідею як одну з форм заснування і відтворення цілісності та внутрішньої структурованості спільноти, на тлі епохи, її закономірностей. Брак цілісності спільноти – її розчленованість чи підпорядкованість чужим культурно-політичним інституціям – перешкода, яку доводиться долати еліті для соборності нації [544].

У монографії Ю. Левенця, присвяченій проблемі становлення та розвитку теоретико-методологічних засад української суспільно-політичної думки у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., соборність розглянуто як метафізичну модель української геополітичної думки [492, с. 416 – 439]. Аналізуючи політичні погляди І. Франка й М. Драгоманова, дослідник розглянув їхні соборницькі переконання. Ю. Левенець позитивно оцінив внесок вчених у розвиток ідеї української соборності.

А. Наконечний, досліджуючи творчість І. Франка в 90-х рр. ХІХ – на початку ХХ ст., вважав її інтегративним чинником національну ідею. В свою чергу, її основною складовою була *ідея соборності – політичної і культурної*

єдності українців, які перебували у складі Російської та Австро-Угорської імперій [516, с. 47].

У 90-х рр. ХХ ст. ряд науковців, зокрема Т. Бевз, І. Гошуляк, І. Дробот, В. Кривошея, М. Кугутяк, І. Курас, В. Кучер, О. Рафальський, В. Солдатенко вивчали становлення ідеї соборності як однієї з ідейних засад українського національного руху, означили основні етапи її теоретичної розробки [382; 383; 471; 482 – 488; 571]. Теоретичні основи в розробці поняття „Соборності України”, її ідейному обґрунтуванні та дослідженні реального втілення ідеї української соборності заклав на початку 90-х рр. ХХ ст. П. Сергієнко [558 – 561].

У 2004 р. Інститутом історії України НАНУ спільно з Донецьким національним університетом, Переяслав-Хмельницьким державним університетом ім. Г. Сковороди, Прикарпатським національним університетом ім. В. Стефаника, Черкаським національним університетом ім. Б. Хмельницького започатковано Всеукраїнський науково-методологічний проект „Україна Соборна”, який дістав підтримку уряду держави. У рамках проекту поживалися дослідження соборницької ідеології провідними сучасними українськими теоретиками, які наголошують на необхідності постійного теоретичного підкріплення національно-державницької ідеї [538, с. 21].

Четверта група – праці, які стали методологічними орієнтирами дисертаційної роботи. Зокрема, роботи науковців з методології історичного дослідження А. Болебруха, Я. Дашкевича, А. Санцевича, В. Сарбея, Н. Яковенко, В. Якуніна [353; 406; 548; 551; 600; 601], теоретичних аспектів національного відродження М. Гончарука, В. Сарбея [379; 552], праці з теорії джерелознавчого та історіографічного аналізу М. Ковальського, І. Колесник, В. Потульницького, О. Реєнта, М. Чорноморського [460; 463; 464; 539; 540; 591], термінологічного аналізу В. Якуніна [602]. Використано цікаві методологічні напрацювання з біографістики та інтелектуальної історії А. Болебруха, Т. Литвинової, Л. Рєпіної [353; 497; 541].

Таким чином, проблема теоретичної розробки та популяризації ідеї української соборності М. Драгомановим та І. Франком знайшла певне відображення в історичній літературі. Аналіз робіт, які торкаються проблеми розробки та поширення ідеї української соборності М. Драгомановим та І. Франком засвідчує, що, незважаючи на проведені дослідження, в українській історіографії практично відсутні праці, де б комплексно та об'єктивно вивчалася заявлена тема. Крім того, науковці, досліджуючи дану проблематику, аналізували лише кілька праць мислителів, нерідко залишаючи поза увагою значну частину творчої спадщини мислителів. Не розробленими залишаються окремі аспекти ідеї української соборності в ідеології М. Драгоманова та І. Франка (у першу чергу, генеза ідеї соборності у світогляді мислителів, визначення вченими об'єктивних чинників української соборності, ролі національної свідомості в процесі консолідації нації, їхніх поглядів стосовно політичного майбутнього нації в контексті української соборності) та її популяризація суспільними діячами.

Необхідним є комплексне вивчення теми роботи від конкретно-історичного аналізу до теоретико-методологічного синтезу процесу зародження, становлення й еволюції ідеї української соборності у світогляді М. Драгоманова й І. Франка як провідних українських мислителів, знакових постатей українського національного руху ХІХ – початку ХХ ст., у контексті становлення української національної ідеї.

1. 2. Джерельна база дослідження

Дослідження теоретичної розробки та популяризації ідеї української соборності М. Драгомановим та І. Франком спирається на значний і різноплановий масив джерел. Хоча частина праць мислителів та документів, що стосуються їхньої діяльності, знаходиться в архівосховищах та бібліотеках інших країн (Російської Федерації, Болгарії), вивчення теми можливе шляхом проведення пошукової та аналітичної роботи з використанням значної кількості опублікованих джерел і документів, які зберігаються в українських бібліотеках

та архівосховищах. Формуючи джерельну базу теми, дисертант, виходив з необхідності використання в першу чергу тих документів, які дозволяють розкрити сутність та еволюцію ідеї української соборності у світогляді М. Драгоманова та І. Франка, спроби її популяризації. По-друге, здобувач вивчав матеріали, які дають змогу визначити, основні фактори, що впливали на становлення даної ідеї в поглядах мислителів. Крім того, враховуючи особливості об'єкту дослідження, нові способи осмислення вже відомих фактів в ієрархії наукових вартостей поставлено вище над збиранням нових фактів.

Типолого-видова класифікація. Джерельну базу дослідження складають різноманітні за походженням, змістом та зовнішньою формою архівні й опубліковані матеріали, які являють собою складну цілісну систему. Джерела цієї системи класифікуються за родами, видами й підвидами. Пам'ятки письмового типу, покладеного в основу роботи, поділяються на наративний та документальний роди, які складаються з сукупності видів та підвидів джерел.

Комплекс залучених наративних джерел за кількісними та якісними характеристиками є досить репрезентативним. Він представлений кількома видами історичних пам'яток: науковими, публіцистичними і художніми творами М. Драгоманова й І. Франка та джерелами особового походження (его-документи). Останні поділяються на декілька підвидів: листування, спогади, щоденники, автобіографії. Епістолярні джерела, використані в дослідженні, у свою чергу можна розділити за походженням та внутрішнім змістом на чотири групи: 1) листи М. Драгоманова й І. Франка; 2) листи їхніх кореспондентів; 3) листи сучасників, у яких є згадки про вчених; 4) службове листування. Використані в дослідженні спогади можна розділити за походженням: 1) М. Драгоманова; 2) рідних і близьких І. Франка та М. Драгоманова; 3) їхніх колег і сучасників.

Загалом питома вага використаних наративних джерел об'єктивно є значно вищою порівняно з джерелами документального роду, зважаючи на приналежність об'єкту дисертаційного дослідження до інтелектуальної історії. Серед видів та підвидів історичних пам'яток наративного роду найбільше у

дослідженні використовувалися публіцистичні й наукові твори М. Драгоманова й І. Франка, їхні спогади й листи. Кількісне домінування публіцистики у творчому доробку мислителів взагалі, та стосовно української соборності зокрема пояснюється кількома причинами. По-перше, схильність і Михайла Петровича, й Івана Яковича до гострого, резонансного, політично актуального слова відповідала реаліям життя українського суспільства, коли відсутність української за суттю системи освіти від початкової школи до університету, науки, масових політичних партій, навіть достатньої кількості національносвідомої інтелігенції частково компенсувалася, передусім публіцистикою й літературою (у І. Франка). По-друге, журналістика була для обох мислителів одним зі скромних, та все ж реальних джерел для існування.

Комплекс використаних у роботі **неопублікованих джерел** складають матеріали, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, Центральному державному історичному архіві України у м. Львові, Державному архіві Полтавської області, Державному архіві Чернівецької області, Інституті Рукопису НБУ ім. В. Вернадського НАН України, Відділі рукописів ЛНБ ім. В. Стефаніка, Відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

У Центральному державному історичному архіві України у м. Києві опрацьовано Ф. 274 (Київське губернське жандармське управління), Ф.295 (Київський тимчасовий комітет у справах друку), Ф. 301. (Подільське губернське жандармське управління), Ф. 317 (Прокурор Київської судової палати), Ф. 318 (Київська судова палата), Ф. 320 (Полтавське губернське жандармське управління), Ф. 336 (Харківське губернське жандармське управління), Ф. 442 (Канцелярія Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора), Ф. 1439 (Чернігівське губернське жандармське управління), Ф. 1599 (Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Овруцькому, Житомирському і Старокостянтинівському повітах), Ф. 2052 (Сумцов М. Ф.). Із цих фондів використано двадцять справ. Більшу частину складають судово-слідчі джерела

(протоколи обшуків, огляду паперів), документи губернських жандармських управлінь (листування, повідомлення, донесення, звіти, циркуляри). У цих документах переважає зовнішня, подієва інформація, яка має опосередковане відношення до теми дисертаційного дослідження, хоча документи достовірно підтверджують факти обігу праць М. Драгоманова та І. Франка серед різних верств населення, особливо у 90-х рр. ХІХ – на початку ХХ ст. Твори виявлялися переважно у представників української інтелігенції, студентства, учнівської молоді [45; 52].

Велику кількість відомостей маємо про поширення марок для збирання пожертвувань на придбання ювілейного подарунка І. Франкові в кількох губерніях Наддніпрянської України, що засвідчує популярність І. Франка в певних колах наддніпрянської інтелігенції й молоді [38 – 40; 63]. Інколи в документах зустрічаємо суперечливу інформацію, наприклад, щодо перебування І. Франка в Києві у 1891 р. [37]. Показовою є негативна реакція російської влади на прохання І. Франка від 28 травня 1899 р. про дозвіл йому в'їзду в Київ для участі в Археологічному з'їзді [53].

Значну наукову цінність для визначення ролі, яку відводив М. Драгоманов українській мові у процесі національної самоідентифікації та усвідомлення культурно-наукової єдності українців різних регіонів, має його праця „Педагогическое значение малорусского языка”, яка зберігається у Ф. 1617 (Драгоманов М. П.) ЦДІАУК [29].

Значна кількість недрукованих кореспонденцій М. Драгоманова з різними особами і установами, листів від окремих осіб та організацій зберігається в Центральному державному історичному архіві України у м. Львові: Ф. 146 (Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові), Ф. 309 (Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові), Ф. 514 (Руська Бесіда), Ф. 663 (Михайло Павлик – громадський діяч), Ф. 834 (Українське студентське товариство „Січ” у Відні) [8, 10 – 12; 14 – 17; 22 – 27; 54; 55; 57; 58]. З одного боку, відомості, що містяться у цих листах, дають небагато інформації для розуміння поглядів М. Драгоманова й І. Франка стосовно української єдності. З іншого боку, вони

важливі для оцінки загального бачення М. Драгомановим політичної та культурної ситуації на українських землях, зв'язків суспільного діяча з редакціями українських часописів, національних організацій, сприйняття ідей І. Франка в українських регіонах (навіть на Кубані). Цікавими документами, що зберігаються в цьому архіві, є „Відозва про організацію святкування 25-річного ювілею літературно-наукової діяльності І. Франка” [2], донесення Дрогобицьким староством президії намісництва 1885 р. про видачу Іванові Франкові закордонного паспорта на виїзд в Росію [6].

У Ф. 185 (Драгоманов М. П.) Державного архіву Полтавської області зберігаються п'ять листів М. Драгоманова до його племінниці Лесі Українки. У них, зокрема, зустрічаємо роздуми вченого про суспільно-політичні проблеми, які допомагають зрозуміти бачення М. Драгомановим шляхів розвитку соборної української нації [21].

У Ф. 3 (Краевое управление Буковины), Ф. 12 (Секретарий внутренних дел Буковины), Ф. 216 (Черновицкий университет) Державного архіву Чернівецької області є кілька документів, що містять інформацію стосовно перебування І. Франка в Чернівцях, поширення його творів на Буковині в контексті популяризації ідеї української соборності суспільним діячем [50 – 52].

Використані в дисертаційному дослідженні матеріали з Ф. 172 (Михайло Драгоманов) Інституту Рукопису НБУ ім. В. Вернадського НАН України (чотири листи М. Драгоманова до П. Куліша (1892 – 1893 рр.), лист до О. Пипіна, документи щодо зв'язків ученого з Галичиною), допомагають зрозуміти і погляди М. Драгоманова, і механізми його стосунків з наддніпрянцями й галичанами [42; 43; 47].

До дослідження залучено листи М. Драгоманова, що зберігаються у Відділі рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника до О. Г. Барвінського (Ф. 11) та І. Франка (Ф. 169) [19; 28]. Ці листи дають змогу зрозуміти, яким чином М. Драгоманов намагався ідейно впливати на своїх кореспондентів, крім того, ми бачимо наскільки складними інколи були його стосунки з провідними галицькими

діячами. Важливим джерелом для даного дослідження є збірка творів М. Драгоманова, які містяться у Ф. 57 цього відділу [31].

Певну інформацію стосовно теми дослідження (головним чином щодо ідейних взаємовпливів між ученими) почерпнуто з кількох листів М. Драгоманова й І. Франка, які зберігаються у Відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (м. Київ) [9; 59 – 61].

При дослідженні проблеми теоретичної розробки та популяризації ідеї української соборності М. Драгомановим та І. Франком використано значний масив **опублікованих** матеріалів. У хронологічному порядку видання праць як І. Франка, так і М. Драгоманова можна поділити на два етапи: прижиттєвий період, коли вчені самотійно видавали свої праці та видання зібрань творів мислителів після їхньої смерті.

Великий масив першоджерел було надруковано самими вченими. М. Драгоманов публікував свої дописи на сторінках російських видань „Вестник Европы”, „Санкт-Петербургские Ведомости”, галицьких та буковинських часописах „Буковина”, „Житє і слово”, „Народ”, „Правда”, київській газеті „Киевский телеграф”, на сторінках редагованих М. Драгомановим журналу і збірки „Громада”, інших виданнях [101; 103; 153; 168; 174; 191]. І. Франко публікував свої праці з мовної, літературної, політичної тематики, в яких простежується поступове формування ідеї української соборності в „Житі і слові”, „Записках НТШ”, „Літературно-науковому Віснику”, „Народі” та ін. [243; 252; 253; 297; 312; 318]. Крім того, вчений сам здійснював окремі видання своїх розвідок [294].

Звичайно, процес публікації цих джерел розвивався стихійно, підпорядковувався вирішенню наукових, а дуже часто й популяризаторських завдань. На жаль, значна частина цих творів не перевидавалися пізніше взагалі й вони стали бібліографічною рідкістю. Окремі праці, в яких яскраво виражено ідею соборності, стали доступними для широкого кола дослідників лише після 1991 р. [248; 328; 332].

На початку ХХ ст. в археографічній діяльності спостерігаємо перші спроби з виявлення, систематизації та публікації джерел, які частково друкувалися в попередній період, але стали бібліографічною рідкістю. Після смерті вчених здійснено декілька видань їхніх творів, які є більш доступними для дослідників, аніж прижиттєві. Зокрема, завдяки Б. Кістяківському, праці М. Драгоманова друкувалися у двотомнику паризького видання „Собрания политических сочинений”, першому томі московського видання „Политических сочинений”, одному томі празького видання його творів [89; 173; 186; 187]. До цих видань були включені (з елементами наукової критики) важливі для вивчення розробки мислителем ідеї української соборності наукові й публіцистичні праці М. Драгоманова [173].

У цей період реалізовано декілька видань епістолярної спадщини М. Драгоманова та І. Франка. Вагому роль у видавничих проектах листів М. Драгоманова до окремих діячів на початку ХХ ст. відіграли зусилля М. Павлика, І. Франка, М. Грушевського, О. Маковея [153 – 156; 205; 212; 216]. На жаль, велика кількість цих листів так і не була перевидана, залишаючись бібліографічною рідкістю. Значна частина цих джерел використана автором при виконанні дослідницьких завдань.

У 1920 – 1930-х рр. дослідники продовжували розшуки та видання листування М. Драгоманова з В. Навроцьким [227], І. Франком [206], діячами Старої Київської „Громади” [64], О. Терлецьким [226]. Частину листування І. Франка, зокрема зі С. Смаль-Стоцьким, О. Кониським та Елізою Ожечко ввів до наукового обігу М. Возняк [74; 75; 197]. Частина цієї епістолярії (що важливо – з науковими коментарями, примітками, археографічними легендами) розширює дослідницькі можливості як у визначенні місця ідеї соборності у світогляді мислителів, так і в простеженні взаємовпливів між теоретиками українського національного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

У Варшаві в 1937 р. зусиллями українських археографів видано перший том „Архіву Михайла Драгоманова”, який включав використане у дослідженні листування діячів Київської старої громади з М. Драгомановим у 1870 –

1895 рр. [64]. У 1920-х рр. здійснено перше видання 30 томів спадщини І. Франка. Слід відзначити науковий підхід вчених, які готували твори до друку. Крім того, лише в цьому виданні, на від мінусу від наступних містяться вірші І. Франка, в яких чітко висловлена ідея української соборності [331].

Із середини 30-х рр. розвиток археографії було штучно перервано. Новий етап почався в 50-х рр., що пов'язано не лише з пом'якшенням ідеологічної ситуації, а, в першу чергу, з наближенням 100-річчя від дня народження І. Франка. Характерне підвищення рівня науковості в публікаціях його праць [370]. Протягом 1976 – 1986 рр. здійснено фундаментальне видання творів І. Франка у 50 томах. Однак, і до цього зібрання не було включено значну частину творів мислителя, які не відповідали образу поета-революціонера й не узгоджувалися з пануючою ідеологією.

Певну вагу для осмислення нашої теми має видання спогадів про І. Франка, в яких знаходимо чимало цікавої інформації щодо світогляду, суспільної діяльності, особистого життя мислителя [201]. До 110-річного ювілею І. Франка опубліковано значну кількість документальних матеріалів, які стосуються ідеології та діяльності вченого, наприклад його зв'язків з наддніпрянцями [200].

Серед закордонних видань творів І. Франка слід відзначити двадцятитомне зібрання його художніх творів, здійснене українською діаспорою у Нью-Йорку в 1956 – 1962 рр. До нього увійшли поетичні твори І. Франка, в яких яскраво виражена ідея української соборності, і які в Радянській Україні в цей час об'єктивно вже не могли друкуватися [235].

Твори М. Драгоманова у Радянській Україні було видано у двотомнику „Літературно-публіцистичних праць” (1970 р.) та одного тому „Вибране” (1991 р.). Звичайно, такі роботи вченого як „Историческая Польша и великорусская демократия” чи „Українська література, поскрибована російським урядом” не були опубліковані. Однак, навіть у включених до вказаних виданнях праць ми можемо побачити не лише образ М. Драгоманова-

федераліста, а й простежити еволюцію його думок стосовно загальноукраїнської єдності [79; 92; 168; 196].

Сучасний етап публікації джерел характеризується введенням до наукового обігу в першу чергу тих джерел, які становлять бібліографічну рідкість. Після 1991 р. Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України розробляється проект 20-ти томного видання творів М. Драгоманова. На жаль, реалізація цього проекту відкладається. Інститутом здійснено лише окреме видання, присвячене полеміці М. Драгоманова з Б. Грінченком, у якій досить рельєфно виражені національні й політичні погляди Михайла Петровича [158]. Важливе значення для дослідження історії розробки й популяризації ідеї української мають документи окремих осіб та установ, видані під егідою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України в одностомнику „Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841 – 1994” [211].

У 1990-х рр. поступово вводилися до широкого наукового обігу окремі праці І. Франка [250; 301; 316]. У дисертаційному дослідженні використано значну частину творів мислителя, які зібрані у львівському виданні 2002 р. „Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 т.», до якого включені насамперед ті матеріали, в яких розкриваються погляди вченого щодо національного питання, і в яких Іваном Яковичем розроблялася ідея української соборності [315; 328; 332; 334]. До 150-річчя І. Франка видано його праці, котрі становлять теорію і практичну характеристику української національної ідеї [292]. Наразі є актуальною наукова та суспільна необхідність видання повного (за проектом 100-томного) академічного зібрання творів І. Франка.

Інформативні можливості джерельної бази. Своєрідність теми дисертації зумовила широке використання в першу чергу наукових та публіцистичних праць М. Драгоманова та І. Франка. Однак, для їхньої публіцистики характерний науковий підхід, тому часто у творчості мислителів між науковими й публіцистичними роботами грані не є чіткими. Ці праці вражають своєю різножанровістю, різноманітністю тем. Публіцистична спадщина

М. Драгоманова та І. Франка цікава для дослідника їхньою реакцією на зміни в суспільно-політичному житті Росії, Австро-Угорщини, події в Європі. Завдяки цим працям ми можемо оцінити актуальність, аналітичність суджень, побачити правильність чи помилки політичних прогнозів вчених.

Враховуючи їхню велику кількість та різноманітність, виникає потреба виокремлення основного масиву джерельного матеріалу, необхідного для результативного дослідження. Критеріями відбору слугували, передусім, репрезентативність текстів щодо проблеми розробки вченими ідеї української соборності, суспільна та сцієнтистська значимість цих текстів.

У контексті досліджуваної проблеми наукові праці М. Драгоманова та І. Франка цікаві не лише специфічним фактажем, а й загальними методологічними оцінками, суспільно-політичними поглядами, які висловлювалися в них авторами. Наприклад, у своїх етнографічних працях М. Драгоманов розглядав серед інших питання українського націогенезу [163]. У його літературознавчих творах ми бачимо усвідомлення вченим значення художньої літератури для формування політичних поглядів населення [92; 180; 181; 194]. В історичних роботах учений намагався визначити, який позитивний досвід можуть використати сучасники з українського минулого для уникнення конфліктів між собою, сформулювання спільних ідеалів [85; 173]. У працях М. Драгоманова ми бачимо як звернення до поточних суспільних проблем, так і спроби узагальнюючих теоретичних конструкцій. Крім того, мислитель чекав відповідної роботи на високому науковому рівні від своїх сучасників. І. Франко в одній зі своїх літературознавчих праць „Нариси історії українсько-руської літератури (до 1890 р.)” досліджував історію літератури в різних українських регіонах у контексті загального розвитку українського руху, суспільно-політичної думки [294].

Особливе значення для розуміння суспільно-політичних орієнтирів М. Драгоманова має його публіцистика на сторінках російських, галицьких, буковинських та київських видань [103; 165 – 167; 174; 191]. Найбільш інформативними для дослідження теоретичної розробки вченим ідеї української

соборності становлять такі його праці як „Австро-руські спомини (1867 – 1877)” (1889 – 1892 рр.), „Листи на Наддніпрянську Україну” (1893 р.), „Література російська, великоруська, українська і галицька” (1873 р.), „Чудацькі думки про українську національну справу” (1891 р.) [79; 158; 159; 196]. Більша частина цих праць була написана в 1890-х рр., що засвідчує зростання зацікавленості М. Драгомановим проблемою української соборності саме в цей період (про причини такої зацікавленості йтиметься нижче).

Для І. Франка у вирі щоденного життя публіцистика була засобом боротьби за власні ідеї. Саме через публіцистику поет виконував свій обов'язок „національного освідомлення мас”, роблячи часто закиди, що збурювали публіку. Сам він так охарактеризував свою діяльність: „Я більш популяризатор, ніж оригінальний учений... Я тільки те чую, що і в своїй науковій і публіцистичній праці я вношу свій темперамент і сим способом розбуджую зацікавлення до порушуваних мною питань у людей, що досі й не підозрювали сих питань” [274, с. 115].

Публіцистика Івана Яковича стосовно мовних, літературних, політичних питань у різноманітних виданнях надзвичайно цікава з точки зору вивчення не лише поглядів мислителя стосовно сучасного і майбутнього єдиного українського народу, а й загалом історії ідеології та діяльності українського руху. У цих працях ми можемо чітко простежити еволюцію світогляду І. Франка. Найбільш інформативними в контексті вивчення розробки мислителем ідеї української соборності стали такі публіцистичні праці: „Теперішня хвиля а русини” (1883 р.), „Формальний і реальний націоналізм” (1889 р.), „З новим роком” (1897 р.), „Поza межами можливого” (1900 р.), „З останніх десятиліть ХІХ віку” (1901 р.), „Одвертий лист до галицької української молодіжі” (1905 р.), „Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова” (1906 р.) [248; 249; 303; 316; 325; 328; 337]. Аналіз змісту цих праць показує певну синхронність процесу розробки ідеї соборності І. Франком

з М. Драгомановим у публіцистиці в 1890-х рр. Однак, М. Драгоманов помер у 1895 р., а І. Франко продовжував логічно розвивати дану ідею у своїх працях.

На думку сучасних дослідників світогляду І. Франка – О. Забужко, Г. Грабовича, Я. Грицака – глибоке осмислення історичних та філософських орієнтирів мислителя неможливе без наукового опрацювання його поезії [384; 385; 390; 427]. Це можна пояснити, насамперед врахуванням незаперечної „літературоцентричності” української культури. (М. Драгоманов цю обставину відзначив і пояснив ще в 1876 р.). Відомий дослідник „утворення, перетворення та припинення існування націй” Р. Шпорлюк наголошував, що у Центральній та Східній Європі нації визначалися в культурному сенсі, а, коли так відбувалося, література ставала політикою [597, с. 54]. В той час, коли політична практика ще не була вироблена, література мала замінювати національно-політичні устремління.

По-друге, висловлення ідеї соборності І. Франком у поетичних творах мало найбільш органічний характер де чимала роль належала асоціаціям, словесно-образним поєднанням, що виникають внаслідок чуттєвих уявлень. Лише в суто художній творчості поет віднаходив свою внутрішню свободу, вільний простір і філософський умисел. Крім того, саме через поезію ідея соборності сприймалася українським суспільством найшвидше і найповніше (про що свідчить, наприклад, надзвичайна популярність віршу „Не пора...” на початку ХХ ст. не лише в середовищі галицької і наддніпрянської інтелігенції, студентства, а й виконання його на сільських вічах у Галичині), особливо, враховуючи те, що не менш ніж дві третини українського населення і в Російській, і в Австро-Угорській імперіях були неписьменними й не могли читати наукових та публіцистичних праць.

Роль, яку виконувала література у процесах національної самоідентифікації, не була оригінальною в українській історії. Образ поета як національного пророка був характерним для народів Центральної та Східної Європи (насамперед польського, чеського, російського). В українській літературі до І. Франка „поетом-міфотворцем” став Т. Шевченко.

Методика історико-філософського аналізу художніх текстів ще недостатньо розроблена. Однак, література існує в комплексному культурно-естетичному й суспільному коді [384, с. 24]. Не врахувавши літератури на певному етапі історичного розвитку суспільства, важко зрозуміти світоглядні орієнтири, які характерні для цього етапу. Вченими зроблені досить вдалі, на наш погляд, спроби наукового аналізу творчості І. Франка. Так Г. Грабович визначив пізні поеми Івана Яковича (особливо поему „Мойсей”) як потужний засіб висловлення свого розуміння становища українського народу [385, с. 152]. Я. Грицак, проаналізувавши творчість І. Франка, назвав пролог до поеми „Мойсей” політичним заповітом поета [390]. О. Забужко взагалі розглядала Франкову поетичну спадщину як одне з основних джерел для дослідження його національних поглядів, переконливо доводячи, що філософська рефлексія над національною ідеєю природно тяжіла в його творчості до художньо-образних форм саморозгортання [427, с. 68].

З одного боку, поезія порівняно з науковими публіцистичними працями має ширші можливості передавати емоційно-особистісне протікання інтелектуальних процесів, розкриття внутрішнього багатства національної ідеї як „натурального вислову душі” [427, с. 56]. З іншого боку, почуття І. Франка в поетичній творчості завжди проходили через „суворий фільтр інтелекту” [427, с. 70].

Сам Іван Якович вважав не лише можливим, а й необхідним використання в поезії болючих політичних та суспільно-політичних тем, зокрема „про нашу національну самостійність, про можливість добитися нам повного права в своїй хаті і повної національної єдності”, адже поети силою свого слова можуть впливати на розвиток національної свідомості: „Слово великих поетів тим власне велике і віковичне, що не зупиняючись на поверхні, на шкарлупці, на тимчасових формах явищ захопає їх суть, основу, те, що в них вічне” [286, с. 384].

Використані в роботі над дисертацією джерела особового походження (листування, спогади, щоденники, автобіографії) дозволяють не тільки

розкрити світогляд М. Драгоманова та І. Франка, а й дають цікаву інформацію щодо оточення мислителів, оскільки ми не можемо розглядати ізольовано їх особи, а лише у взаємозв'язку з іншими персоналіями, їхнім соціально-культурним середовищем. Саме ці документи передбачають найбільшу міру відвертості. З одного боку, ми можемо збагнути вплив інтелектуального, суспільно-політичного оточення Михайла Петровича й Івана Яковича на процес зародження і розвитку ідеї української соборності в їхньому світогляді. З іншого боку, епо-документи уможливають об'єктивну оцінку сприйняття ідеї у освічених колах українського суспільства.

Суттєво розширити можливості дослідження, зокрема простежити ідеологічну еволюцію М. Драгоманова та І. Франка, дозволило використання епістолярних джерел. Обов'язковою умовою наукового підходу до листів як історичного джерела теми є визначення критерію відбору інформації, яку вони містять. У якості такого критерію в контексті вивчення розробки й популяризації М. Драгомановим та І. Франком ідеї української соборності варто розглядати зафіксовану в епістолярних пам'ятках характеристику суспільно-політичної ситуації, прогнози вчених стосовно майбутнього українського народу, їхні поради щодо дій, які сприяли б загальноукраїнському єднанню, оцінку діяльності та поглядів М. Драгоманова й І. Франка сучасниками.

За матеріалами листування можемо прослідкувати процес зародження й еволюції ідеї соборності у світогляді вчених під дією різноманітних факторів, їхні ідейні взаємовпливи. У листах містяться цікаві дані про ставлення мислителів до конкретних подій, праць сучасників, характеристика вчених змін власних поглядів і пояснення причин цих змін. Звичайно, використовуючи той чи інший лист, слід враховувати коли, за яких обставин і до кого було його написано. Рівень довіри до адресата, між особистісні відносини безумовно накладали відбиток на тон листа, термінологію і т. ін. Крім того, певне значення мало місце перебування адресата. Очевидно, що в листі, який надсилався в Російську імперію, думки авторів не завжди викладалися

прямолінійно. Цікаво, що й М. Драгоманов, й І. Франко припускали можливість видання в майбутньому своїх листів, які могли стати „важним джерелом до нашої культурної історії”, напевно при їх написанні (свідомо чи не свідомо) враховували цю обставину [304, с. 149]. І. Франко вважав за необхідне опублікування епістолярної спадщини М. Драгоманова, підготував два видання його листів на початку ХХ ст., які стали інформативним джерелом вивчення світогляду М. Драгоманова для кількох поколінь вчених [155; 154]. Як науковець І. Франко розумів значення цих листів як історичних джерел для історії „духовного життя”, наполягав на необхідності їх збереження.

Оригінальну інформацію, попри певну фрагментарність, суб'єктивність, містять широко використані в дослідженні спогади. Так, значну цінність для розуміння генези й еволюції ідеї української соборності у світогляді М. Драгоманова мають автобіографічні матеріали [80; 81]. Особливо важливі його „Австро-руські спомини” [79]. У них автор намагався ретроспективно проаналізувати українське суспільне життя, показати перспективи розвитку національного руху, можливість і необхідність об'єднання зусиль інтелігенції різних українських регіонів для національного розвитку.

Інформативними в контексті оцінки суспільно-політичних обставин, у яких формувалися й еволюціонували погляди М. Драгоманова, є мемуари С. Русової та В. Дебогорія-Мокрієвича [76; 223]. Для більш повного розуміння особи вченого важливими є спогади його доньки Лідії [77; 78]. Особливий інтерес також становлять мемуари сучасників І. Франка: колег та учнів, членів його родини [202; 221; 224]. Слід враховувати, що значна частина цих джерел була написана до десятих роковин смерті І. Франка, тобто до 1926 р., і тоді ж опубліковані. Частина авторів уже не могли точно пригадати подробиць, інколи навіть часу описуваних подій (наприклад, щодо візитів І. Франка до Києва).

Для адекватного відтворення загального рівня національної свідомості серед українського населення Галичини, розуміння суспільно-політичних умов, у яких жив і працював І. Франко, важливими є спогади О. Барвінського

[65 – 67]. Певні відомості з історії українського руху, суспільної думки в 1860 – 1880-х рр., поглядів і діяльності М. Драгоманова знаходимо в „Щоденнику” О. Кістяківського [203; 204]. Звичайно, достовірність такого різновиду джерел залежить значною мірою від поінформованості та сумлінності автора.

Мемуарні моменти присутні в промовах І. Франка та М. Павлика на єдиному прижиттєвому ювілеї М. Драгоманова у Львові [317]. Так, М. Павлик у своїй промові навів слова М. Драгоманова, які, на його думку, вдало характеризують суспільного діяча: „Коли ж бо мені ще цікавіше робити історію, ніж писати за неї” [211, с. 24].

Важливим видом джерел, використаним у роботі, є відгуки на смерть (некрологи) М. Драгоманова й І. Франка та надгробні промови, в яких ми можемо почерпнути цікаву інформацію стосовно сприйняття ідей мислителів у різних українських регіонах, вплив їхньої діяльності на розвиток суспільної думки в цих регіонах [213 – 215; 220]. Звичайно, досліднику слід зважати на надмірну пафосність, що характерна для таких джерел.

Джерела документального роду носять зовнішню, „подієву” інформацію. Вони використовувалися для вивчення процесу розробки і популяризації ідеї української соборності М. Драгомановим та І. Франком як допоміжні [200; 211]. Однак, необхідність залучення таких документів є незаперечною, оскільки лише співставляючи „ідеальні установки” вчених з їхніми реальними діями можливо оцінити цінність цих „установок” для самих авторів. Крім того суспільна й політична діяльність М. Драгоманова та І. Франка, у свою чергу, вносила корективи в ідеологію.

Автором використано такі різновиди документів: протоколи огляду речових доказів [45; 52], донесення агентів і повідомлення жандармських управлінь [5; 7; 48; 49], циркуляр Департаменту поліції [63]. Відомості, які містять документи щодо інтелектуального оточення вчених, кола їхніх зв’язків [7; 32; 33; 56; 41; 47], пересування [5; 37], поширення їхніх творів у суспільстві [45; 50 – 52], навіть деякі подробиці побутового характеру і приватного життя [43] допомагають зрозуміти умови формування світоглядних орієнтирів

М. Драгоманова й І. Франка, їхню еволюцію та сприйняття ідей мислителів у суспільстві.

Документальні джерела містять інформацію стосовно ставлення офіційних кіл до творів і діяльності М. Драгоманова та І. Франка як небезпечних, оскільки в їхніх працях простежується думка про необхідність об'єднання українських земель (цілком можливо шляхом відокремлення від існуючих імперій). Не менш небезпечною в цьому відношенні вважалася діяльність М. Драгоманова й І. Франка, тому навіть їхня присутність у межах Російської імперії була для влади небажаною.

Таким чином, використана у дисертаційному дослідженні джерельна база розподіляється за критерієм інформативності на три рівні. Перший рівень представлений переважно публіцистичними та поетичними творами І. Франка й М. Драгоманова, їхніми еґо-документами, які дають змогу реконструювати процес розробки й популяризації вченими ідеї української соборності. Другий рівень представлений рядом джерел наративного й документального роду, які допомагають розкрити значення окремих чинників української соборності у розумінні М. Драгоманова й І. Франка. Джерела третього рівня інформативності дають лише уточнюючі дані стосовно розробки окремих аспектів „українського питання”, різних засобів популяризації ідеї суспільними діячами, або, навпаки, містять фонову інформацію.

Залучення наративних і документальних матеріалів неможливе без проведення їх **текстологічного аналізу**. Наприклад, часто прямі вказівки М. Драгоманова на місце, авторство та обставини появи його творів не повні. Зокрема, досить типовим для нього було підписання творів псевдонімами, криптонімами або взагалі уникання підписів. У дисертаційному дослідженні, зокрема, використано його статті, підписані псевдонімами „Українець” та „Сіроманець” (у галицькому часописі „Правда”), криптонімами „М. Др.” (у галицьких виданнях „Житє і слово” та „Народ”) й „А-бер” (у газеті „Киевский телеграф”) [82; 83; 97; 160; 161; 191].

Потребують обов'язкового врахування обставини написання публіцистичних творів М. Драгомановим та І. Франком. Так, „Листи на Наддніпрянську Україну” М. Драгоманов написав у відповідь на „Листи з України Наддніпрянської” Б. Грінченка, надруковані в „Буковині” у 1892 – 1893 рр. Листи Вартового (Б. Грінченка) для нього – лише привід для викладу своїх думок про національні й загальнолюдські інтереси. Хоча вчений кожен факт української національної справи розглядав на науковому ґрунті всесвітнього історичного процесу, у праці простежується неврахування деяких аспектів українського суспільно-політичного життя (у першу чергу динаміки розвитку політичних поглядів молодого покоління українців), що пояснюється перебуванням за межами України майже два десятиліття.

Переважна більшість публіцистичних статей І. Франка стали реакцією на зміни події в українському суспільно-політичному житті. Зокрема, стимулом для написання праці „Теперішня хвиля а русини” (1889 р.) стали чутки про можливість воєнного конфлікту, які виникли через затягування Росією позичок. Через призму такого конфлікту вчений розглянув становище русинів в Австрії, їх спроможності відіграти важливу роль у створенні майбутньої української держави. Стаття „Одвертий лист до галицької української молодіжі” (1905 р.), була написана після революції 1905 р. в Росії. У статті „Ukraina irredenta” І. Франко не тільки рецензував працю Ю. Бачинського „Ukraina irredenta”, а й подав огляд історії розвитку української свідомості в XIV – XIX ст., показав вплив наддніпрянців на самоусвідомлення галицьких українців [343].

Треба зважати на термінологічну нерозробленість творів учених. Так, М. Драгоманов вживав відносно українців у різних працях поняття „плем'я”, „порода”, „раса” поряд з термінами „народ”, „нація”, не даючи їм точного визначення. Авторське розуміння конкретного терміну ми можемо досягнути лише в загальному контексті праці, в якій він вживався. Хоча таку термінологічну невизначеність досить легко пояснити науковою традицією XIX ст. Адже у мовах слов'янських і центральноєвропейських народів вплинуло

на формування цього поняття німецьке значення слова „нація”, з наголосом на етнокультурних складниках. Слово „нація” здебільшого було синонімом слова „народ”. Воно ототожнювалось передусім з культурно-мовними спільнотами. Саме німецька мова за часів „національних відроджень” слов'янських народів панувала в суспільних науках, а університети з німецькою мовою викладання були тими осередками, де відбувалося навчання інтелектуальних еліт цих народів.

Подаючи кількість українського населення окремо у Наддніпрянщині, Галичині, на Буковині та Закарпатті, М. Драгоманов не бачив між українцями цих земель суттєвої різниці. Стосовно українського населення різних регіонів вчений вживав цілий ряд понять: „частини русько-українського демосу і нації” [152, с. 273], „своя порода” [194, с. 76], „однакова порода” [168, с. 291], „національність Русинів” [158, с. 165], „русини-українці” [158, с. 165], „наш етнографічний рід” [64, с. 171], „наш народ в Австрії, в Венгрії, в Росії” [174, с. 14], „закордонні брати” [79, с. 227; 158, с. 224], „русино-українська нація” поряд з „русино-українським народом” [95, с. 148], „русько-українська нація” [152, с. 271], „нація” [196, с. 352; 211, с. 430]. Себе М. Драгоманов ідентифікував „українцем з вселюдськими тенденціями або людиною української нації” [159, с. 240].

М. Драгоманов наголошував на етнічному розумінні терміну „нація”. Довгий час він ототожнював поняття „народ” і селянство, сприймав „хлопів за справжній руський народ, а мову їх за ту шукану руську мову” [181, с. 124]. Але, ознайомившись з західноєвропейськими науковими здобутками, він уже не вживав термін „народ” у значенні „мужики”, „селяни”, а вважав його за синонім до терміну „нація”: „слова „народ”, „народний” у європейців мають різне значення – *peuple, populaire, nationnational...* і що ніде в Західній Європі ці слова не значать того, що в Росії – *la plèbe* (мужики), *plèbieen* і навіть *les paysans* (селяни)” [190, с. 96]. Пізніше вчений наголошував на потребі розрізняти „націоналізм” і „народовство” як похідні від „національний” і „народний” (*nazionale* і *populare*) [159, с. 151]. Та все ж протягом багатьох років

своєї наукової та практичної діяльності М. Драгоманов шукав відповідь на питання: „Чи добре ж діло піддержувати те, щоб на Україні жило якби 2 народи – панський та мужичий? Хіба не треба тут чого-небудь такого, що б зв'язувало їх якнайтісніше, коли б вже *не можна було злити їх в одно*” [92, с. 348]. Крім того, він вважав необхідним відокремлення поняття „нація” від понять „державна”, „державна нація”: „...національність сама по собі одно, а державна єднота національності – друге” [196, с. 320].

Розуміючи під „національною свідомістю” „знання” про те, що українці – „осібна порода людей”, яка відрізняється від поляків і росіян, і що всі вони повинні „бути вільними й стати всі вкупі й спілці” [168, с. 279], М. Драгоманов як синоніми використовував й інші терміни – „національне чуття” [79, с. 172], „етнографічно-національне почуття” [158, с. 165], „душа” [158, с. 163], „народня свідомість” [174, с. 14], „народній дух” [211, с. 238], „український інстинкт” [110, с. 11], „свідома прихильність до ідеї народу й народності” [195, с. 289]. У його працях „національна ідея” постає як об'єднуюча для українських науковців, культурних та суспільних діячів, які можливо й „розходяться в політико-культурних ідеях”, проте, в основі їхньої діяльності мав лежати „принцип общеукраїнської єдності і самопізнання” [129, с. 80; 132, с. 124]. Ідея української соборності в термінології М. Драгоманова – „ідея єдності українців в Австрії та Росії” [126, с. 16]. Національна ідея – „українська ідея”, „народна ідея” [159, с. 168]

Досліджуючи розвиток окремих регіонів (підросійської України, „Угорської Русі”, Галичини, Буковини, Кубані), М. Драгоманов об'єднував їх у єдиний етнотериторіальний комплекс, називаючи „усі краї наші” [64, с. 169], „наша етнографічна обшир од Дону до Тиси” [64, с. 171], „різні кути нашої батьківщини” [79, с. 211], „усі поділи нашої країни” [156, с. 83]. Промовистою є назва М. Драгомановим Галичини – „австрійська країна своєї неньки України”, „Галичина – та ж сама Україна” [188, с. 422]. Крім того, вчений досить аргументовано пояснив причини й традиції вживання назв „Русь”, „Україна” [92, с. 313]. У працях вченого ми зустрічаємо загальну назву „Україна” саме в

політичному розумінні стосовного основного масиву українських земель [64, с. 169 – 171].

Ідея української соборності в термінології І. Франка – „велика ідея одноцільності і своєрідності нашого національного розвою” [334, с. 155]. Еволюція поглядів І. Франка на суть нації була досить виразною. Так, перебуваючи під впливом М. Драгоманова, у 1880-х рр. він повністю поділяв його думку, що націю творять виключно тільки працюючі люди. А в 1906 р. сам закидав М. Драгоманову, що у нього було занадто вузьке розуміння нації як плебсу та, що в його „духовім” арсеналі не було поняття нації, як чогось органічного, вродженого, історично кінцевого, нерозривного і вищого за „всяку територіальну організацію” [325, с. 437].

І. Франко розумів під українським „народом” селян, робітників, інтелігенцію, духовенство й нечисленну буржуазію, стверджуючи, що якби вся суспільність, уся інтелігенція перейнялась би таким, властивим для М. Драгоманова, зовсім ненауковим „демократизмом”, то „над нами як над нацією була б висипана могила” [325, с. 429]. З іншого боку, Іван Якович сам інколи допускав подібні термінологічні неточності, говорячи про „кровну солідарність” інтелігенції з „українським народом і з українським ґрунтом” [302, с. 165].

„Українсько-руський народ” вчений розглядав насамперед як „одноцільний національний організм”, великий і свідомий своєї сили, „живу одиницю” здатну до росту, до „регенераційного процесу”, яка має свій „дух опозиції, дух солідарності” [249, с. 508; 303, с. 405; 330, с. 24]. Для І. Франка у впорядкованому ряді понять – „народ”, „рідний край”, „рідна земля” – саме „народу” вчений відводив провідне місце [254, с. 247]. І це не випадково, адже народ – це „жива, безсмертна Україна”. Два інших терміни він визначав лише як чисто географічний і геологічний.

Вчений стверджував, що історичний розвиток народу „складається природна форма... і культурний, отже набутий зміст” [318, с. 82]. Тобто *національність* є „вихідною точкою, з котрої треба виходити, чимсь даним, що

ми принесли з собою на світ так само, як очі, ніс і т. д. Те, що я Русин, є для мене не засади, а факт елементарний. Правда, я можу в життю більше або менше виразно відчувати той факт, бути більше або менше усвідомленим про його значення, фізіологічні функції поодиноких його частей” [318, с. 82].

Нація як єдиний культурний організм, котрий здатний до самостійного культурного й політичного життя, лише мала бути створена. Основою цього націотворчого процесу мала стати національна свідомість; саме суб’єктивний чинник виступає вирішальним для об’єднання й політичної самостійності нації. Головне – „навчитися чути себе у к р а ї н ц я м и – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів” [303, с. 405]. Українська інтелігенція мусила відповісти на питання: „До якої національності ми належимо?”, „Що власне становить суть цієї національності?” і „Яка мета русько-українського відродження?”. Існування нації Іван Якович ставив у пряму залежність від „національного почуття”, в основі якого мало лежати почуття свого людського й національного обов’язку, готовність до праці й до жертви [302, с. 165].

До складу „соборної України” (або „Великої Вкраїни”, „цілої України”, „Русі”) І. Франко включав Наддніпрянщину, Галичину, Буковину, Закарпаття, Кубань („Дністер, Дніпро і Дон, Бескиди і Кавказ”) [250, с. 48; 301, с. 49; 308, с. 330]. У своїх працях він неодноразово окреслював українські простори „від Сяну до Кубані” або від „Сяну аж по західний Кавказ” [313, с. 321; 331, с. 87].

У національних питаннях І. Франко постав як ідеаліст, який неодноразово говорив про воскресіння України, про „дух”, який лежить в основі національної самосвідомості й солідарності – „дух спільності, дружності і асоціації, той д у х – працювати згідно соединеними силами, котрий єсть першим признаком і необхідним умовієм сильного життя і розвою кожного народу” [349, с. 11].

1. 3. Теоретико-методологічна основа дослідження

У процесі вивчення теоретичної розробки та практичного втілення ідеї української соборності М. Драгомановим та І. Франком при вирішенні дослідницьких завдань автором застосовано принципи наукової об'єктивності та історизму. Це дозволило вивчити й узагальнити історичні події та явища, викласти матеріал у логічній, завершній і послідовній формі. Зокрема, дотримання принципу наукової об'єктивності вимагало від нас врахування всієї складності й суперечливості історичних подій та явищ у контексті яких проходив процес зародження, становлення й еволюції ідеї української соборності у світогляді М. Драгоманова й І. Франка, виявлення закономірностей розвитку предмету дослідження.

Дотримання принципу історизму зумовило розгляд історичних фактів у взаємозв'язку та причинній обумовленості, використання максимальної кількості історичних джерел, їх критичного аналізу та залучення різноманітних, іноді певною мірою суперечливих висловлювань М. Драгоманова та І. Франка щодо проблеми української соборності (переважно стосовно української державності), враховуючи час, обставини та причини їх появи. Дисертант схиляється до широкого розуміння історії ідеї, яка включає не тільки генезу ідеї соборності у М. Драгоманова й І. Франка, а й популяризацію даної ідеї вченими, й, безумовно, суспільне сприйняття ідеї на рівні масової свідомості.

Об'єкт дисертаційного дослідження належить до інтелектуальної історії. Отже, вивчення теоретичної розробки ідеї української соборності в наукових та публіцистичних працях М. Драгоманова й І. Франка та її популяризація суспільними діячами має поєднувати врахування історичного контексту, в якому формувалася дана ідея, вивчення її еволюції, аналіз окремих аспектів ідеї та способів її популяризації, простеження сприйняття ідеї українським суспільством. Проведення такої дослідницької роботи неможливе без вирішення загальної філософсько-методологічної проблеми щодо співвідношення загального й особливого в суспільно-політичній думці. Погляди філософів стосовно цього питання розділилися. Частина науковців

вважають, що „персоналізація” суспільно-політичної думки є негативною [381]. Інші, навпаки, стверджують, що „деперсоналізація” історії суспільної думки є неприпустимою [511]. Найбільш вираженою, на наш погляд, є позиція сучасних дослідників А. Болебруха, Т. Литвинової, які наголошують, що історію суспільної думки слід вивчати в нерозривній діалектичній єдності колективного й індивідуального, вивчення одиничного й особливого можливе лише у тісному зв'язку з загальним і цілим [352; 497].

У процесі розробки проблеми дисертаційної роботи застосовувалися загальні та спеціально наукові підходи. Одним з основних загальнонаукових підходів, на які спирався автор під час проведення дослідницької роботи, став діалектичний, коли досліджуваний нами процес розробки та популяризації ідеї української соборності М. Драгомановим та І. Франком розглядався з позицій його руху, зміни та розвитку, враховуючи певний зв'язок та взаємозумовленість історичних явищ.

У дослідженні одним із наріжних є системний підхід. Першим рівнем застосування цього підходу є розгляд ідеї української соборності як органічної основоположної складової української національної ідеї. Другим рівнем дотримання системного підходу є врахування синкретичності думки як І. Франка, так і М. Драгоманова, коли ідея української соборності була в їхньому світогляді однією з органічних, центральних, втім перепліталася з іншими, зокрема ідеями слов'янської єдності та вселюдського поступу (особливо у М. Драгоманова). Застосування системного підходу орієнтує на комплексне розуміння переконань М. Драгоманова й І. Франка стосовно української соборності як репрезентативних постатей в українській (не лише за походженням, а й за своєю суттю) науці, публіцистиці, суспільно-політичній діяльності. Нарешті, третім рівнем використання системного підходу став аналіз розробки ідеї української соборності та її поширення М. Драгомановим та І. Франком як системи, тобто сукупності ідеологічних настанов, форм та методів діяльності.

Виконання дослідницьких завдань неможливе без застосування порівняльного підходу для дослідження спільних та особливих рис у теоретичній розробці й популяризації ідеї української соборності М. Драгомановим та І. Франком у тісному зв'язку з тією історичною ситуацією, в якій вона виникла й еволюціонувала. Це дає змогу отримати додаткову інформацію про предмет дослідження, і, разом з тим, використання даного підходу сприяє виходу на широкі історичні узагальнення.

При розгляді даної проблеми застосовано персоналістичний підхід. На думку Т. Литвинової, такий підхід може виконувати функцію аналізу, допомагати з'ясуванню природи, механізму ідей, адже одиночне багатше за ціле, що несе в собі риси й загального, й індивідуального. Особа та її оточення, крім іншого сприяє віднайденню, залученню цілого комплексу мікроданих для створення більш адекватної цілісної картини [496, с. 165 – 166]. Провідні українські мислителі, виконуючи центральну роль на початкових етапах формування національної ідеології, через свої дослідження в галузях історії, філології, фольклористики тощо сприяли широкому усвідомленню міфів, історії та мовних традицій спільноти, викристалізовували у свідомості членів української спільноти ідею соборності нації. Комплексне вивчення даної теми неможливе без застосування міждисциплінарного підходу, використовуючи теоретико-методологічні досягнення історії, історіографії, історіософії, етнополітології та філософії.

Оскільки досліджувана проблема є багатогранною та маловивченою, а її окремі аспекти вимагають глибокого й різнобічного опрацювання, у дисертаційному дослідженні використано ряд як загальнонаукових, так і конкретно-історичних методів. Насамперед, застосовано такі загальнонаукові методи як аналіз і синтез. Завдяки аналізу вивчено вплив зовнішніх чинників (інтелектуальне оточення, суспільно-політичні процеси тощо) на світогляд М. Драгоманова та І. Франка, розглянуто їхні праці, визначено роль їхньої ідеології й діяльності в українському національному розвитку. Використання

синтезу допомогло узагальнити емпіричну інформацію, яка була отримана під час вивчення джерельної бази та дозволило зробити відповідні висновки.

Своєрідність заявленої теми зумовила використання і конкретно-історичних методів. Так, одним із провідних у дисертаційному дослідженні став історико-генетичний метод, який, у першу чергу, застосовувався для дослідження особливостей розвитку різноманітних аспектів ідеї української соборності в науковому доробку М. Драгоманова та І. Франка.

Серед конкретно-історичних дослідницьких проблем необхідно, насамперед, визначити ключові фактори впливу на формування ідеї української соборності у світогляді М. Драгоманова та І. Франка (впливи сім'ї, оточення, освіти і самоосвіти, етнографічних матеріалів, розвиток європейської політичної думки, досвід суспільної діяльності, який зворотно впливав на еволюцію переконань тощо). У різні періоди життя та творчості вчених значення цих факторів було нерівномірним. Зокрема, еволюція поглядів М. Драгоманова зумовлювалася значною мірою зміною інтелектуального середовища. На становлення ідеї соборності в І. Франка мали вплив політичні події в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст.

Виконання дослідницьких завдань потребує використання персоналістичного методу. Однак, своєрідність його застосування в даному дослідженні полягає в тому, що певні подробиці біографічного характеру, які відіграють важливу роль в інших наукових роботах, тут виконують допоміжну функцію. Окремі події в житті М. Драгоманова та І. Франка, зміна місця проживання нас цікавлять як чинники, що могли вплинути на зміни в їхньому світогляді. Їхня участь у культурних акціях, політичних формуваннях розглядається у контексті проблеми популяризації суспільними діячами ідеї української соборності, що дозволяє розкрити способи та ефективність її поширення.

Застосування історико-системного методу як одного з базових у даному дослідженні передбачає використання кількох прийомів: проведення

структурного й функціонального аналізу ідеї української соборності в М. Драгоманова та І. Франка, вивчення її як якісно цілісної системи, яка має комплекс власних рис і займає певне місце в ієрархії систем. Тобто ідея української соборності є структурною складовою української національної ідеї (яка, в свою чергу є структурною складовою). Як складова української національної ідеї, ідея соборності теоретично формується з виникненням рефлектуючої національної інтелігенції. З іншого боку, пізнавати можна лише щось існуюче. Усвідомлення української соборності та її теоретичне оформлення могло ґрунтуватися тільки на реальних чинниках української єдності: 1) наявність українського етносу; 2) визначення території його розселення; 3) спільні риси соціально-економічного життя; 4) культурна єдність. Виділення окремих складових ідеї української соборності застосовується з метою наочно розкрити багатогранність бачення української соборності мислителями.

Всебічне вивчення ідеї української соборності як системи вимагає розгляду її структури й функцій в органічній єдності (структурно-функціонального аналізу). Безумовно, основними функціями ідеї української соборності є консолідуюча й націотворча. Оскільки за своєю логічною будовою ідея є форма мислення, зміст якого своєрідно поєднує в собі як об'єктивне знання про наявну дійсність, так і суб'єктивну мету, спрямовану на її перетворення, ідея української соборності органічно поєднує в собі теоретичні та практичні аспекти. Враховуючи філософське розуміння ідеї, яка є випереджаючим відображенням дійсності як форма духовно-пізнавального відображення певних закономірних зв'язків та відношень зовнішнього світу, спрямована на його перетворення, ідея соборності виконує конструктивну функцію синтезу, систематизації та цілеспрямовання знань і уявлень про об'єктивні чинники української єдності, утвердження суб'єктивного усвідомлення необхідності об'єднання, комплекс дій, спрямований на досягнення загальноукраїнської єдності.

В ідеї відбувається повний збіг змісту думки з об'єктивною реальністю, це – об'єктивне і конкретне, всебічне знання дійсності, яке готове для свого практичного втілення [586, с. 207]. Суспільно-історична практика є вирішальним критерієм істинності й ефективності ідеї, тому комплексне дослідження процесу розробки ідеї української соборності провідними українськими мислителями неможливе без окреслення місця цієї ідеї в їхній діяльності, визначення сприйняття ідеї соборності у суспільстві.

У процесі вивчення поглядів І. Франка та М. Драгоманова щодо загальноукраїнського єднання з історико-системним методом тісно пов'язаний проблемний, використання якого сприяло детальному вивченню виділених вузьких аспектів предмету дослідження, що знайшло відображення в підрозділах дисертаційної роботи. Проблемний метод застосовано, зокрема, для розгляду практичного втілення ідеї української соборності М. Драгомановим та І. Франком, що дозволило відобразити процес активної популяризації соборницьких переконань двома суспільними діячами, схематично розділивши їх діяльність за кількома напрямками, кожен з яких, в свою чергу, розглядався в хронологічному порядку.

Один з важливих у науковій праці – метод періодизації. Завдяки йому можемо виразно простежити специфіку поглядів М. Драгоманова та І. Франка стосовно політичного майбутнього української нації в конкретних історичних умовах з урахуванням їхніх змін і розвитку. Метод класифікації використаний автором передусім у ході аналізу наявної джерельної бази та історіографічної спадщині з даної теми. Важливим у застосуванні методів періодизації й класифікації є точне визначення критеріїв періодизації чи класифікації. Зокрема, при періодизації розробки політичної складової ідеї української соборності М. Драгомановим та І. Франком, основними критеріями стали два фактори: 1) кількість уваги, яку вони приділяли питанням політичного об'єднання на певному етапі свого життя; 2) рівень розробки політичної складової ідеї соборності.

Не менш важливим у роботі стало застосування порівняльно-історичного методу, шляхом використання прийомів порівняльного співставлення. Це дає змогу пояснити подібність та відмінність розуміння української соборності М. Драгомановим та І. Франком. Порівняльний аналіз ідеї української соборності у їхній творчій спадщині слід проводити за чітко визначеними критеріями. Автор враховував методологічні напрацювання науковців щодо зіставлення національно-політичних поглядів М. Драгоманова та І. Франка [494; 543], М. Драгоманова з іншими мислителями, зокрема М. Міхновським, В. Липинським, Д. Донцовим [462; 481; 580].

Використання ретроспективного методу допомогло відчутти „дух епохи”, зрозуміти значення ідеї соборності для становлення української національно свідомої інтелігенції кінця ХІХ ст. й загалом української нації, що дозволило врахувати об’єктивні й суб’єктивні обставини, в яких писали свої публіцистичні, наукові, художні твори М. Драгоманов та І. Франко; оцінити їх праці й діяльність не з позицій сьогодення, а враховуючи історичні реалії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

У процесі роботи з джерелами стало важливим застосування спеціально-наукових методів, передусім текстологічного аналізу джерел, термінологічного аналізу ключових понять. Цей процес здійснюється завдяки використанню почуттєво-дослідному методу верифікації, змістовно-логічних методів виключення й узгодження. Автор також враховував концептуальні розробки Л. Зашкільняка, В. Потульницького, О. Реєнта, Л. Репіної, В. Сарбея, Н. Яковенко, теоретичні висновки й узагальнення яких сприяли осмисленню і формуванню принципів роботи [433; 536; 540; 541; 551; 600].

* * *

Таким чином, автором за допомогою історичної евристики було визначено наявність основних історіографічних напрацювань з досліджуваної проблематики, розглянуто основні напрямки та оригінальні роботи в історіографічній спадщині. Для процесу вивчення ідеології М. Драгоманова й

І. Франка (який триває понад 100 років) визначилися певні тенденції. У трактуванні поглядів М. Драгоманова щодо українського питання загалом і української соборності зокрема, можемо окреслити загальні особливості: від учнів вченого (в тому числі й І. Франка) наприкінці ХІХ ст. до 1920-х рр. спостерігаємо підтримку в загальних рисах національних поглядів М. Драгоманова, коли частина ідеологів української соборної держави називали себе його послідовниками; радянські вчені з 1920-х рр. трактували його як націоналіста і не вивчали активно й всебічно його спадщини, у другій половині ХХ ст. вивчення ідеології М. Драгоманова поживалося, визнавався його внесок в інтелектуальні об'єднавчі українські процеси, однак формувалася стереотип сприйняття вченого виключно як прихильника федеративного устрою; частина українських діаспорних вчених з пієтетом ставилася до М. Драгоманова як до ідеолога української соборності, інші, навпаки, закидали йому неухважність до питання української державності; на рубежі ХХ – ХХІ ст. українські вчені, які вивчали становлення ідеї української соборності, вагому роль у цьому процесі відводили М. Драгоманову, однак вивчення його поглядів щодо української соборності було фрагментарним, базувалося на окремих найбільш відомих джерелах.

Більшість дослідників творчості й діяльності І. Франка звертали увагу на осягнення ним української соборності (навіть вчені радянського періоду не заперечували бажання І. Франка бачити український народ і українські землі єдиним цілим, однак розглядали це питання в контексті єднання з „братнім” російським народом. Комплексного дослідження ідеї української соборності у світогляді І. Франка, враховуючи різноманітні складові, не здійснено.

Не зважаючи на проведені дослідження, в українській історіографії процес розробки та поширення ідеї української соборності в українському національному русі не достатньо вивчений. Вченими не здійснено глибокого різнобічного дослідження теоретичної розробки ідеї української соборності М. Драгомановим та І. Франком у контексті розвитку української національної ідеї, її поширення, сприйняття народними масами, значення для становлення

української модерної нації. Крім того, науковці часто звертали увагу головним чином на загальний розвиток української суспільної думки в загальноросійському контексті, залишаючи поза увагою європейські культурні впливи (ситуація частково змінилася лише у 90-х рр. ХХ ст.).

Аналіз залучених джерел дозволяє зробити висновок, що джерельна база дисертаційного дослідження являє собою цілісну складну систему джерел, побудовану з низки підсистем макро- і мікрорівня первинного та вторинного характеру, взаємопов'язаних між собою. За якісними і кількісними характеристиками джерельний комплекс є достатньо репрезентативним для вивчення процесу теоретичної розробки і популяризації ідеї української соборності І. Франком та М. Драгомановим.

Логічним стало використання в першу чергу наукових, публіцистичних, художніх творів М. Драгоманова й І. Франка та джерел особистого походження, як архівних так і опублікованих. Значна частина цих джерел опубліковані, хоча часто є бібліографічною рідкістю. Більш важливою стала не пошукова дослідницька діяльність, а нове осмислення творчої спадщини мислителів. Усвідомлюючи об'єктивну неможливість залучення у дисертаційному дослідженні величезної кількості праць та епістолярії М. Драгоманова та І. Франка, здобувач, утім, намагався ознайомитися по можливості з усім комплексом творчої спадщини учених і на його основі зрозуміти світоглядні орієнтири Михайла Петровича й Івана Яковича. Ідея української соборності була важливою складовою їхньої ідеології.

З метою встановлення вірогідності джерел здійснено історичну критику шляхом аналізу різних даних одного джерела або через синтез фактичного матеріалу з кількох джерел використовуючи методи виключення й узгодження. Перевірки вимагала значна частина джерел наративного характеру, зокрема мемуарів, щоденників, епістолярної спадщини. Джерельна база із заданої теми в цілому має високий рівень автентичності й оригінальності, досить репрезентативна як за кількістю джерел, так і за рівнем їхньої інформативності.

Ретельного аналізу вимагала проблема текстологічного аналізу ключових понять у працях М. Драгоманова та І. Франка. Зважаючи, з одного боку на відсутність в українській мові другої половині XIX ст. уніфікованої системи наукових термів, а з іншого боку на інтенсивну розробку таких термінів М. Драгомановим та І. Франком, автор під час роботи з їх творчою спадщиною враховував зміст, який вчені вкладали в певні поняття в контексті конкретного твору. Проведена робота дозволяє зробити висновок про достовірність та достатню інформативність джерельної бази для дослідження заявленої теми.

У розділі викладено методику роботи з джерелами та історіографічною спадщиною з даної теми. Застосування вказаних принципів, підходів та методів дозволяє провести ґрунтовний аналіз поглядів М. Драгоманова та І. Франка стосовно української єдності, зробити певні узагальнення та найбільш повною мірою досягти поставленої мети і вирішити дослідницькі завдання.

РОЗДІЛ 2

РОЗРОБКА ТА ПОШИРЕННЯ ІДЕЇ УКРАЇНСЬКОЇ СОБОРНОСТІ

М. ДРАГОМАНОВИМ

2. 1. Генеза та розвиток ідеї соборності у світогляді М. Драгоманова

Михайло Петрович Драгоманов (1841 – 1895 рр.) – один з провідних діячів українського національного руху Наддніпрянської України, який зробив вагомий внесок у розвиток ідеї соборності в українській суспільно-політичній думці. На становлення цієї ідеї у світогляді вченого мала вплив значна кількість факторів, як об'єктивних так і суб'єктивних, власне українських, російських і загальноєвропейських. Для розуміння складу розуму і напрямку ідей М. Драгоманова, потрібно уявити собі атмосферу, в якій він народився і виховувався, той час, у який формувався його світогляд. Так, наприклад, у його родині зберігалися самостійницькі думки, спогади про історичне минуле українського народу, знайшли місце й „модні” громадські ідеї. Крім того, маленький Михайло та п'ять його братів і сестер завжди товаришували з дітьми дворової челяді (гувернерів у Драгоманових не було). Народні свята, обряди ніколи не оминали родинний маєток. З іншого боку, в його „сім'ї українського походу ... старосвітське українство було підковане новішою російською або ліпше російсько-європейською культурою” [79, с. 151]. Українству, за словами М. Драгоманова, відводилася роль, яку воно могло відігравати відповідно до своєї культурної сили, а, оскільки, „та сила була слабіша од російської, то і українство у нас було підрядним” [79, с. 152].

Навчаючись у Гадяцькому повітовому училищі, М. Драгоманов, за порадою вчителя історії О. Строніна зацікавився працями О. Герцена, ідеями Вольтера, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Л. Монтеск'є, соціалістичними поглядами К. А. де Сен-Сімона, П. Ж. Прудона, Ф. Фур'є та ін. Крім того, О. Стронін познайомив свого учня з творами Марка Вовчка, Т. Шевченка. Що важливо, вже в юнацькому віці М. Драгоманов прочитав твори членів Кирило-Мефодіївського братства. Проте українство молодого вченого швидше культурне, а не політичне [159, с. 155]. Націоналізм, за М. Драгомановим, це

„прив’язаність” до основоположних ознак власного народу (в першу чергу мови), збереження історичної пам’яті, особливо про той період, коли „нарід найменш підпадав впливанню других” [159, с. 155].

На думку канадського дослідника П. Магочія, конфлікт між двома типами свідомості – численних лояльностей та взаємовиключних свідомостей – пронизує всю історію українського національного відродження. Більша частина інтелігенції Наддніпрянщини вважали Україну частиною російського імперського світу [507, с. 107]. Ситуація, коли у свідомості українського дворянства з Лівобережжя та Правобережжя природно уживалися лояльність до центрального російського уряду та прив’язаність до культурно-історичних та побутових особливостей рідного краю не могла не відобразитися на світогляді М. Драгоманова. Загалом вплив таких суб’єктивних факторів як виховання в сім’ї та школі, інтелектуальне й політичне оточення, досвід науковця (захоплення античною, середньовічною та сучасною європейською історією, минулим українського народу, аналіз минулого й сучасного Російської та Австро-Угорської імперій) мав подвійний характер: з одного боку, у Михайла Петровича формувалося розуміння необхідності загальноукраїнського єднання, з іншого боку, він не міг до кінця виокремити український шлях розвитку із загальноімперського.

Досить показове зізнання самого М. Драгоманова: „Що я українець по серцю і бажанням, – це тільки той не замічав, хто не хотів. Я свої „москвофільські” статті в „Правді” давно вже підписував Українець і хотів галичан до Українства повернути. Я не українофіл; я українець, який має претензію бути на українському ґрунті європейським лібералом, соціалістом” [211, с. 257]. У листах до своїх друзів учений „самоозначував” себе як „просто українець, або homo nationae sive linguae Ukrainian” [149, с. 22].

Вивчаючи теоретичну розробку та популяризацію ідеї соборності М. Драгомановим, слід пам’ятати, що цю ідею спорадично розробляли українські вчені й публіцисти ще на початку XIX ст. під впливом як місцевих українських, так і загальноєвропейських культурних та політичних чинників. У

XIX ст. ідея української соборності поступово набувала сучасного змісту, чому сприяла інтелектуальна й практична діяльність кількох поколінь українських діячів:

- Новгород-Сіверського патріотичного гуртка, з середовища якого був автор „Історії Русів”, яка дала поштовх національному самоусвідомленню українців;

- захист самобутності й окремішності українського народу греко-католицьким духовенством Перемишльського гуртка (І. Могильницький підготував нарис Історії України, окресливши її етнічні кордони; М. Гриневецький у своїх працях обґрунтував етнічну спорідненість населення Наддніпрянщини, Галичини, Буковини і Закарпаття);

- висловлення ідеї єдності всього українського народу у працях „Руської трійці”, яка вперше засобами друкованого слова заявила, що галичани є частиною єдиного українського народу. Так, М. Драгоманов вважав особливо позитивним друкування „Русалки Дністрової” українською мовою, зрозумілою не лише галичанам, а й наддніпрянцям [196, с. 316, 320]. Однак учений підкреслював, що незважаючи на те, що Головна Руська Рада проголосила „Ми русини – самостійне плем’я, відмінне від поляків і руських”, під цими словами ще „не лежало ніяких ясних уявлень ні про росіян, ні про малоросів, ні про самий галицький народ, – щоб подальша літературна і політична діяльність була направлена до усвідомлених цілей і була відокремлена від *qui pro-quo*” [182, с. 135];

- Кирило-Мефодіївське братство, поєднавши національну та християнську ідеї, виступило за відновлення української самостійності у слов’янській конфедерації, поставивши, таким чином, українську проблему політично. М. Драгоманов стверджував, що намагався „проповідати і пробувати прикладом до політичної практики ті провідні думки, до котрих дійшли в 40-ві роки славні братчики Кирило-Методієвські. І котрі лежали в основі українського народолюбства мого і товаришів, в наші молоді часи, в 60-ті й 70-

ті роки, звісно з одмінами, котрі принесла всесвітня наука і політика в новіші часи” [211, с. 252];

– налагодження творчих та наукових взаємин між Наддніпрянщиною та Галичиною О. Кониським, П. Кулішем, О. Барвінським, поступове поглиблення усвідомлення необхідності формування єдиного наукового, духовно-культурного простору шляхом обміну ідеями, періодичними виданнями, використання сприятливіших демократичних умов, що існували в Галичині, друкування творів у місцевих періодичних виданнях, співпраці в наукових та громадсько-культурних організаціях.

Безперечно, значний вплив на світогляд М. Драгоманова мав розвиток європейської суспільної думки. Загалом для Європи ХІХ ст. справедливо вважається періодом масових національних рухів. Провідні європейські філософи, історики, соціологи намагалися визначити роль національного фактору в загальнолюдському поступі, сформулювати теоретичні концепції нації, пояснити соборницькі устремління конкретних націй, розробляли теорії нації як культурно-мовної, духовної, політичної спільноти.

Французька революція, ознаменувавши народження нової політичної системи, яка спиралася на нову ідеологію, сприяла поширенню концепції нації. Серед інтелігенції Східної Європи знайшли відгук погляди німецького філософа й просвітителя ХVІІІ ст. Й. Г. Гердера, який охарактеризував „націю” передусім як мовно-культурну спільноту. В одному з його найбільш відомих творів „Ідеї до філософії історії людства” народи чи не вперше виступають як головні дійові особи історичного процесу [375]. Саме у німецькій класичній філософії з’явилося тлумачення нації не як природного „об’єкта”, а як самоусвідомленої спільноти. Так, Й. Г. Фіхте означив національний принцип як духовний [585]. Тобто, „народ” – лише природна підстава для постання „нації”. Ця ідея стала домінантною у середовищі інтелектуалів Центрально-Східної Європи, які за браком сильних політичних та економічних еліт, власної державності й навіть територіальної єдності робили наголос на культурних і мовних особливостях народів, з якими себе ідентифікували. (Тут слід

зазначити, що М. Драгоманов стажувався в Берліні й Гайдельбергу у 1870 – 1871 рр. під час об'єднання німецьких земель, міг особисто пересвідчитися у посиленні німецького шовінізму).

М. Драгоманов у 1880-х рр. передбачав, що в Європі наближається „період великих соціально-політичних рухів” і для того, щоб „із цього руху вийшла яка користь для краю, а почасти для нашої України, щоб він впять не повернувся... а не розвіявся, а також щоб він не одбив нашу українську молодіж од українства, треба, щоб старші не пропустили часу, і по крайній мірі поставили ясно свої політично-соціальні ідеали” [98, с. 211 – 212]. Особливе зацікавлення викликав у суспільного діяча процес утворення нових національних держав: „Коли який народ був поділений між кількома державами і це перешкоджало частинам цього народу жити вільно, то люди в тих частинах змагались до того, щоб поєднатись в одну державу” [196, с. 318].

Із симпатією він змальовував у своїх працях і кореспонденціях процес утворення єдиної Італії, набуття повної самостійності Румунією, появу нових балканських суверенних держав. Показовим став успішний досвід формування новітньої нації в позадержавних умовах чехами й поляками. Однак, на початку 1870-х рр. М. Драгоманов вважав, що український рух ще не має внутрішньої сили для того щоб повторювати за поляками та чехами „претензії історичної національності” [159, с. 158]. Безсумнівно, значний вплив на світогляд М. Драгоманова з 1889 р. (під час його проживання в Болгарії) мав розвиток болгарської суспільної та наукової думки. Адже до утвореного в 1879 р. Болгарського князівства в 1885 р. було приєднано Східну Румелію. Болгарські інтелектуали обґрунтовували єдність і самостійність своєї батьківщини. За спогадами зятя М. Драгоманова І. Шишманова, у спілкуванні з ними мислитель прогнозував у історичній перспективі створення єдиної самостійної української держави (щоправда, ці слова не підтверджені іншими джерелами) [542, с. 32].

Отже, новий „інтелектуальний клімат” у Європі, основною особливістю якого було народження *нації*, сприяв утвердженню національних поглядів у колах української інтелектуальної еліти, яка знайомила з європейською

наукою. З іншого боку, в цей же час виникали кафедри слов'янських досліджень (у Празі, Відні), які утверджували ідею слов'янської сім'ї народів.

Поряд з українськими та європейськими чинниками значний вплив, безсумнівно, мав розвиток російської наукової і суспільної думки. Так М. Драгоманов ще у школі вивчав офіційну концепцію російської історії [80, с. 39]. Практично на протязі всього життя вчений знайомився з провідними російськими ідеями, відзначаючи їхній вплив на розвиток українських ідей, навіть українофільства [159, с. 169]. У російських інтелектуальних колах у другій половині ХІХ ст. зародилося декілька напрямків розробки національної ідеології. Однією з основоположних складових була якраз ідея російської соборності (у М. Каткова, В. Данілевського).

Очевидно, що зневажливе ставлення частини австрійських, польських, російських вчених (наприклад, слов'янофілів у Росії) до української історії, цензура, заборона українського слова, звинувачення українських діячів у сепаратизмі повинні були навпаки підігрівати інтерес молодого допитливого М. Драгоманова до вивчення історії українського народу, розділеного кордонами Російської й Австро-Угорської імперій [171, с. 391]. Наприклад, вченого обурювали ідеї, які висловлювалися австрійськими інтелектуалами в часописі „Веденский Вестник”. Побоюючись сепаратизму русинів, вони застерігали галицьких літераторів від „українського болота” й ще більш нав'язливо розвивали „вчення про особливу трьохмільйонну галицько-руську народність, якої не лише адміністративні, але й етнографічні кордони лежать на р. Збруч”, ця національність не мала нічого спільного з українцями, які „завжди противляться унії і мають непокірний демократичний дух” [182, с. 141].

За життя М. Драгоманова український національний рух не став масовим і потужним. У Наддніпрянській Україні його основу складали переважно невеликі та напівлегальні „Громади”, що займалися здебільшого науковою, просвітницькою та культурною діяльністю. Та навіть така діяльність не залишалася поза увагою поліцейсько-репресивної системи царської Росії. Становище розділеної української нації за життя М. Драгоманова найбільш

влучно охарактеризував Д. Донцов: „Зневажена, розбита, під всеросійським кнутом там, під вшехпольським батогом тут, вона після гороскопів всіх учених і невчених астрологів, ішла назустріч неминучій смерті. Ба! навіть нації не було! Було дві нації: галичани або русини та українці, чужі, часом ворожі одна другій... Де була та спільна ідея, що одушевляла обидві часті України? „Самостійна Україна”? В Росії до сього гасла не признавалися навіть одиниці... становище Росії було тоді засильне, український рух кволий, межинародні відносини були в періоді стагнації і спокою...” [542, с. 34].

Особливо негативно позначалося на національних процесах включеність української еліти в духовний та політичний контекст розвитку владних еліт Російської та Австро-Угорської імперій, асинхронність ритмів розвитку українського суспільства не лише в австрійській та російській Україні, а навіть у межах Австро-Угорщині, особливо між Галичиною й Буковиною з одного боку та Закарпаттям з іншого. Регіональні відмінності об’єктивно спричинювали локалізацію українського інтелектуального та суспільно-політичного життя навіть у межах однієї імперії.

Галичани М. Драгоманов „етнографічно та філологічно” означив як „частину малоруського племені” [183, с. 779]. Але у правовій, економічній сфері відмінності між галичанами та „малоросами” були настільки відчутними, що „живцем” вони виявлялися у деяких відношеннях більше схожими на поляків, словаків. Процес подолання наслідків регіональних розбіжностей мислитель вбачав важким, однак можливим. М. Драгоманов був переконаний, що лише впевнена, багаторічна праця українців, передовсім інтелігенції сприятиме єднанню усіх частин української нації в єдине духовне та політичне ціле.

На середину XIX ст. у галицькому середовищі хоча й робилися спроби національного самоусвідомлення й самоозначення, що виявлялося у відмежуванні національного „ми” від „не ми”, настільки незначними були не лише теоретичні розробки щодо етнографічної, духовної спільності українського населення Російської й Австро-Угорської імперій, а й навіть

елементарні уявлення про цю спільність, настільки спорадичними між особистісні взаємини української інтелігенції, що годі було говорити про швидке вироблення спільної культурно-політичної програми.

Незважаючи на те, що з 1867 р. у Росії було надруковано чимало кореспонденцій і навіть книг про „цю найближчу до нас географічно і етнографічно австрійсько-слов'янську землю”, практично не було ніяких фактичних даних ні про стан, ні про настрої народу в Галичині, про рівень розвитку суспільно-політичної й наукової думки в середовищі інтелігенції. Тому М. Драгоманов наголошував на потребі отримання „звісток” з Галичини, з огляду на те, що „маса народу в цій країні належить до однієї народної групи з нашою, – справи Галичини знаходяться в деякому співвідношенню з нашими справами” [182, с. 116].

Знаковими моментами в житті вченого, які динамізували процес розробки ним ідеї української соборності стало декілька подій:

– Поїздка за кордон (Німеччина, Італія, Австрія, Чехія) на початку 1870-х рр. Знайомство з прогресивними європейськими ідеями (однією з центральних була й ідея нації) спонукало М. Драгоманова до глибшого зацікавлення питаннями українського національного життя. Якщо вчений і раніше цікавився галицькими реаліями, то тепер намагався залучати галицьких, буковинських діячів до культурно-наукових процесів Наддніпрянщини (наприклад, участь у Археологічному з'їзді 1874 р.), досліджував спільні риси духовного, культурного й політичного життя українців різних регіонів.

– Відвідання влітку 1875 р. Галичини, Буковини й Закарпаття. Знайомство з населенням цих регіонів переконало М. Драгоманова в етнічній і культурній єдності з населенням українських земель у складі Російської імперії. Крім того, вченого вразила політична активність галичан, якої слід було б повчитися українцям інших регіонів.

– Переїзд М. Драгоманова за кордон у 1875 р., що сприяло більшому зацікавленню вченого політичним життям українців у Російській і Австро-Угорській імперіях.

– Переселення Михайла Петровича в 1889 р. до Болгарії, яке хронологічно співпадало з активізацією та радикалізацією суспільно-політичної діяльності українців Галичини. З одного боку, перебування вченого в середовищі провідних інтелектуалів, які обстоювали болгарську єдність і самостійність, з іншого боку, успішність реалізації проекту першої української політичної партії на теренах Галичини, одним з гасел якої була боротьба за українську єдність (головним натхненником партії був саме М. Драгоманов!) стали головними чинниками, які вплинули на кристалізацію ідеї соборності у світогляді мислителя.

Можемо окреслити загальний розвиток ідеї української соборності в розумінні М. Драгоманова. Він розглядав українське населення різних регіонів як частини одного народу. Зв'язки між регіонами мали бути культурними, науковими, з метою формування в суспільній свідомості (насамперед у колах інтелігенції) переконань про єдність українського народу, визначення перспектив національного розвитку та найближчих завдань інтелігенції. Аналізуючи ряд праць молодого М. Драгоманова, ми бачимо, що потреби України він формулював у річищі ідеології демократичного, федеративного всеслов'янства. Вчений не декларував необхідності створення української держави, стверджуючи протилежне: „З Північною Руссю не зломим союзу” [79, с. 180].

Знайомство з основними здобутками західноєвропейської суспільно-політичної думки сприяло утвердженню в нього поглядів на націю як суб'єкт історичного процесу. У 1871 р. у листуванні М. Драгоманова з галицьким суспільним діячем М. Бучинським чітко простежуються його соборницькі погляди. Михайло Петрович негативно сприймав провінційність та замкнутість українського культурного та політичного життя, закидав українцям усіх регіонів невміння діяти відповідно до загальноукраїнських національних інтересів. Критикуючи наддніпрянців, що вони „говорять про те, що Галичина та ж сама Україна, а на ділі чують себе чужими тій Галичині”, він підкреслював, що усвідомлення вищості всеукраїнських інтересів над

регіональними повинно бути не лише раціональною формулою, але й міцним моральним переконанням українських діячів [188, с. 422].

М. Драгоманов намагався проаналізувати перешкоди, які заважають національній єдності України, а, головне, з'ясувати шляхи їх подолання. Ідея української соборності на початку 70-х рр. XIX ст. розроблялася вченим переважно в публіцистиці й носила головним чином культурницький характер, адже український рух ще не був добре розвинутим організаційно й ідеологічно і не мав „сили внутренньої, а не тільки побічної” [159, с. 174]. Учений обґрунтовано доводив відсутність у той період в українській суспільній думці чітко сформульованого сепаратизму, навіть культурницький рух українців розвивався досить повільно.

Після переїзду М. Драгоманова за кордон його й надалі продовжувала цікавити проблема єдності українського народу, етнічних територій. Але найкращою з реальних перспектив для українців публіцист вважав автономію у складі Австро-Угорщини та Росії. Останні роки життя М. Драгоманова співпали з радикалізацією та політичною структурізацією суспільного життя в Галичині, яка стала епіцентром його громадсько-політичної та публіцистичної діяльності.

Очевидно, що в еміграції, а особливо в останні роки свого життя, коли він намагався створити плацдарм для всеукраїнської політичної акції серед галицької української молоді, найбільш точно й широко сформулював свої погляди щодо майбутнього єдиної української нації. У 1893 р., в листі до П. Куліша М. Драгоманов пророкував, що від історичної години, в якій на той час знаходилася „частина нашої батьківщини Галичина” залежить багато „других годин, а то і років, і віків для всієї української нації” [20, арк. 14]. Звертаючись до історії національного питання на українських землях, вчений намагався враховувати потреби українського народу, які визначалися його становищем у державних межах Австро-Угорської та Російської імперій, з метою вироблення загальної програми всебічного розвою української нації. Проте, як і раніше, М. Драгоманов не бачив можливості для створення

української самостійної держави, ідеалом політичного життя, враховуючи тогочасні реалії, для нього залишалася автономія.

Теоретичні погляди М. Драгоманова, відображаючи складність процесу національного самоусвідомлення українців, зокрема утвердження національного „ми” українців і окреслення його меж, утвердилися протягом тривалої наукової діяльності в етнографії, фольклористиці, історії, політології. Переконання вченого щодо української соборності формувалися й еволюціонували під впливом величезної кількості прочитаної літератури, власних спостережень, спілкуванням з провідними науковцями й суспільними діячами XIX ст. З одного боку, попередній розвиток української суспільної думки підготував ґрунт для становлення ідеї української соборності як однієї з основних складових національної ідеології. З іншого боку, М. Драгоманов був одним з небагатьох мислителів і політиків другої половини XIX ст., який враховуючи досвід формування ідеологій європейських національних рухів, зрозумів значення теоретичного оформлення поглядів стосовно загальноукраїнського єднання.

Проблема духовно-культурної єдності українців хвилювала М. Драгоманова з кінця 60-х рр. XIX ст., що у творчості науковця знайшло вираження в розробці в першу чергу духовно-культурних аспектів української єдності. Питання політичної єдності М. Драгоманов ґрунтовно розглядав лише в 1890-х рр., стверджуючи, однак, нереальність його вирішення за політичних умов кінця XIX ст. Його „політична програма” розвитку – виборення якнайширших прав українцями у складі Російської й Австро-Угорської імперій. Проте для глибшого розуміння ставлення Михайла Петровича до української державності потрібен більш детальний аналіз його творчої спадщини й діяльності, особливо в останні роки життя, про що йтиметься нижче.

2. 2. Об’єктивні чинники української соборності

Етнотериторіальний чинник. Подаючи у своїх працях кількість українського населення окремо в Наддніпрянщині, Галичині, на Буковині та

Закарпатті (всього на кінець 1870-х рр. понад 17 млн.), М. Драгоманов не бачив між українцями цих земель суттєвої різниці, для нього це лише „частини русько-українського демосу і нації” [152, с. 273], або іншими словами – „однакової породи” [168, с. 291]. У 1890-х рр. стосовно українців учений вживав саме термін „нація” [196, с. 352]. На думку вченого, українське населення різних земель „етнографічно та філологічно” складало єдиний національний організм. Так, „руські люди”, що проживали на території Галичини, Буковини й Закарпаття, за М. Драгомановим, „подібнісенькі мовою і звичаями до тих, що живуть в полудні Росії і зветься од вчених людей малоросами” [92, с. 313]. Різниця між регіонами була в першу чергу в правовому та економічному стані, що згладиться „як результат довготривалого життя, яке може статися” [182, с. 129].

М. Драгоманов послідовно обстоював принцип етнічного визначення українських кордонів, ґрунтовно аналізуючи історичний розвиток українських етнічних територій. Адже духовно-культурне, а отже, й національне, самовизначення українців відбувалося передусім через відмежування від найближчих сусідів – росіян та поляків (таке відокремлення було характерним для національного самоусвідомлення більшості європейських народів у ХІХ ст.).

М. Драгоманов був одним із перших, хто географічно „відмежовував” українців. Так, під час ІІІ Археологічного з’їзду в Києві у 1874 р. він окреслив польські етнічні території – „правдиву Польщу” або „провінції, де люд польський”, заперечуючи зазіхання поляків на етнічні українські землі [79, с. 233]. Разом з тим, учений намагався визначити й етнічні кордони українців, вважаючи Галичину такою ж українською землею, як, наприклад, Київщину. Він відкидав зазіхання поляків на галицькі землі як „історично польські”: „Галичина – перш за все „Галицька Русь” [100, с. 61].

Обстоюючи й надалі принцип „Україна – це територія, де мешкає українське населення”, вчений неодноразово давав відсіч претензіям сусідів на панування над українською землею і народом. Він гостро критикував прагнення

польських „патріотів” реставрувати Річ Посполиту в кордонах до 1772 р., включаючи в неї Правобережну Україну і Східну Галичину (так звана історична Польща) [79, с. 233]. Адже на правому березі Дніпра національно-демократичні сподівання України нашттовхнулися на польські проекти, в яких простежувалися прагнення відродити Польщу в межах до 1772 р. [194, с. 76].

У наукових та публіцистичних працях учений наголошував на цілісності та єдності українських земель, вважаючи їх поділ між чужоземними державами історично зумовленим, а отже таким, який можна подолати спільними зусиллями. М. Драгоманов першим вніс до української політичної програми питання про етнічні кордони України, запропонував критерій, за яким належало визначати українську територію: „Під Україною ми розуміємо всю територію від витoku Тиси в Угорщині на заході до Дону на сході разом з Кубанською областю по той бік, від витoku Нарви на півночі до Чорного моря на півдні, одним словом край, де маса поселення говорить українською мовою. На цих територіях більшість селян-землеробів і робітників належать до українського народу...” [211, с. 122]. Мислитель погоджувався з позицією наддніпрянської інтелігенції, яка духовно об’єднуючим центром України вважала безперечно Київ. Більш чітко етнічні кордони українців М. Драгоманов окреслив у „Передньому слові ” до Громади” (1878 р.). У цій же праці він встановив загальну кількість українців у Росії та Австро-Угорщині понад 17 млн. чол. (станом на 1878 р.) [168, с. 277].

Для М. Драгоманова надзвичайно актуальним, особливо в 1890-ті рр. було науково обґрунтоване створення української фізичної й політичної карти: „Перш усього треба задовольнити пекучій потребі – дати карту, котра б усунула вопіюче незнайомство галичан з Україною і українців з Галичиною і взагалі з Австрійською Руссю” [114, с. 93]. Причому, чітке окреслення етнографічних меж науковець вважав навіть більш важливим за проведення державних кордонів існуючих імперій [123, с. 87]. Так, у 1896 р. „Просвітою” було видано карту України Г. Величка, виправлену за вказівкам М. Драгоманова.

Досить показовим моментом у процесі розробки ученим ідеї соборності в територіальному аспекті земель є його ставлення до Буковини і Закарпаття. Ще до виїзду за кордон він відвідав ці землі. Вражений національним та соціальним становищем суспільний діяч говорив: „Я дав собі Ганнібалову присягу: щонебудь зробити для угорської Русі, по крайній мірі направити кілька душ на реальну працю для народу в демократично-поступовому напрямку. Може сказати, що за рік-півтора дещо вже такого починало заснуватись в угорській Русі моїми заходами...” [79, с. 279].

Суспільний діяч і в еміграції приділяв велику увагу закарпатським і буковинським землям, але вважав, що підхід до „розбудження” цих земель, втягнення їх у процес українського відродження має відрізнятись від тих які використовуються в галицьких і наддніпрянських землях. Це обумовлювалося об’єктивними історичними причинами, національним і соціальним тиском угорського населення. Михайло Петрович вважав, що населенню цих земель чужі козацько-українські традиції. Тому він радив пропагувати тут загальнодемократичну ідею й “звернути буковинчків і закарпаттян на подібну ж дорогу, на їх власному ґрунті, – чого само собою виходило й національне народовство, котре б злилося з українством” [79, с. 175].

Доводячи, що „Угорська Русь”, хоч і входить до складу Угорщини, – це українська земля, населяють її українці, мова, література, культура – українські, М. Драгоманов відзначав, що на Закарпатті навіть у змадяризованої частини інтелігенції не зникало почуття свого „немадярства”, яке проривалося назовні у формі „москвофільства”. Закарпатське москвофільство він пояснював як „чистий націоналізм”. Сподівання москвофілів були пов’язані з Російською державою, але якби існувала сильна держава „українсько-руська”, закарпатські інтелектуали напевно б „потягнулись до сеї держави” [87, с. 6]. Ми бачимо абсолютно чітке розуміння М. Драгомановим необхідності співпраці з москвофілами для ознайомлення цієї частини українського народу з демократичними ідеями у творчості наддніпрянських та галицьких письменників (на відміну від частини тогочасних суспільних діячів, які

виносили на передній план міжособистісні взаємини, часті непорозуміння, ідейні протиріччя).

Галицькі українці мусили б здійснювати місії в „Угорську Русь”, щоб пізнати її особливості, зав’язати особисті стосунки, поширювати літературу, засновувати просвітні товариства. Кожен клаптик української землі повинен був залучатися до єдиного територіального комплексу, який став би географічною основою для становлення соборної нації.

Суспільний діяч залучав до співпраці з Галичиною, Буковиною, Закарпаттям провідні кола російської України. Основним обов’язком української інтелігенції Наддніпрянщини він називав піклування „про закордонних братів” [79, с. 227]. Проте М. Драгоманов знову застерігав, що в кожному регіоні потрібно добирати особливі методи роботи. Зокрема він пояснював: „Я клопочусь щоб українофільство дійшло аж до Случі, – та коли на це усе треба часу і особих способів у кожному краї” [64, с. 171]. М. Драгоманов наголошував на необхідності ведення пропаганди на цих землях українською мовою, сам нею послуговувався у спілкуванні з місцевим населенням.

Соціально-економічним чинникам в українських об’єднавчих процесах М. Драгоманов надавав важливого значення, розуміючи їх важливість у повсякденному житті українського населення Росії та Австро-Угорщини, оскільки лише на міцному соціально-економічному ґрунті можуть відбуватися якісь політичні акції „за автономію своєї національності” [164, с. 402]. Це підтверджувалося тією обставиною, що громадськими справами галицьке селянство почало активно цікавитися якраз після скасування кріпацтва в 1848 р. Молодь Наддніпрянщини почала систематично й енергійно займатися політичними, національними питаннями після скасування кріпацтва в 1860-х рр., у період значних суспільних і економічних реформ у Російській імперії. Що цікаво, аграрним реформам 1863 – 1866 рр. М. Драгоманов відводив місце рубежу в українській історії: „Тепер тільки могла стати ясно справа й про те, як увільнитись Україні і від московського чиновництва, як

інтелігенції українській зорганізуватись вкупі з народом, підняти українську національну культуру і т. д.” [158, с. 171].

Населення всіх українських земель повинно допомагати долати матеріальні труднощі, знайомитися з економічними здобутками один одного. З цією метою М. Драгоманов наполягав на друкуванні в газеті „Правда” галицького, буковинського й закарпатського матеріалу з сільськогосподарських питань, сам видавав брошури з оглядом „аграрного стану різних кутів нашої батьківщини” [79, с. 211].

Економічні зв'язки між українськими землями, на думку М. Драгоманова, відігравали вагомую роль у процесі їх зближення. Навіть фактори, які, на перший погляд, не мали нічого спільного з національністю, але позитивно впливали на взаємозв'язки українців через кордон, мали велике значення. Як приклад, він називав залізниці, які в XIX ст. активно будували Росія й Австро-Угорщина. Вони давали українцям змогу познайомитися між собою: „Тепер дороги з лівого берега на правий, а звідти через Галичину й Угорщину більше зробили, щоб звести до купи русинів-українців, ніж книги” [158, с. 165]. Загалом політичній програмі М. Драгоманова у питаннях української єдності властиве органічне поєднання соціальних та національних вимог.

Внутрішнім чинником, який гальмував процеси формування української нації, М. Драгоманов вважав соціальну неповноту українського суспільства як у Російській, так і в Австро-Угорській імперіях, що найбільшим своїм негативним наслідком мало нерозвиненість власної інтелігенції. На цю важливу обставину вчений неодноразово звертав увагу співвітчизників. Зречення своїх національних ознак, православної віри серед вищих прошарків українського суспільства спостерігалось ще в XIV ст., проте саме у XVIII – XIX ст. це явище набрало найбільшого масштабу. Наслідки цих процесів були вражаючими: „майже всі освічені люди на Україні перестали бути українцями, дякуючи чужим державам і школам, а стали поляками, венгерцями, москалями, волохами і т.и. Більша частина з них просто гордує українцями і навіть ліпші з них не думають про українців, не вміють підступити до них...” [163, с. 121].

Практично єдиним носієм національних цінностей, традицій, світогляду залишилося українське селянство (крім нечисленних представників інтелігенції). Саме воно мало стати „соціальною базою” для досягнення української соборності. Але як історик і політик М. Драгоманов розумів, що селянство не могло само забезпечити ні відповідної програми, ні зорганізувати свою діяльність. Тому ідеал власної державності мав бути привнесений у національну свідомість насамперед інтелектуальною елітою, адже „про свою державу думають майже в усякій породі найбільш найписьменніші і найбагатші люди, котрим дістається до рук уряд в їх стороні, як вони виженуть чужинців, а мужики майже скрізь до таких справ байдужі” [163, с. 13].

М. Драгоманов не ідеалізував українське селянство, проте відводив йому, особливо в Галичині, значну роль у загальноукраїнському єднанні, високо оцінюючи його організаційні здібності, здатність зберігати національні ознаки. Саме ці „хлопи” слід було визнати за „справжній руський народ”, а мову, якою вони говорили – „за ту шукану руську мову” [182, с. 124].

Суспільний діяч високо оцінював економічний потенціал селянства, за рахунок якого здебільшого й утримувалися бібліотеки, „Просвіта”. Ще у 1875 р. на галицькому мітингу суспільного діяча вразило, що величезна кількість мужиків (близько 800 чоловік) вели розмови про політичні справи. Галицька інтелігенція припускалася помилки, не зумівши зорганізувати їх політично. Сам Михайло Петрович покладав великі надії в майбутньому на галицьких мужиків „без усякого мужикофільства, а виходячи з фактів, як тепер. Збір 10 тис. гульденів на „Народний Дім”...” [25, арк. 15]. Хоча, з іншого боку М. Драгоманов розумів, що без фінансової підтримки наддніпрянців суспільний рух українства Австро-Угорщини розвиватиметься не так інтенсивно. Тому, звертаючись до В. Самиренка, власника цукроварні в Київській губернії у 1893 р., він просив його по фінансову допомогу для Галичини, адже „там прокидається досить дужий народний рух” [25, арк. 6].

Вагомим недоліком українського суспільства у другій половині XIX ст. була денаціоналізація українських міст. Поділ, який існував на Україні між

сільським населенням і фабрично-заводським, був результатом попереднього перебування України під владою інших держав, а особливо політики Російської імперії. Попри безперечно позитивні риси у економічному житті, така денаціоналізація міст стала одним з найбільших гальмівних чинників у розвитку українства.

Важливе значення для загальноукраїнського єднання у XIX ст. мав **культурно-науковий** чинник. Широке застосування рідної мови, вивчення етнографічних особливостей українського населення, обмін культурними та науковими здобутками – основа для створення всеукраїнського культурного простору. Хоча сам М. Драгоманов вважав „розділ культури од політики за одну з некультурніших видумок” [110, с. 10]. Підпис М. Драгоманова стояв серед двадцяти чотирьох підписів наддніпрянців під „Одкритим листом з України до редакції „Правди” (1873 р.), де провідні діячі Наддніпрянщини закликали українців до боротьби за національні права, адже „поступові засади у боротьбі за народність зростаються органічно з народним духом, а не беруться з рук гегемона” [79, с. 222]. Однією з ключових у листі виступала думка про необхідність культурного єднання народу, оскільки між українським населенням двох імперій не було „нічого, що повело б нас до справжнього роз’єднання” [79, с. 224]. За умов хоча б культурної єдності множитиметься внутрішня міць народу: „Від з’єднання сил зростають і малі діла” [79, с. 225].

З усіх ознак, характерних для нації, першочергову роль у консолідаційних процесах, на думку М. Драгоманова, відігравала мова. Для вченого український народ – це лише селяни та робітники, що говорять українською мовою. Михайло Петрович вважав, що з усіх національних ознак мова має найбільше практичне значення, бо є способом комунікації, через неї люди отримують освіту. З цієї причини, найбільша частина політичної справи його сучасників зводилася до виборення прав мови в уряді, суді, школі. Мислитель стверджував, що інтелігенція має „говорити з народом” „народною” мовою, в інакшому випадку з тої „праці сліду не буде” [146, с. 24].

М. Драгоманов навіть у часи утисків української мови в російській Україні, наполягав на необхідності її прогресивного розвитку, якнайширшого вживання, надання їй не лише простонародного, а й наукового характеру, вимагаючи „дати волю русько-українській мові” [523, с. 223.]. Адже мова єднає націю у просторі і в часі, служить зв’язком між минулим і майбутнім. Він був серед перших діячів на Україні, що почали викладати й писати наукові твори рідною мовою, закликав інших представників інтелігенції писати хоча б „популярні” твори „живою народною мовою” [164, с. 403].

Учений шукав необхідні поняття в українській мові, а ще частіше, за влучним висловом Т. Панько, “кував” їх, інколи запозичаючи з іноземних мов, загалом збагативши українську мову термінологічними нововведеннями [531, с. 9]. Не всі його нововведення було прийнято. Не поширився і введений ним правопис – “драгоманівка”, хоча М. Драгоманов був переконаний у потребі реформи українського правопису, „щоб ширити серед русинів таку науку в простій народній мові... Остання мусить перш всього привчити до себе громади, а потім колись зверне до себе і уряди” [86, с. 385]. Слід звернути увагу на всеукраїнський характер стилю М. Драгоманова: охоплення і мови Наддніпрянщини, і мови Галичини.

Мислитель був переконаний і доводив науково, що українська мова в багатстві, витонченості, гнучкості форм не поступається жодній із сучасних літературних мов слов’янства: „Це мова цілої нації, політичне майбутнє якої ще попереду, але чиє місце на право самостійного розвитку серед цивілізованих народів уже завойоване і не може бути зайняте ніким іншим” [211, с. 430].

З іншого боку, навіть доводячи, самостійність української мови, якої „галицьке наріччя є одним з видів”, М. Драгоманов сумнівався, що це мусить неодмінно вести за собою не лише політичні, а й літературні наслідки. Учений стверджував, що „осібність політична, і навіть літературна, залежить, крім етнографічних і філологічних умов, ще і від багатьох інших: історичних, релігійних, економічних, культурних” [183, с. 782].

Варто зауважити, що українською мовою вчений і публіцист писав, переважно лише ті праці, які призначалися, так би мовити „для внутрішнього вжитку”. Значна частина його творів написана російською, німецькою й іншими мовами. Сам М. Драгоманов зазначав: „По мові сужу тільки об тім, для кого вона писана” [147, с. 25]. Написання творів українською мовою ще не було тотожним самостійницьким переконанням. Крім того, вважаючи українську мову самостійною і самодостатньою, М. Драгоманов все ж був упевнений в її спорідненості з російською.

Неоднозначність поглядів ученого можемо простежити в його ставленні до літературних процесів Наддніпрянщини й Галичини. Так, М. Драгоманов, розділяючи українську й галицьку літературу, наприклад, у статті „Література російська, великоруська, українська і галицька” наводив численні факти нероздільності літературного процесу в Галичині, Наддніпрянщині, зокрема в „Першому Листі до редакції газети „Друг” [170, с. 400].

Великого значення в консолідаційних процесах М. Драгоманов надавав українському фольклору, а особливо політичним пісням, „які становлять собою поетичну історію українського народу, розказану ним самим” [210, с. 134]. На думку І. Франка, М. Драгоманов був першим науковцем, який „взявся до щиро-наукової праці над тими творами народнього духа” [211, с. 238]. Так, в одній з відомих праць „Про українських козаків, татар та турків” вченим на багатому фольклорному матеріалі доведено окремішність культури та історії українського народу.

Особливе значення для збереження української ідентичності й утвердження національної самосвідомості на Закарпатті й Буковині мав фольклор. Українці цих регіонів, утім як і Наддніпрянщини й Галичини, являли собою етнічну масу, в соціальній структурі якої бракувало економічно сильних і політично активних соціальних верств. Проте, якщо в Галичині завдяки релігійній окремішності греко-католицька церква виконувала в попередній період подвійну функцію крайового єднання етносу та збереження національної самобутності, а в Наддніпрянщині нащадки давньої еліти хоча й

зрусифікувалися, та все ж зберігали історичну пам'ять, на Закарпатті й Буковині визначальною об'єднуючою внутрішньо і разом з тим відокремлюючою від інших етносів ознакою була фольклорна (на основі мови) єдність.

„Політичні пісні”, видані науковцем у Женеві, показують за М. Драгомановим, що в середовищі українського селянства збереглася думка про відокремленість українського народу від польського й російського, не дивлячись на те, що з російським народом не було відмінності у вірі, як з польським, і, що важливо, не зважаючи на відсутність власної державності й навіть розвиненої літератури українською мовою. Однак, це „почуття одрубності своєї породи й державної невіддільності її від других” ніколи не було в українців таке велике як, наприклад, у поляків [94, с. 76].

Вивчення українських історичних пісень, виданих М. Драгомановим, давало змогу сучасникам зрозуміти характер українського народу. Однак, розглядаючи українську народну творчість, історичні пісні тощо, М. Драгоманов наголошував, що у фольклорних творах чітко просліджується небажання влади іноземців над українськими землями, проте „ніде не побачимо в піснях, щоб українці думали про заклад своєї окремішної од Москви держави” [175, с. 64]. Сам вчений пояснював такий стан суспільної свідомості відсутністю в недавньому історичному минулому позитивного державотворчого досвіду: „історія не дала нашому племені зорганізуватись в одну державу, котра б зорганізувала його національні симпатії та антипатії” [175, с. 64].

Розпорошеній національно свідомій українській інтелектуальній еліті слід об'єднати свої наукові сили. М. Драгоманов був одним з авторів проектів щодо створення хоча б культурного єднання Наддніпрянської України та Галичини. Так, у 1873 р. він був одним з ініціаторів створення на кошти полтавської поміщиці Є. Милорадович, за активної участі галицьких народовців у Львові Товариство ім. Т. Шевченка, завданням якого було „спомагати розвою руської (малоруської) словесності” [401, с. 6], а в 1890 р. підтримав ідею його

перетворення на наукове товариство, яке б стало своєрідним українським науковим центром. У 1873 р. М. Драгоманов особливо наполягав разом з іншими наддніпрянцями на тому, щоб ця інституція стала дійсно всеукраїнською, а в положеннях статуту цього товариства була зафіксована можливість доступу до товариства українців усіх регіонів – „щоб і позагалицькі, і позаавстрійські українці могли мати якнайбільше участі в товаристві” [79, с. 200].

Національному єднанню мали сприяти загальноукраїнські часописи шляхом взаємного ознайомлення населення різних українських регіонів, популяризації ідеї соборності. Місцем для друку часописів, у яких висловлювалася б українська політична і соціальна програма стала б Галичина. У листуванні з наддніпрянцями, галичанами, буковинцями громадський діяч пояснював, якими мають бути загальноукраїнські друковані органи, окреслював коло їх завдань, основним з яких було зміцнення зв'язку Наддніпрянщини з Галичиною. Зокрема, даючи наприкінці 1882 р. поради І. Франку щодо видання часопису „Світ”, М. Драгоманов пропонував, щоб програма складалася з двох частин: загальносупільної і спеціально галицько-української, з провідною ідеєю єдності українців в Австрії та Росії [126, с. 16]. У коаліційному науково-літературному журналі мали співпрацювати всі русини, „котрі годяться поміж себе в ідеї національній, хоч і розходяться в політико-культурних ідеях” [132, с. 124].

М. Драгоманов допомагав українським часописам не лише порадами, матеріалами з метою „звернути тими матеріалами (кобзарськими) увагу всього вченого світу на „свою хату” а не на „позичену”, а й фінансово [131, с. 119; 141, с. 190]. Підтримуючи один з основних принципів програми часопису „Поступ”, підготованої І. Франком, – „принцип общеукраїнської єдності і самопізнання”, – М. Драгоманов наполягав показати широкому загалу можливі форми такої єдності [129, с. 80]. Газети чи журнали, навіть у разі своєї ліквідації, мали залишати ясний напрямок для літературної і громадської праці.

Часто М. Драгоманов давав поради І. Франку щодо характеру видань. Зокрема, часопис „Зоря” мав стати дзеркалом життя в українських землях Росії й Австрії, для чого слід „боронити національність, її вольності в усіх наділах країни” і „вишукувати в минулому й сучасному ознаки національної сили, змагаючись до волі й самостійності” [156, с. 53]. Ключовою ідеєю таких часописів загалом мала стати ідея єдності українців в Австрії й Росії [156, с. 218].

М. Драгоманов застерігав українську інтелігенцію від культивування тих особливостей, які розділяють українців, від роздмухування регіональних та конфесійних суперечностей. Зокрема вчений підтримував позиції Кирило-Мефодіївського братства про недопущення „візантійської нетерпимості” в **релігійних питаннях** [194, 78]. Повторюючи, що українці це й православні, греко-католики, католики, протестанти тощо він попереджав про потребу розрізняти національну політику й релігійні питання, неодноразово наголошував на необхідності відділення церкви від держави [158, с. 234].

Тривалий час на українських землях у Росії та Австро-Угорщині переважали різні церкви, а це не сприяло національному єднанню, інколи навіть призводило до міжконфесійних суперечок між самими українцями. Розуміючи це, М. Драгоманов визнавав шкідливим вплив релігійного життя на суспільно-політичне. Він дійшов висновку, що ні греко-католицька церква (хоча й „руська”, проте підпорядкована Риму та з малою сферою конфесійного впливу), ні православна „московська” церква не можуть об’єднати українську націю, стати її духовним підмурком. Слід було враховувати також хоча й не масове, та все ж наявне поширення серед українців католицизму, протестантизму. Михайло Петрович спостерігав, що й самі прихильники визнання релігії за „національну святощ” не згоджуються між собою, яка ж власне віра є „українська святощ”, тому навіть найрелігійнішому українцю не варто змішувати релігійні й національні питання.

Загалом, мислитель вважав негативним (і тому неприпустимим) вплив релігійного життя на суспільне: „Я вважаю всякий клерикалізм не

відповідаючим політичним інтересам України вже з одного національного всеукраїнського погляду” [79, с. 147]. Як приклад необхідності відокремлення національної політики від клерикалізму М. Драгоманов наводив політику „нової ери” через те, що вона, взявши в свою політичну програму католицький клерикалізм, „відрізує галицько-руських уніатів від російсько-українських православних, протестантів і вільнодумців, навіть від буковинців”. На думку вченого, це було однією з причин, чому галицькі радикали виступили проти цієї політики, адже вони не тільки визнавали „самостоячість національності Русинів”, а й випереджали народовців „заявами потреби всеукраїнської політики” [174, с. 11]. Національна й політична самосвідомість, за М. Драгомановим, є здобутками світогляду, діаметрально протилежного старому, консервативно-клерикальному [162, с. 56].

На думку А. Круглашова, мислитель розробив глобальний план реформації українського суспільства на основі протестантських ідей. „Плацдармом” втілення цього плану мали виступити Галичина і, частково, Буковина. „Чорній хмарі” католицизму мала стати альтернативою „вільна конкуренція сект” протестантизму [20, арк. 20]. Тепер, утворивши осередки нових церков, розгорнувши організаційну та видавничу діяльність у цих регіонах, за планом М. Драгоманова, треба було поширити цю роботу й на Закарпаття та Наддніпрянщину, сприяючи таким чином утворенню модерного українського суспільства за західноєвропейським зразком.

Таким чином, у своїх працях М. Драгоманов основну роль в українських об’єднавчих процесах відводив культурно-науковим чинникам, передусім мові, літературі, створенню наукових інституцій, заснуванню загальноукраїнських часописів тощо. Щодо одних факторів учений висловлювався категорично, наприклад, про нагальну необхідність створення часопису чи, навпаки, недопущення пов’язування національного питання з релігійним. З іншого боку, наполягаючи на обов’язковому „витворенню” єдиної української мови, формуванні загальноукраїнського літературного простору, він вважав

можливим і корисним знайомство зі спорідненою російською літературою, вивчення європейських мов.

В той же час, попри заяви М. Драгоманова щодо неможливості створення української самостійної держави, у його працях простежується думка про нереальність відокремлення культури від політики. Так ще у 1876 р. вчений розглядав українську мову як мову цілої нації, політичне майбутнє якої ще попереду. А в 1881 р. його турбувала проблема усвідомлення українською інтелігенцією необхідності створення власної держави. Таким чином, існуючі спільні ознаки українського населення в різних регіонах були лише об'єктивною основою для формування української нації. Цей процес міг бути успішним тільки за умови становлення національної свідомості в середовищі інтелігенції й подальшому її поширенню серед інших верств українського населення.

2. 3. Національна свідомість як основа українського національного єднання за М. Драгомановим

На думку сучасних дослідників Г. Грабовича, Г. Касьянова, в ХІХ ст., коли, власне, відбувався процес становлення національної свідомості українців як культурного феномена, саме з М. Драгомановим завершився процес національного самоусвідомлення як такого, формування концепційного виміру політичного націотворення (хоча, зазначає Г. Грабович, останнє продовжувалося й у ХХ ст. і триває до нині) [384, с. 93; 449, с. 294].

Сприймаючи національний розвиток як процес, у якому поєднуються об'єктивні та суб'єктивні чинники, М. Драгоманов відводив особливу роль у соборницьких процесах національній свідомості, позаяк для „виходу з якого-небудь стану, потрібно перш за все усвідомлення цього стану” [183, с. 779]. В основі ймовірної добровільної політичної єдності повинно лежати, насамперед, духовно-психологічне загальноукраїнське єднання. Для чого в народній свідомості слід „укоренити” думку про те, що українці (чи русини) Австро-Угорської та Російської імперій – це частини однієї нації [196, с. 361].

Політична самостійність і соборність української нації головним чином залежала „від волі самого народу, яка виникає зі свідомості, що йому корисно, потрібно, приємно ... в єдності, політичній чи літературній, з іншим народом, або відокремлено” [183, с. 788].

М. Драгоманов, добре обізнаний з українськими справами практично в усіх регіонах, означив регіональні особливості суспільної думки, намагався спрогнозувати динаміку національного розвитку як в окремих регіонах, так і загальноукраїнську. Ще на початку 1870-х рр. він передбачав позитивні перспективи культурного й політичного розвитку українства, який своєю основою мав би національну свідомість за умов мінімального послаблення цензурних умов: „Прямоване ж громадського самопізнання до національного самостійного розвою живе і буде жити... нехай тільки послабшають цензурні умови... зараз же з’явиться краєва національна преса, політичні краєві органи, зараз піде пильна праця задля складання народно-педагогічних книжок краєвою мовою” [174, с. 14]. Саме „збудження народної свідомості” було однією з головних передумов для політичної організації народу.

Провідну роль у справі пробудження національної свідомості та консолідації нації суспільний діяч відводив галичанам, адже в той час лише в Галичині була можливість, хоча й незначна провести в сейм „руських” депутатів. Навіть 1 – 2 голоси, „котрі проговорили б і за галичан і за буковинських і венгерських русинів, та й за українців, та поставили ясно принципи демократично-федеративної політики”, на його думку могли „збудити” національну свідомість, і тоді через 5 – 10 років українці вже не були б „слабосильним народом” [174, с. 14].

Слабкість українського руху М. Драгоманов пояснював нездатністю інтелігенції зорганізувати „великі сили нашого зовсім немалою народу в Австрії, в Венгрії, в Росії” [174, с. 14]. Цікаво, що М. Драгоманов підготував план поширення в Галичині „українського спрямування” за допомогою російської літератури, яка своїм світським і демократичним характером мала підірвати в Галичині клерикалізм і бюрократизм і „повернути молодь до

демосу”, а позаяк „демос там український, то українська національна самосвідомість вийде там сама собою” [174, с. 14]. Галичина мала стати місцем, де можна практично реалізувати українську політичну і соціальну програму.

Національна свідомість буковинських, а ще більшою мірою закарпатських українців, залишалася в 70 – 80-х рр. XIX ст. на досить низькому рівні. Щодо Закарпаття цей рівень можна взагалі назвати критичним. Вирішальне значення в цих регіонах для утвердження національної свідомості мав ідейний вплив з Наддніпрянщини й Галичини.

М. Драгоманов намагався оцінити рівень національної свідомості різних верств українського населення. Вченого хвилювала відсутність національної свідомості серед значної частини українського населення і Наддніпрянщини, і Галичини, а особливо Буковини і Закарпаття. Процес втрати (втрати, а не відсутності!) національної самоідентифікації значною частиною населення він назвав „винародовленням” [79, с. 222]. Зокрема, для мислителя було очевидним, що однією з причин поразки українофільського руху були зовсім не росіяни, а саме українці, які виганяли зі шкіл „український дух” [81, с. 13].

Аналізуючи становище розділеної України, вчений дійшов висновку, що одна з її найбільших бід „в тому, що на всім обширі землі, де живе наш народ, хиба 5% інтелігенції признає себе людьми однієї національності з тим народом” [211, с. 255]. М. Драгоманова хвилювало „помосковлювання” української молоді. Навіть поважні, здавалося б національно свідомі українські історики, „дійшли до того, що вже навіть „Слободская Украина” сказати бояться, а кажуть „Юго-восточная Окраина Московского государства” [110, с. 11].

Не зважаючи на існуючі проблеми, для єднання українців різних регіонів, на думку М. Драгоманова, найбільше праці повинна докласти інтелігенція. Він вважав, що відчужені верхні класи мусять національно інтегруватися з українським народом, на всій українській етнічній території, перетинаючи політичні кордони, має бути створена національна свідомість та скоординована політична воля. Ученого тішила думка, що хоча б поодинокі представники інтелігенції не забули того, що вони українці й „хотять ухопити кінець нитки,

що ввірвалась в нашої історії в XVIII ст.” [168, с. 289]. Національна еліта повинна була відіграти роль „локомотива” загальноукраїнської єдності. Обов’язком і покликанням еліти мало стати формування національної свідомості, культурна, соціальна та політична самоорганізація українства.

Але простий народ (тобто селяни), на відміну від „вищих класів”, залишився „однаковий, одного хоче і однаково об тім говорить і розумно, і хибно” [211, с. 253]. Вчений постійно наголошував на необхідності інтелігенції допомагати селянству в політичному поступі, яке ніби прокидається й хоче самостійно братись за громадські справи. Однак, це „мужицтво” ще потребувало допомоги від „інтелігентних класів” [172, с. 268].

М. Драгоманов намагався розробити „програму” утвердження національної свідомості. Її основу мали складати „елементарні речі”, які дозволяли закони двох імперій і які б охоплювали різні сфери національного життя. Адже до цього часу галицько-руські патріоти не скористалися навіть всіма засобами впливу на народ, які давала австрійська конституція, втративши стільки часу з 1848 р. Проте вчений, завваживши „настання в галицько-русинському суспільстві рятувального усвідомлення свого стану”, передбачав значні успіхи для української справи в Австро-Угорщині, які матимуть позитивний вплив і на російську Україну [183, с. 781].

За прикладом європейських просвітителів-інтелектуалів, М. Драгоманов вважав за потрібне використовувати історію й „золоту добу” для „освідомлення” українського населення. Історична пам’ять про єдність народу – найкраще джерело для переконань про необхідність майбутньої соборності нації. Звертаючись до української історії, вчений розглядав період Київської Русі як славетну сторінку саме українського минулого [165, с. 280 – 293]. Його втішало, що в той час, коли значна частина інтелігенції, дворянства, новоутвореної буржуазії втратила своє національне „я”, „мужики” у XIX ст. у духовних і господарських справах орієнтувалися на козацький зразок XVI – XVII ст. Безпосередньо спілкуючись з селянами ще в 1860-х рр., суспільний діяч дійшов висновку, що лівобережні селяни добре пам’ятали часи козаччини.

Він вважав, що українському населенню різних земель потрібно нагадувати про спільні історичні корені, про героїчне минуле для поглиблення усвідомлення національної єдності й величі, без цього будь-яка робота на національному ґрунті не мала б ніякого сенсу, залишалось б тільки запитання: „Було колись, та що з того?” [196, с. 348]. Так, наприклад, уся пропаганда, призначена для населення Кубані, мала розпочинатися з нагадування кубанським козакам, що вони нащадки славної Запорізької Січі [102, с. 225].

Вивчаючи пісні доби існування Запорізької Січі, М. Драгоманов у своїх фольклористичних працях стверджував, що в них „показується, що Запорожжя ніколи не забувало думки: перше, про цільність усієї України; друге, про вільність її; третє, про рівність і добро черні. І це не дивно, адже запорожці були вихідцями з усіх сторін України, від Карпат до Слобідчини...” [206, с. 17]. Він був переконаний, що в XVII ст. „в наших українських козаків була досить розбуджена національна свідомість” [158, с. 152]. Проте М. Драгоманов протестував проти будь-якої ідеалізації козаччини, доводячи, що шанс на національну незалежність (!) був втрачений багато в чому з вини самого українського козацтва, особливо старшинських кіл.

Українську історію потрібно було негайно доносити народу, бо історія „тим нікого і не вчить, що єї дуже запізно подають людям” [138, с. 158]. Зокрема необхідно ознайомлювати маси з позитивним і негативним досвідом українського національного руху. Вчений закидав українцям невміння актуалізувати загальнонаціональні історичні події. Коли у Львові місцеві українці відзначали роковини Йосифа II, він дивувався, чому послідовники русинів, які в 1848 р. проголосили національну єдність всіх українців, тепер „не помянули на львівських зборах про той *увесь народ український*... Поляки так не роблять, вони навіть коли умовляються наприклад з австрійським цісарем, – то завше дбають про всю Польшу, а не тільки про частину її” [179, с. 121].

Вдалим приводом для „маніфестації” загальноукраїнської згоди могли стати, зокрема, роковини Жовтоводської битви 1648 р. або роковини Т. Шевченка – „великого русино-українського поета”. Подібний захід

мислитель розглядав як привід для заснування „незалежної прогресивної русино-української партії, котра би мала на оці тільки інтереси всього русино-українського народу” [159, с. 150]. Таке „вишукування” в минулому ознак національної сили було потрібно, на думку Михайла Петровича, для того, щоб реалізувати „оборону національності і її вільності й збудження потреби єдності національної в усіх поділах нашої країни” [156, с. 83]. Водночас вчений наголошував на необхідності критично ставитися до рідної історії, потребі відмовитися від однобічного тлумачення сучасного та минулого українців. М. Драгоманов здебільшого негативно ставився до спроб „канонізувати” ті чи інші національні прикмети як непорушні атрибути певної нації, але історична пам’ять, традиції викликали його шанобливе ставлення. Адже без традицій немає культури, без культури немає нації.

Національна свідомість, за М. Драгомановим, у першу чергу – це осягнення факту наявності певної спільноти й усвідомлення себе як частини цієї спільноти. Без поширення національної свідомості в усіх українських регіонах (у тому числі й на Кубані), у середовищі різних верств населення українські соборницькі процеси, навіть на культурному рівні були не можливими. Основну роль у процесі кристалізації та поширення національної свідомості мала відігравати інтелігенція, використовуючи різноманітні культурно-просвітні засоби. Сам М. Драгоманов цілком чітко усвідомлював свою українську ідентичність, його різносторонні наукові інтереси абсолютно не заперечували бажання розвитку єдиної української нації, з якою він себе й ототожнював.

2. 4. М. Драгоманов про політичне майбутнє української нації в контексті української соборності

Погляди М. Драгоманова щодо політичного майбутнього соборної України протягом років його діяльності не залишалися сталими. Хоча практично до 1890-х рр. він бачив Україну разом з Росією у складі одного державного організму: „Хто ж винен, коли наука і практика не тільки не пересвідча мене ...,

що Росія і Русь зовсім дві окремі народні тіла (такі як Русь і Чехія, або Германія), а наводить мене на шукання якоїсь другої формули” [73, с. 259].

Загалом вчений заперечував навіть наявність на той час в українській суспільній думці яскраво вираженого й чітко сформульованого сепаратизму, навіть українофільство наче зупинилося у своєму розвиткові. Навпаки, на його думку, саме російський уряд „з впливу московської інсинуації сам додав українофільству єму не присуще значенє сепаратизма” [191, с. 404]. Крім того, категорично не погоджуючись з думкою, яка поширювалася в той час в Австро-Угорщині про те, що галичани є особливим трьохмільйонним народом „рутени”, М. Драгоманов визнавав існування спільних „точок дотику” між Галичиною і Малоросією, однак зв’язок між ними бачив лише як своєрідний шлях до єдності Галичини з усією Росією [180].

Після переїзду М. Драгоманова за кордон його світогляд став радикальнішим. Політичний ідеал для нього – заснування товариства “Вільна Спілка”, яке б поставило своїм завданням боротьбу за політичний, економічний і культурний розвиток українського народу й інших народів, „що живуть серед нього” [71, с. 9]. Звертаючись до народу, який не мав політичної самостійності, вчений наголошував, що український рух сильний не тоді, коли він гониться за поверхневим націоналізмом і мріями про державну самостійність, а „коли має на увазі загальнолюдські інтереси культури і соціальні поняття демосу” [211, с. 158].

У той же час, ставлячи загальнолюдський розвиток над національним, він не залишав поза увагою проблему роз’єднаності українського народу. Учений наполягав на необхідності зв’язків між частинами „великого народу руського” [79, с. 63]. Однак такі взаємини могли бути лише духовно-культурними, а не політичними. Заперечення суспільним діячем політичних відносин між українцями, розділеними кордоном Австро-Угорської та Російської імперій, можна зрозуміти: як можна було організувати легальні політичні акції, від яких віяло б сепаратизмом, в умовах російської дійсності?

Стоячи на федералістичних позиціях, М. Драгоманов визнавав найкращою з реальних перспектив для українців автономію у складі Австро-Угорщини та Росії. У його працях цілком очевидними є переконання про необхідність частинам української нації добиватися розширення своїх прав у межах двох імперій. Особливо актуальним, це було в Австрії, яка „стала справді вільною державою ... щоб народи її могли дійсно дбати про свої права” [17, арк. 2]. Як далекоглядний політик М. Драгоманов наголошував на потребі обрання до сейму і парламенту українських представників у Галичині і Буковині, які могли б заявити „перед усім цивілізованим світом потреби всеї русько-української нації” [152, с. 271]. Австрійський уряд, польські політичні й наукові кола потрібно було поступово привчати до думки, що „ми єсть на світі і жиємо для себе, то вони хоч чухатимуться в потилиці, а будуть подаватись” [112, с. 126].

Загалом Галичину М. Драгоманов розглядав як своєрідний „стратегічний плацдарм” для розвитку національної справи. Суспільний діяч присвятив більшу частину свого життя зусиллям вишлекати тут відповідні національні сили та сформувати організаційні структури, здатні здійснити всеукраїнську місію. Показовим є висновок І. Лисяка-Рудницького: „Тривалі результати далекосяжного бачення Драгоманова допомогли Галичині стати П’ємонтом Української національної справи напередодні та під час першої світової війни” [496, с. 334].

Але, неодноразово наголошуючи на єдності галицьких і наддніпрянських українців як на головній умові національного поступу, прагнучи перебороти тут москвофільські та полонофільські впливи, М. Драгоманов сумнівався в політичних силах Галичини, адже вона була досить невелика, галицька інтелігенція надто мало енергійна та бідна, занадто придавлена польською інтелігенцією, щоби Галичина стала у політичному відношенні „притягальним пунктом для російської України” [187, с. 597]. Він припускав, якщо в політично вільній Росії українці зможуть досягти громадянських і національних прав, то швидше Наддніпрянщина здійснить політичний вплив на Галичину [187, с. 598]. Однак, думки про те, що Наддніпрянська Україна може

відокремитись від Росії й об'єднатися з „австрійською” Україною в складі Австро-Угорської імперії, вчений вважав абсурдними.

Неодноразово звертаючись до національної інтелігенції з закликом визначитися у ставленні до ідеї самостійної Української держави, М. Драгоманов не отримав жодної конкретної відповіді на це звернення включно до появи в 1895 р. праці Ю. Бачинського „Україна irredenta”. Мислитель дійшов висновку, що ні внутрішніх сил, ні чіткої самостійницької програми українських рух не мав. Одержати ж політичну свободу в Росії українська нація могла, на його думку, не шляхом сепаратизму, а тільки разом з іншими націями, областями шляхом федералізму [211, с. 161]. Свою позицію він пояснив досить чітко: „Трудно добитись політичної вільності в Росії. Правда. Але ж відірвати від неї увесь край від Збруча до Кубані ще трудніше. Діло так стоїть, що треба або одне, або друге. Третього не пригадаєш!” [196, с. 348]. М. Драгоманов як реально можливий обрав перший шлях.

Слід було враховувати ще один момент. У XVIII – XIX ст. українці проводили активну торгову експансію й аграрну колонізацію територій Північного Причорномор'я, Кубані, Дону. Це призводило, зокрема, й до відсутності чітких кордонів на півдні між розселенням українців та росіян. Так, вчений зазначав: „Без північних берегів Чорного моря Україна неможлива як культурний край; ми мали ті береги в часи уличів, тиверців і Тмутороканської Русі; ми відбили вп'ять частину їх перед нападом турків у XV ст. І мусили так чи сяк узяти їх потім. Не вдалось сього нам зробити під Польщею, з самим козацтвом, то мусило се зробитись під московськими царями...” [159, с. 167].

Можливість утворення української держави значною мірою залежала від зовнішніх обставин, від підтримки сепаратистських прагнень українців націями Європи та світу. Таку можливість він пов'язував з виникненням міждержавних конфліктів у Європі – тоді, за умов „всесвітнього катаклізму”, українці зможуть сподіватися на втілення в життя свого державного ідеалу. Втім, покладатися ж українському руху на допомогу Європи у вирішенні національних питань не було сенсу, в чому частково винні самі українці через свою нерішучість і

непослідовність: „Урядовій Європі інтересні ті, хто тепер силу (армію) має, а не ті, що за них ще треба кров лити, гроші платити” [112, с. 129].

М. Драгоманов був твердо переконаний, що в політичній і національній боротьбі звернення за допомогою за кордон буде корисним тільки тоді, коли робитиметься відкрито і коли там існуватиме сила, дійсно здатна допомагати. Вчений знав ціну такій допомозі, адже він сам звертався до громадськості Європи (у Відні, Парижі) у справі захисту зневажених прав українців на рідну мову, на розвиток національної літератури, сподіваючись на підтримку найкращих авторитетних європейських діячів літератури та культури. Навіть у цих питаннях отримана ним підтримка була не такою, на яку він розраховував, не кажучи про політичні вимоги українства.

Але не можна стверджувати, що М. Драгоманов не бажав створення української держави. Він визнавав, що найкраще для українського народу – стати спільно, щоб „жити по своїй волі на своїй землі” [168, с. 293]. Адже „своя держава... єсть... спілкою задля оборони себе од чужих і задля впорядкування своїх справ на своїй землі і по своїй волі... Безперечно, що коли б українці перш усього вибилися з-під чужих держав і заложили свою, вони б стали також, як і другі породи, самі мізкувати, щоб полегшити ту біду, од якої терплять скрізь люди...” [168, с. 293]. Проте сукупність зовнішніх і внутрішніх факторів призвела до того, що українці протягом кількох століть не змогли об’єднатися в одну державу.

Ще у 1885 р. М. Драгоманов у листах до І. Франка наполягав на необхідності спільної праці провідних українських вчених і суспільних діячів, не зважаючи на різницю в політичних чи культурних поглядах. Об’єднуючою основою для роботи мала стати національна ідея на основі „принципу общеукраїнської єдності і самопізнання” [129, с. 80; 132, с. 124]. М. Драгоманов настійливо радив показати для широкого загалу можливі форми такої єдності.

М. Драгоманов вважав, що добре було б „стати усім в одній державі, ще коли б одна з тих держав, що тепер володіють нашою землею, одірвала решту її од другої держави” [168, с. 294]. Вчений підсумовував, що українські землі не

можуть бути об'єднані Австрією [168, с. 294]. Таку можливість він бачив у Росії, але не вважав такий варіант розвитку української історії позитивним. Такий розвиток подій сам М. Драгоманов допускав тільки за чітко визначених умов: коли на місці імперської Росії за участю українців сформується новий державний союз вільних народів. Більш можливим, на думку автора, є прагнення домогтися у держав, до складу яких входять українські землі, громадянських прав. Спільні точки моральних і суспільних інтересів між Галичиною й Україною, на його думку були досить прозорими, переконання про повноцінну культурну і політичну єдність поки що не базувалися на розумінні політичних інтересів [182, с. 125]. Єднання навіть з Правобережною Україною Михайло Петрович уявляв собі як довгий процес зміцнення культурних зв'язків.

Софійський період життя М. Драгоманова співпав з радикалізацією та політичною структуризацією суспільного життя українців Австро-Угорщини. У цей час „австрійська Україна” – епіцентр його громадсько-політичної та публіцистичної діяльності. Саме він став ідеологом першої української партії, загалом стояв біля витоків української багатопартійності. Партійна структуризація українського руху була, на його думку, складовою частиною процесу загальноукраїнської консолідації. Незважаючи на розбіжності, які виникли пізніше між М. Драгомановим і галицькими радикалами, публіцист написав кілька науково-популярних брошур, роз'яснюючи українцям Галичини, Буковини і, особливо Наддніпрянщини, важливі питання політичної програми радикалів (щодо мовної, релігійної політики тощо).

Як і раніше, М. Драгоманов не бачив можливості для створення української самостійної держави, найкращою перспективою, на його думку, мало стати „товариство товариств” [168, 295]. Ідеалом політичного життя в найближчому майбутньому для нього залишалася політична національна автономія, яка була можлива і без „державної відрубності” або „державного сепаратизму українського” [159, с. 196]. Учений з сумом констатував, що надії на виділення всіх „русько-українських земель...в одну країну” – „дивна

наївність” [158, с. 268]. До кінця життя він залишався переконаним, що ідея створення української держави не має шансів на реалізацію в найближчий час. Вчений і надалі не бачив ніякого реального ґрунту для державного сепаратизму України. Можемо спостерігати його певну іронію в державницьких питаннях: „В принципі, не тільки всяка нація чи плем’я має право на осібну державу, але навіть всяке село... то чому б не то Україні, а навіть Миргородові і Сорочинцям не бути осібними державами, аби вони схотіли того й мали силу поставити на своєму?!” [159, с. 195].

Однак, визнаючи сам свою певну консервативність у політичних питаннях життя нації: „Так уже мене Бог сотворив, що я ніяк не можу гарячитись ні з поводу національних одрубностей, ні єдностей” М. Драгоманов не відмовляв українцям права мати свою державу [147, с. 25 – 26]. Він стверджував: „*Все, що може виходити в громадських справах з етнографічно-національного почуття, – се змагання до національної незалежності*” [159, с. 164]. Проте, для того, щоб боротьба за незалежність стала реальним фактором у народному житті, українське населення Наддніпрянщини, Галичини, Буковини й Закарпаття мало усвідомити спільність певних матеріальних і моральних інтересів [159, с. 164 –165]. Звичайно, таке усвідомлення національних інтересів (у термінології М. Драгоманова „національної солідарності”) відбувалося поступово, цей процес міг розтягнутися не лише на кілька років, а й десятиліть.

Українці мали докладати всіх зусиль для можливого майбутнього досягнення політичної самостійності й соборності „тільки треба щоб Україна заслужила попереду свій чин, щоб справді завелось нове, логічне, організоване робоче і дуже українство. А як воно вразить голови скрізь, „*Wo die kleinrussische Zunge klingt*” (де малоросійська мова дзвенить), – тоді вже наша „*Gesammte Vaterland*” сама себе назве Україною” [64, с. 170]. Більшість питань суспільного життя на українських землях він, як політик, розглядав з позицій відповідності політичним інтересам України „вже з одного національного всеукраїнського погляду” [79, с. 147]. Політичне майбутнє української нації, за переконаннями М. Драгоманова, було ще попереду, і якраз „збудження потреби

єдності національної в усіх поділах нашої країни” за політичних умов кінця XIX ст. могло стати чинником для можливості в перспективі й духовно-культурної, й політичної єдності [156, с. 83].

У літературі можна зустріти свідчення про те, що перед своєю смертю М. Драгоманов вірив у неминучість постання незалежної української держави. Так, у 1918 р. болгарський амбасадор І. Шишманов, зять М. Драгоманова, згадував у Львові, що суспільний діяч ніколи не забував вказувати болгарським політикам на самостійність українського народу, його відрубність від московського, заповідав неминучість постання української держави [542, с. 32]. Проте, на жаль, робіт самого вченого, в яких би вказувалися шляхи до реалізації ідеї створення соборної української держави, не збереглося.

Досліджуючи еволюцію поглядів щодо єдиної української держави, можемо констатувати, що М. Драгоманов виступив зі своїми першими публіцистичними працями як державник-федераліст, що у багатонаціональній державі не заперечував політичного домінування однієї нації (наприклад, великоросів у Російській імперії), а потреби інших націй мали задовольнятися в межах цієї держави шляхом виборення громадських прав у процесі демократизації цілої держави. Український рух Михайло Петрович вважав лише культурним, не визнаючи його політично-самостійницького характеру.

Але й під кінець свого життя, зробивши політичний вибір на користь перебудови Російської та Австро-Угорської імперій на противагу боротьбі українців за самостійну державність, М. Драгоманов спирався на національні пріоритети у першочерговому забезпеченні культурної єдності українців, вважаючи створення соборної української держави нереальним за наявних політичних умов.

Однак, мислитель визнавав існування в українській суспільно-політичній думці самостійницьких переконань, сприяв створенню української періодики, просвітніх організацій, української політичної партії на українських землях, які входили до складу Австро-Угорщини, прогнозував, що за послаблення цензурних умов у Росії з'явиться українська національна преса, політичні

організації. Не зважаючи на його неодноразові заяви про неможливість створення української соборної держави, у його творчій спадщині цілком очевидно простежується думка про бажаність української державності.

2. 5. Поширення ідеї української соборності М. Драгомановим

Невелика річка Збруч з кінця XVIII ст. відігравала в українській історії роль стіни навіть для приватних взаємин між поодинокими особами, не говорячи вже про спільні суспільно-політичні чи культурно-наукові акції. До середини XIX ст. всі зв'язки між українськими діячами різних регіонів мали симптоматичний характер, і лише з 60-х рр. вони стали систематичними. Характерна риса М. Драгоманова – поєднання теоретичної та практичної діяльності. Ніколи не будучи „кабінетним ученим”, М. Драгоманов зізнавався: „мені ще цікавіше робити історію, ніж писати за неї” [155, с. 187]. Сам він називав себе чоловіком, який, усвідомивши незаперечну єдність української нації, „багато потрудив горла і потратив чорнил на те, щоб піддержувати в Росії потребу солідарності з Галичиною” [127, с. 59]. Вчений закликав українців з обох боків кордону до взаємного пізнання, радив галичанам відвідувати Наддніпрянщину, щоб побачити „край і людей” [120, с. 102]. Киянам взагалі закидав повне незнання галицьких справ: „Як не чудно, а ви не бачите і Галичини” [110, с. 5]. Крім того, він закликав через кореспонденцію київську й львівську інтелігенцію до активної пропаганди ідеї соборності, інакше „краще вже їм зрестись і теорії українства” [4, арк. 43].

Зв'язки М. Драгоманова з галицькими, наддніпрянськими, буковинськими й закарпатськими землями носили довготривалий і багатогранний характер. Він намагався докласти зусиль для встановлення зв'язків між українськими землями, за умов, коли „наша Україна... була поневолена й поділена” [168, с. 280]. М. Драгоманов стверджував, що після праці в останні роки чи не більше став „галичанином, ніж російським українцем” [159, с. 240]. В останні роки свого життя він активно інформував через кореспонденцію вже наддніпрянців про справи в Галичині [17, арк. 1 – 4].

Велике значення для поширення ідеї української соборності мали особисті взаємини з провідними діячами українського руху в Галичині, Наддніпрянщині, на Буковині та Закарпатті. Першим галичанином, якого побачив М. Драгоманов (наприкінці 1867 р. – на початку 1868 р.), був купець Димет. Від нього М. Драгоманов багато довідався про галицькі літературні справи, передав у Галичину кілька книжок, рукописи для редакції „Правди”.

Наступна зустріч з галичанами відбулася у Відні 1871 р., де М. Драгоманов познайомився з членами „Січі”, зокрема М. Бучинським, який на довгі роки став його кореспондентом. Спілкуючись з „січовиками”, вчений зрозумів, що для них Велика Україна – „terra incognita”. Для популяризації знань про російську Україну він вирішив збирати для “Січі” бібліотеку, петербурзькі журнали й газети. Пізніше суспільний діяч неодноразово писав про той вплив, який мала бібліотека „Січі” на „виробку нових прогресивних елементів у Галичині” [79, с. 242]. У свою чергу, молоді галичани збирали для М. Драгоманова історичні пісні. Він закликав їх до спільної праці з письменниками й ученими з Наддніпрянщини, розповідав про плани щодо видань, подавав адреси українських діячів, зв’язуючи галичан з київською громадою. Саме молодь повинна зайнятися народною справою, поширенням просвіти.

Одна з найбільш яскравих ілюстрацій галицько-наддніпрянських зв’язків – його стосунки з І. Франком. На думку останнього, М. Драгоманов виступив на перший план у галицько-наддніпрянських відносинах у середині 1870-х рр. як людина надзвичайно живого і рухливого розуму, високої науки. Він відразу „сипнув” масу теорій, висловив різномірні ідеї, з великим талантом підбираючи докази [294, с. 129 – 130]. Перша зустріч з І. Франком відбулася в 1876 р. у Львові. Але учені познайомилися з творами один одного набагато раніше. І. Франко зазнав впливу М. Драгоманова в соціальних, політичних та національних питаннях.

Послідовниками М. Драгоманова в Галичині, крім І. Франка стали М. Павлик, О. Терлецький та ін. На загальних зборах членів Південно-

Західного відділу Російського географічного товариства в Києві 23 вересня 1873 р. М. Драгоманов запропонував Відділові вибрати членом талановитого буковинського поета, белетриста О. Федьковича, мотивуючи свою пропозицію „доконечністю для Відділу мати спосібного співробітника в стороні прикарпатської Русі” [181, с. 48].

Крім особистих контактів з провідними діячами українського національного руху, М. Драгоманов активно листувався з ними. Серед його кореспондентів І. Франко, М. Павлик, О. Федькович, М. Бачинський, Т. Окуневський, О. Огоновський, Ю. Бачинський, Ю. Яворський, В. Навроцький, В. Ковалевський, О. Кониський та ін. Звичною формою висловлення думок М. Драгоманова стали його відкриті листи до редакцій часописів, або листи-звернення до української інтелігенції [24; 26; 27; 98; 99; 157; 158; 164; 165; 169; 170; 189].

Громадський діяч поширював ідею української соборності в найрізноманітніших формах. Однією з перших хронологічно і досить ефективною стала популяризація ідеї на сторінках часописів. Загалом про український рух М. Драгоманов почав писати в історико-публіцистичних статтях у “Санкт-Петербурзьких ведомостях” з 1865 р. та у “Вестнике Европы” з 1870 р., показуючи його культурну вагу для всієї Росії та слов’янських народів. Перші його статті про Галичину з’явилися в Росії в “Санкт-Петербурзьких ведомостях” у 1867 р. [184]. Появу цих статей позитивно оцінила галицька інтелігенція. Так, О. Борковський писав, що такі виступи є для галичан вищим заохоченням працювати на ниві рідного слова [354, с. 200].

На початку 1870-х рр. Михайло Петрович друкував статті про Галичину в “Київському телеграфі”. Головна мета такої діяльності – познайомити українців Росії з життям галичан. Поза тим, публіцист, за власним зізнанням, своїми статтями створював протипаузу передрукам випадів москвофільського „Слова” в „Голосе” й „Московських ведомостях”, а також нагадував українській публіці про ті питання, які колись обговорювались в „Основі”, „Правді”.

М. Драгоманов співпрацював з галицькою „Правдою”: і участь у видавництві, і „праця пером”. За весь час існування „Правди” її провідна думка – підтримування духовної єдності Галичини з Наддніпряниною. Крім того, він неодноразово (у 1876, 1888 рр.) критично писав редакторам газет „Правда”, „Діло” про співпрацю і взаємозв'язок, турбуючись про економічний, громадський рух в Галичині [4, арк. 20 – 24]. Учений закликав галицьких публіцистів, зокрема В. Навроцького, до тісних зв'язків з редакціями періодичних видань у Петербурзі з метою популяризації праць про стан політики, економіки в Галичині [22, арк. 29 – 30].

Після переселення до Швейцарії М. Драгоманов закріпив зв'язки з українськими землями Австро-Угорщини, започатковані ще під час закордонних поїздок. У Женеві він продовжував свою публічну та пропагандистську діяльність. А “Переднє слово” до “Громади” 1878 р. (яку видавав у Женеві М. Драгоманов) І. Лисяк-Рудницький взагалі назвав першою українською політичною програмою [496, с. 349]. У ньому вчений і публіцист намагався охопити цілість української проблеми в усіх її аспектах, зокрема наголошував на етнічній та духовній єдності українців Галичини, Буковини, Наддніпрянини і Закарпаття, чітко окреслював українські етнічні території.

Вагомою справою для культурного єднання українців стало збирання М. Драгомановим етнографічних матеріалів на Буковині, Закарпатті, Галичині, Наддніпрянині. Познайомившись у такий спосіб, населення цих земель мало б усвідомити свою етнічну спорідненість та багатство культури. Це усвідомлення мало перерости в національне відродження, адже національне пробудження слов'янських народів не повинно оминати й українців: „Українцям не слід спати, – і я дещо роблю, найбільше починаючи з етнографії” [122, с. 16]. Зокрема, у 1872 р. В. Навроцький надсилав М. Драгоманову вишивки з Галичини для представлення їх на засіданні Археологічного товариства в Києві [22, арк. 29 – 30]. До буковинського етнографа Г. Купчанка М. Драгоманов звертався з проханням надіслати етнографічні матеріали з життя Буковини [11, арк. 23].

Одним із практичних внесків, який зробив М. Драгоманов для поширення своїх ідей у Галичині, було пересилання й перевезення книжок. Часто вантажі до австрійської Русі перевірялися, книжки перевозити було небезпечно, але українці знаходили засоби для їх доставки [79, с. 250]. Особливо багато книжок Михайло Петрович вислав з Києва в 1874 –1875 рр. до бібліотеки “Січі”, що стала найбагатшою в усій Австро-Угорщині на українські книжки, які активно йшли „із рук до рук” [226, с. 222]. Літературу від М. Драгоманова отримувала українська молодь Дрогобича, Кракова [34]. За свідченнями І. Франка, під час перебування у Львові М. Драгоманов відвідав товариства „Академічний кружок” і „Просвіта”. Особливо його хвилювало питання щодо влаштування бібліотек у згаданих товариствах, метою яких було „плекання мови й збагачення української літератури” [200, с. 40].

Важливою для популяризації ідеї української соборності суспільним діячем стала його участь у громадських справах. На III Археологічному з’їзді в Києві 1874 р. М. Драгоманов мав нагоду випробувати практично обстоюваний ним „шлях легальної роботи”, тактику орієнтації на філософічне освічене інтелігентне суспільство в цілому, яке, здавалося б, можна переконати фактами. Вчений сподівався познайомити багатьох гостей галичан та буковинців з Україною, її культурою та наукою, беручи участь в організації археологічної виставки та екскурсії по Дніпру.

Члени з’їзду могли побачити не тільки книжки, що їх до часу з’їзду видали українські вчені, але також мали змогу познайомитися з рукописами, слухали реферати наддніпрянських вчених: М. Житецького, В. Антоновича, Ф. Вовка, М. Драгоманова. Останньому вдалося поспілкуватися з Я. Головацьким, О. Терлецьким та ін. Але, на жаль, буковинські русини на з’їзді навіть не з’явилися. Таке ставлення до спільних акцій, звичайно, не могло не вразити Михайла Петровича, який сам докладав чимало зусиль до культурного зближення українців. О. Терлецькому праця на Україні видавалася взірцем того, як треба провадити громадську справу. Він погоджувався з закидами киян щодо роботи галичан: „І який контраст між Львовом і Києвом! ... Якийсь

свіжий, здоровий дух віє від тої громади... треба тільки сильної організації і розумного провадження, – то за рік – за два українська справа в Росії така буде сильна, що нічого її не поборе” [466, с. 55].

М. Драгоманов багато уваги віддавав Галичині, як єдиній українській землі, у якій національна справа поставлена явно, і такій, яка „виведе” й справу „російської України”, його навіть прозвали “Михайлом Галицьким” [79, с. 228]. Суспільний діяч визнавав, що без допомоги з „російської України” національний рух міг у Галичині „втриматись і не вилитись цілком у мертвородне рутенство” [79, с. 196]. Він постійно звертався до провідних українських діячів Наддніпрянщини з проханням допомогти рухові, який поставав у Галичині. З іншого боку, суспільного діяча обурювало „вже явне обертанє до киян як до дійної корови, і при тому скандальніша безцеремонність в грошевих справах” з боку галичан [127, с. 56]. Так, він писав до І. Франка: „Як можна ставити в вину російським українцям, що, мовляв, посилають Вам свої праці, а не посилають грошей на видання. Кожний посилає що може: праця теж гроші!” [127, с. 55].

У середині 1880-х рр. М. Драгоманов, даючи поради І. Франкові щодо праці на національному ґрунті, рекомендував раціонально використовувати час для організації „солідарності рос[ійських] Укр[аїнців] і Галичан”. Але послідовну працю в цьому напрямку могли виконувати в той період лише галичани, оскільки в російських українців „духу ініціативи і системи у них ще менше, ніж у Ваших...” [127, с. 55].

М. Драгоманова називають духовним батьком галицького радикального табору. 4 – 5 жовтня 1890 р. відбувся у Львові з’їзд його прихильників, наслідком якого було утворення Русько-української радикальної партії (РУРП). У грудні 1890 р. учений звертався в листі до наддніпрянців з проханням допомогти галичанам у створенні української партії, що мало б позитивні наслідки й для Наддніпрянщини: „А з кожним роком послідки будуть збільшуватись, бо можна буде вказувати людям, що спосібна зробити наша ідея, дійшовши до народа...” [151, с. 94]. У Відні в 1897 р. члени РУРП заявили,

що „русько-українська радикальна партія змагає передовсім до витворення самостійності політичної всему русько-українському народові в Австро-Угорщині і Росії” [228, с. 77 – 78].

Завдяки зусиллям М. Драгоманова, західний світ уперше дістав достовірну інформацію про український рух та його переслідування царським урядом. На думку І. Франка, одним із завдань видавничої роботи М. Драгоманова в Європі було вироблення „у самих українців... горожанського почуття і вободолюбного духу” [294, с. 333].

Особливе місце в діяльності М. Драгоманова посідала Буковина. У 1875 р. він здійснив поїздку до буковинських земель, перед якою радився з В. Навроцьким де побувати й з ким зустрітися. Становище цього регіону його вразило надзвичайно [22, арк. 29 – 30]. З цього часу він надсилав на Буковину книжки, отримуючи звідси етнографічний матеріал. Зустрівшись з Ю. Федьковичем у Путилові і вважаючи його найталановитішим буковинським письменником, твори якого радо читали б і в Наддніпрянщині та Галичині, М. Драгоманов видав за допомогою М. Бучинського збірник його творів з метою ознайомити українців з гуцульськими темами, які так яскраво представлені у працях письменника. Професор Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький у співпраці з М. Драгомановим бажав видати твори О. Федьковича, підготовлені товариством „Руська Бесіда” [55, арк. 42 – 44].

Суспільний діяч сприяв підняттю хвилі національного руху українців Буковини. У своїх „Австро-руських споминах” М. Драгоманов писав, що зміг видати етнографічний матеріал з Буковини, чим познайомив українців з її життям. У національному розвитку українського населення Буковини відбулися певні зрушення – „почали буковинчики співати пісні по Лисенку і читати книги українофільські” [79, с. 196]. Крім того, за його прикладом почали галичани, і зокрема „січовики” налагоджувати тривалі взаємини з буковинцями та закарпатцями [79, с. 196]. Активно взялися працювати на цих землях і наддніпрянці, закладаючи бібліотеки, збираючи етнографічні та статистичні дані. Учений радив галицькій просвітній демократії робити місії в Буковину,

щоб пізнати її обставини, зав'язати особисті відносини, впливати на народ словом і книжками, а далі й просвітно-агітаційними товариствами. Така діяльність була особливо важливою ще й тому, що в цей період на Буковині й Закарпатті переважали москвофільські настрої. Пізніше ці стосунки вже не переривалися. На Буковині відповідно оцінили працю вченого для національного розвитку, не забули його і після смерті, відзначаючи ювілейні дати [412, с. 417].

Під час кількох поїздок на закарпатські землі М. Драгоманов намагався приглядатися „до потреб народу і звести до купи патріотичну працю русинів в Галичині, Буковині і Угорщині, познакомити їх з такою ж працею на Україні і з літатурою в Росії” [119, с. 275]. Йому вдалося зібрати значну кількість етнографічного матеріалу, познайомити з цим матеріалом інших учених, зокрема І. Франка, якого попросив проїхати по Угорській Русі для збору етнографічного матеріалу [119, с. 275]. На думку І. Франка, ці поїздки викликали увагу не лише галичан, а й російської поліції, стали однією з причин усунення М. Драгоманова з посади в Київському університеті [294, с. 331].

Після довголітньої праці, спрямованої на зближення українців Австро-Угорської та Російської імперій, М. Драгоманов у 1894 р. визнав: „З усіх частин нашої батьківщини, Руси-України, Галичина стала мені може не менше рідною, як і Полтавщина – духовною родиною” [211, с. 253]. Протягом багатьох років він працював над популяризацією ідеї української соборності, над зміцненням зв'язків між українськими землями. Суспільний діяч протягом довгих років сприяв єднанню українського народу, доносячи ідею української соборності до всіх куточків українських етнічних земель. Слід визнати, що поширенню ідеї української соборності М. Драгоманов приділяв значно більше уваги, ніж її розробці. У становленні даної ідеї він відіграв значно більшу роль як її популяризатор, ніж теоретик. Громадський діяч як справжній патріот сприяв найрізноманітнішими способами, інколи цього можливо й не ставлячи за мету, поступовому усвідомленню українським населенням Наддніпрянщини,

Галичини, Буковини й Закарпаття своєї етнокультурної єдності, утвердженню думки про боротьбу за політичне єднання.

Значення теоретичної розробки та популяризації М. Драгомановим ідеї української соборності для розвитку суспільно-політичної думки, сприйняття цієї ідеї громадськістю, загалом вплив ученого на становлення та розвиток єдиного українського руху ще за життя М. Драгоманова. Так, у 1870-х рр. українська молодь в Австро-Угорщині визнавала, що саме завдяки йому змогла зрозуміти „себе саму, своє положення в народі і свої обов'язки для него” [226, с. 262 – 263]. Значним був вплив суспільного діяча на постання радикального напрямку в галицькій політиці. Листи М. Драгоманова (1875 – 1876 рр.) до редакції „Друга” спрямували І. Франка, М. Павлика, частину студентської молоді на „шлях української ідеї” [542, с. 3].

У 1894 р. вітаючи М. Драгоманова з нагоди 30-річчя його літературно-наукової діяльності, представники української інтелігенції Наддніпрянщини, Галичини й Буковини, одними з головних досягнень вченого називали його намагання „імпонувати українську ідею”, вміння пов'язувати „український національний рух з найпрогресивнішими ідеями віку” [211, с. 231]. Хоча привітання не позбавлені певного гіперболізму, що є природним для подібних випадків, все ж було незаперечним визнання великої ролі М. Драгоманова в зібранні „вкупу порозкиданих членів” українського народу [211, с. 236]. Сучасники наголошували на своїй прихильності до ідей вченого [211, с. 235].

Вже на початку ХХ ст. значна кількість національно свідомих молодих людей вважала одним зі своїх вчителів М. Драгоманова. Так Л. Цегельський стверджував: „Духовно-генетична зв'язь між ірредентистичними думками сучасної молоді України, та практичним панукраїнізмом Драгоманова ясна сама собою” [590, с. 222]. Він твердив, що молоді українці почали, за прикладом М. Драгоманова проголошувати, „що треба нам змагати до того, щоб створити незалежну українську державу” [590, с. 86 – 87].

Показовою є оцінка впливу М. Драгоманова на формування ідеології українського руху Д. Дорошенка: „Мої політичні і національні погляди

склалися чималою мірою під впливом Драгоманова і Франка: я зараховую себе до генерації, що виступила на громадському полі в кінці 1890-их і початку 1900-их років. Не заперечую, що в моїй ідейній еволюції я не зупинився на Драгоманову і разом із своїми сучасниками перебув стан захоплення ідеєю політичної самостійності України, перейшовши від Драгоманівського радикалізму стадію праці під прапором самостійної України. Певна річ, що мені, як і моїм товаришам, не довелося відкидати Драгоманова, і я назавжди зберіг пошану до нього, як ідейного провідника сучасного мені покоління” [542, с. 24].

Називаючи М. Драгоманова „найбільшим і найглибшим знавцем українських відносин Галичини і взагалі всеукраїнських справ” [211, с. 473], першим українцем, який „обняв цілу етнографічну територію України”, його молоді послідовники визнавали, що „у Львові, у Києві, в Одесі та подекуди по провінціальних місточках, усі ми відчували, що переживаємо, хоч пасивно, великі хвилі перелому, де з галицького „рутенця” або з київського „маєтного патріота” перетворює Драгоманів на поступового Українця, випроваджуючи його рівночасно певним шляхом із провінціального закутка на широкий, європейський простір” [211, с. 460].

Можна стверджувати, що на думках М. Драгоманова, на його критичних творах виховувалася частина молодого українського (насамперед за своєю суттю, а не за походженням) покоління 80-х рр. XIX ст. – початку XX ст. Не одного з молодих людей вчений „врятував” від національного й політичного москвофільства, „зберіг для української нації” [546, с. 167]. Адже період 1870 – 1895 рр., коли М. Драгоманов безперервно контактував з галичанами через їх найрухливіших представників різних напрямків – М. Павлика, І. Франка, М. Бачинського, О. Терлецького, В. Навроцького, Н. Кобринську, Я. Окуневського – був часом великого бродіння думок і зародження можливостей, перш за все серед галичан. Протягом цього часу склалися й остаточно зав’язувалися сталі культурні й політичні зв’язки між Києвом і Львовом. І чим сильнішою ставала свідомість єдності соціально-економічних

основ українського життя, тим скоріше відбувалося переродження русинів-народовців-українофілів у справжніх українців. Через цих поступових українців зростали нові можливості діяльної участі України у світовій політиці.

Безумовно, частина українських діячів ХХ ст. критикували М. Драгоманова. Наприклад, В. Дорошенко як представник державницького напрямку української історіографії головним недоліком М. Драгоманова вважав його неувважність до такої форми політичної організації України як державне самостійництво [418, III – V]. З іншого боку, дослідник стверджував: „Драгоманов належить до тих діячів, що на них спирається все наше новітнє відродження. Без Драгоманова не було б і нас усіх разом із нашими новітніми ідеями” [542, с. 29].

Роль ідейного впливу М. Драгоманова на українську молодь, загалом на постання українофільського руху в Росії, Галичині й Буковині високо оцінювали російські каральні органи [45, арк. 8]. Це стало однією з головних причин численних заборон цензурою поширення в Російській імперії книг вченого [32, арк. 45; 50, арк. 1; 51, арк. 15].

*

*

*

Зародження ідеї української соборності у світогляді М. Драгоманова відбувалося під впливом попередніх здобутків української та європейської суспільно-політичної думки й особистими враженнями від життя українського населення Наддніпрянщини, Галичини, Буковини та Закарпаття. Вже на початку 70-х рр. ХІХ ст. суспільний діяч наполягав на необхідності утвердження якнайтісніших зв'язків між частинами українського народу, що мешкали на етнічних українських землях. Після від'їзду за кордон ідея української соборності, зберігаючи культурний та етнотериторіальний складники, набрала також яскраво вираженого політичного забарвлення, що особливо проявилось у роботах мислителя 1890-х рр. Соборна українська держава могла стати, на думку вченого, гарною перспективою. Однак, навіть у 90-ті рр. ХІХ ст. М. Драгоманов не бачив можливостей для її створення. Але

духовна єдність української нації на основі історичної пам'яті, традицій, наукових та літературних здобутків була необхідною і реальною в найближчій час.

Розуміючи етнічну єдність українців Росії й Австро-Угорщини, мислитель наголошував на необхідності створення єдиного українського духовного простору за допомогою вироблення єдиної української мови, обміну книжками, збирання етнографічних матеріалів, заснування загальноукраїнських наукових інституцій, самокритичного усвідомлення та усунення тих вад, які витворилися в умовах життя в Австро-Угорській та Російській імперіях.

Провідну роль у соборницьких процесах він відводив національній свідомості як основній підвалині загальноукраїнської єдності. Враховуючи те, що в середовищі селян і міщан можна було говорити лише про національну психіку з вирізненням мовних, побутових ознак відмінності „ми” від „не ми”, тільки ідеологічно-політична робота інтелігенції могла сприяти становленню національної свідомості українців як одного з визначальних чинників формування нації та держави. Мислитель означив і проаналізував основні аспекти витворення й утвердження колективної ідентичності (історична пам'ять українців і пов'язане з нею пробудження національної гідності, розширення сфери вживання єдиної літературної української мови, ідейні взаємовпливи між окремими регіонами). Точним окресленням етнографічних меж української землі й постійним наголошенням, що Україна – це земля, заселена українським народом, укорінив у свідомості української інтелігенції чітке уявлення єдності всього українського народу на всьому просторі етнічної території.

Саме в Галичині Михайло Петрович реалізував себе як політик, сприявши створенню першої політичної української партії, одним з гасел якої було проголошення єдності українців Росії та Австро-Угорщини. Проте не лише діяльність М. Драгоманова мала позитивний вплив на розвиток суспільної думки в Галичині, а й Галичина мала вплив на еволюцію ідеології вченого від

„общеруськості” до українства, в часи реакції охороняючи його від зневіри в майбутнє української справи.

Творчість та активна суспільно-політична діяльність М. Драгоманова мала значний вплив на розвиток української суспільної думки, сприяла формуванню поняття єдиного українського народу, єдиної культури, спільного історичного кореня й батьківщини, поступовій кристалізації у структурах свідомості українців кінця XIX ст. ідеї цілісності й самодостатності українського життя. Відкривши Галичину, Буковину, Закарпаття для Наддніпрянщини, і навпаки познайомивши австрійських українців з російськими, суспільний діяч дійсно став знавцем всеукраїнських справ. Його активна популяризація ідеї української соборності, очевидно, навіть більшою мірою ніж теоретична розробка цієї ідеї, сприяла становленню соборницьких орієнтирів в ідеології українського національного руху.

РОЗДІЛ 3

РОЗРОБКА ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ІДЕЇ УКРАЇНСЬКОЇ СОБОРНОСТІ І. ФРАНКОМ

3. 1. Формування, становлення й еволюція ідеї української соборності в поглядах І. Франка

Постать Івана Яковича Франка (1856 – 1916) – одна з центральних в українському національному русі Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Формування поглядів майбутнього поета, письменника, публіциста, вченого, суспільного діяча почалося в родині. Від матері Іван записав і вивчив напам'ять багато пісень. Їй та бабусі Ядвізі Кульчицькій він завдячує шляхетною натурою та постійною спрагою до знань: „Якби Іван Франко не мав бабки Людвіки і її доньки Марії, як матері, – писав о. Негребецький, – ледве чи розвилася у нього в селі Нагуєвичах жажда знання, ніжне відчуття правди, добра, краси, ледве чи маєтний, як кажуть, Яць Франко післав би його до вищих шкіл, чи став би ідеалістом аж до самопожертви” [517, с. 234].

Здібний до науки, вже у другому класі так званої людової школи І. Франко добре знав українську, польську і німецьку грамоти, арифметику. У дрогобицькій гімназії читав, за порадами вчителів, англійську, німецьку, польську літературу. Від учителя І. Верхратського отримував твори Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Драгоманова, П. Куліша й ін. Очевидно, саме І. Верхратський справив на І. Франка вирішальний вплив під час навчання в гімназії.

Українська інтелектуальна традиція безперечно мала значний вплив на формування ідеї української соборності у світогляді І. Франка. Початки національно свідомої соборницької творчості й діяльності української інтелігенції І. Франко виводив від „Русалки Дністрової”, яка „вказуючи виразно єдність малоруського народу на Вкраїні і в Галичині” висловила „протест проти розполовинення одного народу між дві держави” [222, с. 290]. У середовищі галицької інтелігенції в ХІХ ст. поширювалися погляди про єдність з буковинськими та наддніпрянськими українцями. Встановлювалися особисті

контакти, ставала регулярною співпраця в українських часописах Галичини, що сприяло культурному й психологічному зближенню інтелігенції українських регіонів, утвердженню переконань про цілісність українського народу. Певна частина еліти з обох боків Збруча самоідентифікувалася і самовизначилася як українська.

Великий вплив на еволюцію світогляду І. Франка мав розвиток європейської суспільної думки. Адже всю історію ХІХ ст. „заповнюють” цілком нові тенденції: „емансипація національного самопочуття і самопізнання”, відродження державних і недержавних національностей [292, с. 405]. Сам мислитель неодноразово наголошував, що українці мають органічно залучатися до європейських культурних та політичних процесів: „Нині не ті часи, щоб ми з своїм народом могли відгородитись від Європи китайським муром” [254, с. 248].

Провідні філософи, історики, соціологи ХІХ ст. розробляли теорії нації як культурно-мовної, духовної, політичної спільноти. Зокрема, Й. Г. Фіхте означив національний принцип як духовний, а не природний. Чеські вчені Я. Коллар та Ф. Палацкі, які поділяли мовно-культурну концепцію нації Й. Г. Гердера, розмежовували „вітчизну” як політичний термін і „націю” як самосвідомий народ. Поет цікавився іноземною літературою, у тому числі з націології, знайомив з нею галицьку громадськість. Так, у 1899 р. він переклав статтю Г. Чемберлена „Раса, нація, герої”, написав до неї вступ і видав її [347, с. 1 – 22]. Завваживши широкий погляд автора на питання, порушені у статті, І. Франко погоджувався з думкою, що „міцний національний зв’язок є найсильнішим заборолом против усяких збочень”, адже він „дає спільні спомини, спільні надії, спільну духовну поживу” [347, с. 21].

Поза всяким сумнівом, І. Франко враховував польський досвід формування новітньої нації. Оскільки навіть розділений між Російською й Австро-Угорською імперіями польський народ являв собою виразний приклад зрілого і свідомого національного організму. Польська спільнота мала тягле почуття національної самобутності, що проявлялося в ланцюгові політичних акцій з

одного боку, багатому культурному житті з іншого. Відчутним став вплив на становлення національного світогляду польського вченого національного месіанства А. Міцкевича, коли найбільшою небезпекою для поляків вважався брак віри у „воскресіння Польщі” [617, с. 46 – 47].

Хоча об’єктивні умови для розвитку польського й українського національного рухів були дещо різними. Адже існування польської нації було визнане провідними європейськими державами у Віденському мирному договорі 1815 р.; у свідомості польської буржуазії й інтелігенції шляхетські традиції, історична пам’ять мали глибоке коріння. Натомість національно свідомо українська інтелігенція була переважно „плебейського” походження, спиралася на народницьку ідеологію. Поняття „української нації” в європейській суспільній думці взагалі не існувало: в Австро-Угорщині від 1848 р. визнавалося існування „русинів”, у Російській імперії „малороси” визначалися як частина російського народу.

Спостерігаючи за суспільно-політичним і національним рухами у країнах Європи, І. Франко усвідомлював необхідність мобілізації сил, які вивели б українську націю на державний рівень буття, щоб постати „перед світом” „газдою, не слугою” [330, с. 88]. Він радив, слідкуючи за помилками сусідів, остерігатись подібних помилок: „приходить велика доба, і горе нам, горе нашій нації, коли велика доба застане нас малими і неприготованими!” [303, с. 402].

Саме в ХІХ ст., яке дало нам оригінальний витвір – національну засаду, перенесення „духовної столиці” України з Києва до Львова, сприяло входженню української культури в загальноєвропейський культурний контекст, в епіцентр тих бурхливих процесів національного будівництва, якими у „вік націоналізму” була охоплена вся Європа. Що важливо, у другій половині ХІХ ст. центр національних рухів у Європі виразно перемістився до Австро-Угорщини.

Становлення світогляду І. Франка відбувалося в період поживлення національного руху Галичини. Передумовою цього стало утвердження австрійського конституціоналізму, що гарантував основні громадянські права

та уможлилював політичну активність. Політична система Австро-Угорщини відкривала певні перспективи для ведення легальної боротьби за розширення національних прав, ставила їх у пряму залежність від того, як окрема нація зуміє захистити себе і забезпечити свої законні права.

І. Франко, за твердженням М. Грушевського, – „вихованець західноєвропейської, передусім німецької культури” [398, с. 6], був інтегрований у загальноавстрійські культурні процеси щільно й органічно, що надзвичайно важливо для розуміння світогляду мислителя, адже він сам стверджував, що необхідно „історичну появу трактувати історичною метою, зрозуміти її на тлі її часу й місця діяльності, оцінювати її погляди у зв’язку з тими ідеями та поглядами, серед яких вона виросла” [325, с. 423]. Самих лише німецькомовних часописів, з якими він співпрацював, дослідники нараховують 19 [427, с. 25]. Загалом, І. Франко вирізнявся в галицькому суспільстві широким європейським кругозором, свого роду універсалізмом, про що свідчать праці в різноманітних галузях.

Як дитина своєї доби і як високоосвічена людина, І. Франко відстоював ідеї, від яких залежав, за його переконанням, розвиток української нації й загальнолюдський прогрес. Вчений пройшов кілька етапів духовної еволюції, але вони не були запереченням його попередніх ідей. Система цінностей поета ніколи не знала різких переходів. Зокрема, соціалістичні погляди молодого І. Франка не заважали йому наголошувати на національних прагненнях розділеного між двома імперіями українського народу.

І. Франко почав друкувати свої праці в 1870-х рр., але ідея української соборності активно розроблялася ним з 80-х рр. XIX ст., переважно в публіцистиці та художніх творах. Власне теоретичних праць у нього обмаль, абсолютну більшість своїх розвідок, статей та інших нехудожніх творів автор писав, виходячи з нагальних практичних потреб, з певною популяризаторською, критичною чи спеціально-науковою метою. Як талановита людина, І. Франко найповніше проявив себе у літературі. Висловлення його ідей у поетичних творах мало найбільш природний характер.

Адже, лише в суто художній творчості поет знаходив внутрішню свободу. Крім того, саме через поезію з її можливостями передавати емоційно-особистісне протікання інтелектуальних процесів, ідея соборності сприймалася українським суспільством найшвидше і найповніше. У поетичних та прозових творах, наукових дослідженнях він творив „вічні вартості”, у публіцистиці ж він давав синтез своєї творчості „для щоденного вжитку” [542, с. 37]. І. Франко як критик суспільних і літературних явищ доповнював гостро зазначеними рисами те, чого не міг формувати як письменник і поет.

Уже в 1880-х рр. в І. Франка остаточно сформувався синтетичний погляд на свою національну спільноту як на єдиний, розгорнутий у часі й просторі континуум і водночас як на суб'єкта загального історичного процесу. За твердженнями сучасників, у 80-х рр. ідея возз'єднання українських земель уже так заповонила І. Франка, що навіть свої особисті справи він часом розглядав крізь її призму [201, с. 448].

На початку 80-х рр. XIX ст. з'явилося кілька віршів поета, у яких однією з центральних стала ідея української соборності: „Не пора, не пора, не пора...” (1880 р.), „Моя любов” (1880 р.), „Розвивайся ти високий дубе...” (1883 р.), „Замість прологу. Святовечірня казка” (1885 р.). У поетичних творах постав образ майбутньої України – вільної, „нероздільної” держави „від Кубані аж до Сяну-річки”, яка географічно охоплюватиме „Дністер, Дніпро і Дон, Бескиди і Кавказ” [331, с. 88]. Прозвучав рішучий заклик до об'єднання: „Під України єднаймося прапор!” [331, с. 85].

У публіцистичних, наукових працях кінця 70-х – середини 90-х рр. вчений теоретично доводив культурну спільність українського населення всіх регіонів, докладав значних зусиль для залучення інтелігенції до національного руху. Хоча, аналізуючи стан суспільно-політичної думки Галичини, І. Франко констатував ідейний занепад міщанства, духівництва, денаціоналізованої шляхти, яка, прийнявши католицьку віру, не відчувала солідарності з Наддніпрянською Україною, переважно в побуті ще вживала народну мову. Селяни ж, плекаючи мову, звичаї, відчуваючи економічний тиск, про

загальноукраїнське єднання не задумувалися, відчували „свою руськість”, але ця „Русь” була швидше абстрактною в їхньому розумінні [308, с. 330].

Лише з 1848 р. почалася нова доба в житті Галицької Русі. Ліквідація панщини і надання політичної свободи сприяли розвитку національного життя. Тоді ж „чільна частина української інтелігенції вияснює собі питання про те, до якої національності ми належимо, ще цілих 10 літ треба було до вияснення питання, що властиво становить суть цієї народності і яку властиво ціль має русько-українське відродження” [338, с. 472].

Досліджуючи зв'язки між Галичиною і Наддніпрянською Україною, вчений дійшов висновку, що від розділу Польщі до 1848 р. ці зв'язки були на побутовому рівні тіснішими ніж після 1848 р. Так, великі магнати Потоцькі, Ржевуські й інші, маючи маєтки по обидва боки кордону, часто переїжджали й возили з собою численну челядь („двірню”), сліди цих переїздів лишилися в народних піснях. І Франко був переконаний, що в народних піснях українська народна душа говорить досить виразно і недвозначно [313, с. 322]. Окрім того, „руські” міщани і селяни з Дрогобича, Калуша й інших підгірських міст возили на Україну сіль. Зв'язки ж наукові, літературні було занедбано. Лише у 60-х рр. ідейні впливи з Наддніпрянщини посилилися у формі дещо зверхнього україно-і козакофільства.

Твори Т. Шевченка, що поширювалися в Галичині в цей час пробудили в середовищі місцевої інтелігенції, а пізніше й в освічених селян інтерес до української історії, літератури, до величезного масиву українських земель, що знаходилися у складі Російської імперії. Та, не зважаючи на сприйняття Шевченкової ідеї єдності, українська нація залишалася розмежованою кордонами і „в своїм нутрі розділена суперечностями” [291, с. 385].

Суспільний діяч виступав з гострою критикою сучасного становища, коли 20-ти мільйонний (за іншими підрахунками І. Франка 25-ти мільйонний) український народ, який займає великі простори „від Сяну до Кубані” відстав від своїх сусідів у політичному, суспільному й інтелектуальному розвитку. Поділений на нерівні частини між двома могутніми державами, в одній з яких

усіма засобами політичної влади й адміністративного свавілля утримувався на рівні вегетування. У другій користувався, щоправда, опікою конституційних законів, але, позбавлений „імущих і впливових верств”, не міг повноцінно нею скористатися [244, с. 259; 313, с. 321]. Тому поставало питання, чи можливе за таких умов вирішення проблем соціального, культурного й політичного розвитку єдиної української нації.

Протягом 80-х рр. І. Франко не перетворився на кабінетного ученого, навпаки, він збирав і вивчав етнографічний матеріал Галичини, Буковини, Закарпаття, відвідав двічі Наддніпрянщину, одружившись там з О. Хоружинською, активно листувався з діячами українського руху, намагався брати активну участь у всіх сферах громадського життя Галичини. У 1890 р. він став одним із засновників Русько-української радикальної партії, серед програмових положень якої було „піднесення почуття національної самосвідомості і солідарності в масах усього русько-українського народу, через літературу, збори, з'їзди, товариства, демонстрації, печать і т. і.” [228, с. 11].

У 90-х рр. XIX ст. у житті поета сталося декілька подій, які, звичайно, не могли не вплинути на еволюцію світогляду І. Франка:

1890 р. – сенат Львівського університету відмовив у дозволі на закінчення останнього семестру;

1892 р. – „Просвіта” і Наукове товариство імені Шевченка відмовили поетові у членстві;

1895 р. – Міністерство віросповідань і освіти не затвердило І. Франка приватним доцентом кафедри у Львівському університеті;

1895 р. – смерть М. Драгоманова;

1895, 1897, 1898 рр. – поразки І. Франка на парламентських виборах.

Перелом у світогляді І. Франка, який О. Забужко означила як межу в його внутрішній біографії, крах доти ще тліючої ілюзії щодо пріоритету інтернаціонального над національним [427, с. 94], проявився в ряді публіцистичних праць („Поет зради” (1895 р.), „Поляки і русини” (1897 р.), „Дещо про себе самого” (1897), „Поза межами можливого” (1900 р.),

„Олександр Яківлевич Кониський” (1901 р.), поемі „Похорон” та ін. Очевидно, саме в цей період І. Франко остаточно самовизначився як український національний поет, публіцист, науковець і провідник, тобто пережив „національне навернення” [391, с. 13].

І. Франко обірвав співпрацю з газетою „Kurier Lwowski” своєю статтею „Поет зради” (вміщена у віденському часописі „Die Zeit”), в якій намагався пояснити „психічну організацію тієї наці (польської), яка є такою вразливою на найменшу власну кривду, а одночасно може кривдити іншу з таким виглядом, немов би це найприродніша річ в світі” [310, с. 210]. У цій публікації він чітко самовизначився як національний поет. Продовжуючи в статті „Поляки і русини” тему міжнаціональних відносин, І. Франко не погоджувався з пануючими в гімназіях Східної Галини систематичними „проповідуваннями” молоді про вищість польської культури, про належність поляків і русинів до одного державного організму, про нижчість руського народу і його нездатність навіть до розвитку культури, не говорячи вже про політичну організацію. Автор протиставляв польській п’ятнадцятимільйонній нації „руську”, представники якої заселяли „більше або менше збитими масами величезний простір країн від Сяну аж по західний Кавказ” [313, с. 321].

У 1897 р. вийшла збірка оповідань І. Франка польською мовою „Obrazki Galicyjskie”. У провокаційній передмові „Niесо o sobie samym” („Дещо про себе самого”) автор, цілком свідомо наражаючись на критику „патріотів”, писав: „Чи може, маю любити Русь як расу – цю расу обважнілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а таку плідну до перевертнів найрізноморднішого сорту?” [245, с. 31]. Прямим наслідком видання статті стало „виелімітування” поета з польських та українських народовецьких кіл. Але очевидним позитивом було бурхливе обговорення українських проблем у суспільстві.

Проаналізувавши стан духовного життя українців у цю „скандальну пору” у статтях „З кінцем року” (1896 р.), „З новим роком” (1897 р.), І. Франко наголошував, що „зневір’я у власні сили і в силу рідного народа захитало

найкращі характери” [247, с. 101]. Публіцист закидав інтелігенції неспроможність „між собою і разом з народом бути заорганізованою дисциплінованою силою, а не безладним стадом” [248, с. 357]. На відміну від багатьох сучасників, він зміг піднятися над власними образами, злиднями, політичними чварами, закликаючи запровадити і підтримувати в Галичині, Буковині, Закарпатті систематичну, не дилетантську, свідому політичну роботу шляхом „усвідомлення” і політичної організації народних мас.

Кожен українець по обидва боки Збруча (насамперед освічені верстви) мусив для органічного розвитку нації цікавитися її духовним життям, адже воно „доторкає самої суті його національного чуття, доторкає будучини і, значить, мусить мати вплив і на рахунки теперішнього” [247, с. 103]. До свого „залюбування в теоріях” інтелігенція мала додати активне залучення народних мас до національного руху, „підняти” його до загальнонаціональних духовних і політичних інтересів, бо „всяке вагання, всяке опізнення української інтелігенції в такому зближенню велика небезпека для національного розвою, для всієї будучини України” [247, с. 103].

Невміння Русько-української радикальної партії залучити селянські маси до свідомого політичного життя і стати всенародною було основною причиною виходу І. Франка з її складу. Політичний провід в українському національному русі цього регіону в 1899 р. перебрала на себе новоутворена Національно-демократична партія, до якої ввійшов і письменник. Її програма, співавтором якої був Іван Якович, є досить показовою в сенсі бачення тогочасною галицькою національно свідомою інтелігенцією майбутнього України. Галичани, як частина „українсько-руського” народу, шляхом „історичної легітимації ” державної самостійності, боротьби за державно-політичні права визначали остаточну мету своїх домагань – „щоби цілий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з’єднався часом в одноцільний національний організм, в яким би загал народу на свою загальну користь орудував всіми своїми справами: культурними, економічними і політичними” [228, с. 24].

У відозві Народного Комітету Української національно-демократичної партії до народу (5 січня 1900 р.) проголошувалося, що політичним ідеалом мала бути „незалежна Русь-Україна, у якій би всі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну культурну державу” [228, с. 27]. Особливо важливо, що у програмних документах партії вказувалися основні завдання для досягнення політичного ідеалу (І. Франко сприяв виконанню цих завдань):

– сприяти становленню національного руху українців Закарпаття, підтримувати плекання ними української мови, закликати до боротьби проти „винародовлювання”;

– підтримувати й розвивати почуття національної єдності з російськими українцями та змагати до витворення разом з ними культурної „одноцільності”;

– підтримувати серед російських Українців такі змагання, котрі ведуть до перетворення російської держави, з абсолютної й централістичної в державу конституційно-федералістичну, „оперту на автономії народностей” [228, с. 26 – 27];

– у рамках австрійської держави змагати до витворення окремої національної провінції зі своєю окремою адміністрацією” [228, с. 27].

Пояснюючи свій вступ до Національно-демократичної партії, І. Франко наголошував, що він відчуває себе „насамперед русином, а потім радикалом”. А потреба і можливість створення монолітної сильної політичної організації серед галицьких українців на кінець XIX ст. була особливо актуальною.

У другій половині 90-х рр. І. Франко активно працював у Науковому товаристві ім. Т. Шевченка, яке називав „піддержуваним симпатією всієї українсько-руської спільності” й „натхненим великою ідеєю одноцільності і своєрідності нашого національного розвою” одним з двох головних центрів загальноукраїнської літературної і наукової діяльності [333, с. 155]. Іншим центром „на українським ґрунті” був Київ, де в цей час виходив часопис „Киевская старина”. Учений зробив висновок стосовно українського

національного життя: „Тепер уже видно: огонь розгорається добре: антракти в нашім розвою вже не можливі” [334, с. 159].

На 1898 р. випало два ювілеї – 100-річчя „Енеїди” І. Котляревського і 25-річчя творчої діяльності І. Франка. Духовно піднесений поет писав:

Та ж недаром цвіт розвівся!
 Чи й же буде з цвіту плід.
 Та ж не даром пробудився
 Український жвавий рід...
 Довго нас недоля жерла,
 Досі нас наруга жре,
 Та ми крикнем: ”Ще не вмерла,
 Ще не вмерла і не вмере!” [235, с. 281].

Підсумовуючи досягнення кількох останніх десятиліть ХІХ ст., І. Франко твердив, що український „народний організм”, переживши страшну кризу „гнилого супокою і сліпої байдужності”, на рубежі століть „на диво ріс і скріплювався” [249, с. 508]. Прірви, які ділили націю між простим народом і інтелігенцією, з одного боку, між Україною і Галичиною, з іншого, не зникли самостійно. Вони почали поступово загладжуватися і вирівнюватися завдяки інтелігенції. Першими зрозуміли вагу духовного поєднання України з Галичиною і намагалися, кожний у свій спосіб, згладити ту прірву, яка виникла через політичне розділення народу, П. Куліш, О. Кониський, І. Нечуй-Левицький та М. Драгоманов [304, с. 149]. В останні двадцять років ХІХ ст. на допомогу, а частково на зміну старшим діячам вийшла „нова генерація „молодої України” і вкинула в ту прірву велику працю, велику силу гарячого запалу і віри в майбутнє нації” [249, с. 476]. Це молоде покоління розбурхало українське національне життя, започаткувало нові напрямки в розвитку вітчизняної суспільно-політичної і наукової думки, пробудило зацікавлення до нових загальноєвропейських і специфічно українських проблем.

На початку ХХ ст. потреби української нації – в центрі більшості праць І. Франка: „Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що

інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими „вселюдськими” фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації” [311, с. 284].

Після революції в Росії в 1905 р., на думку вченого, відкривалися реальні, хай ще далекі можливості досягнення політичного ідеалу життя нації. І. Франко на зламі століть передбачав зміни на політичній карті Європи, які мали торкнутися й України. Публіцист в „Одвертому листі до галицької української молодіжі” (1905 р.) підкреслював, що „приходить велика доба, і горе нам, горе нашій нації, коли велика доба застане нас малими і неприготованими!” [303, с. 402]. Він закликав молоде покоління до інтенсивної праці на національному ґрунті, для досягнення політичного ідеалу – соборної вільної України [303, с. 409.].

Тверда віра в життєздатність української „народності”, а також в те, що щира патріотична праця хоча й нечисленної, але рішучої інтелігенції для „піднесення і просвічення народу” принесе свої плоди і забезпечить розвиток єдиної української нації, була для поета стрижнем ідейної основи для власної праці, крім того, він намагався прищепити цю віру своїм сучасникам [240, с. 216]. Так, в одному зі своїх найвідоміших творів – поемі “Мойсей” (1905 р.) – автор стверджував:

Вірю в силу духа

І в день воскресний твого повстання... [316, с. 50].

Важко не погодитися з думкою О. Забужко, що симптоматичним в ідейному аспекті видається вже саме звертання І. Франка до теми Мойсея – творця національної релігії й одночасно першої в стародавньому світі власне національної історії. Історія Мойсея для нього, вихованого західноєвропейською літературною традицією XIX ст., як і для його попередників в освоєнні цього біблійного сюжету, що в минулому столітті став мандрівним, являла міфологізовану модель, канонічний взірець якісного

переродження етнічної маси в новий тип спільноти (націю) зусиллями пророка-будителя [427, с. 78 – 79].

І. Франко намагався зрозуміти психологічну основу діяльності інтелігенції й дійшов висновку, що „те фатальне „бути чи не бути”, перед яким споконвіку стоять українці, активні або пасивні свідки тієї боротьби, яка точилася на їхній землі між польськими і російськими впливами, – це „психологічний ґрунт як українського полонофільства, так і москвофільства” [244, с. 261]. Утиски українства в другій половині ХІХ ст. не минули безслідно, підірвавши віру в можливість самостійного національного існування у великої частини української інтелігенції. І. Франко передбачав, що важка праця „на доведення таких мас до свідомості” розтягнеться на десятки літ, зустрічаючи перешкоди в усіх регіонах, однак плоди такої праці у вигляді становлення єдиної української нації будуть неодмінно [320, с. 144 – 145].

Формування й еволюція поглядів І. Франка стосовно української соборності продовжувалися тривалий час. Безперечно, вплив на становлення світогляду вченого мали ряд чинників: походження, виховання, навчання, українська і європейська література, коло спілкування (як особисте, так і листування), розвиток української суспільної думки та громадського життя, політичне становище в Австро-Угорській та Російській імперіях і т. ін. На кожному етапі життя поета вплив одних чинників посилювався, інших послаблювався, але процес формування ідеології І. Франка, стрижнем якого було самоусвідомлення себе як національного поета, як одного з духовних провідників усієї української нації, був безперервним і невідворотним.

Виступивши в 1873 р. у галицькій публіцистиці з соціалістичними уподобаннями, менше ніж через десять років І. Франко постав у художній творчості як український поет-державник. Переживши на початку 90-х рр. смугу розчарувань, він остаточно схарактеризував для себе й загалом для українського суспільства ідеал повного, нічим не обмеженого життя нації, загальноукраїнської духовної та політичної єдності, працював сам для його досягнення і, що не менш важливо, готував своїх послідовників. Ідея

української соборності, маючи від самого початку у творчості І. Франка не лише духовно-культурний, а й політичний зміст, остаточно викристалізувалася в ідеології мислителя наприкінці XIX ст. як національно-політична.

3. 2. Чинники української соборності за І. Франком

Етнотериторіальний чинник. Вивчаючи особливості населення українських етнічних територій, І. Франко дійшов висновку, що, не зважаючи на певні своєрідні етнографічні ознаки, українці Наддніпрянщини, Галичини, Буковини, Закарпаття і навіть Кубані, складають одну етнічну цілість – український народ. Наприкінці XIX – на початку XX ст. стосовно українців І. Франко переважно вживав термін „нація” (галичани – це лише „частина української нації”, а українські землі „від Сяну по Збруч” – лише „ частина нашої вітчизни”) [278, с. 225].

І. Франко вважав найтяжчою знесилюючою раною „розчетвертовання” українських територій і українського народу й цілковиту політичну й наукову відірваність українців Австро-Угорщини від кількісно домінуючої частини українського етносу Російської імперії. Проте, на думку поета, ця рана, з огляду на духовну єдність українського народу могла б бути досить швидко загоєна за сприятливих внутрішньо й зовнішньополітичних обставин: „Раз тільки лиш о с л а б н е, розділяючи нас, кордон, а ми зовсім іншими очима змогли б глядіти на світ і на людей, тоді ми сміло змогли б вважатися н а р о д о м, великим і свідомим своєї сили організмом” [328, с. 218].

У своїх віршах І. Франко ніби окреслював географічні межі майбутньої української держави. Вчений визнавав обґрунтованими кордони України („границі нашої землі”), які визначив у своїх працях М. Драгоманов. Як і М. Драгоманов, І. Франко не погоджувався з тим, що в усіх польських реставраційних планах від 1830 р. „Южна Русь по Дніпро” визнавалася польською провінцією [313, с. 322]. Його дратувало систематичне „проповідання” молоді в галицьких гімназіях про вищість польської

культури, про належність поляків і русинів до одного державного організму, про нижчість руського народу і його неспроможність до культури.

Культурно-науковий чинник. На думку І. Франка, консолідуючу роль у національних процесах відігравали всі сфери культури. Двадцять століття розпочалося для української нації значним піднесенням духу, зростанням ентузіазму, чітким визначенням мети українського руху, консолідацією сил, загальним суспільним поживленням. У сфері культури мала викристалізовуватись система національних цінностей, покликана об'єднати націю. Іван Якович стверджував, що „тепер увага нашої нації далеко більше звернена на культурне поле, на школи, театр, письменство та науку” [298, с. 35]. Зокрема, І. Франко захоплювався розвитком театру на Наддніпрянщині, адже цей процес яскраво показував, що „всякі балакання обрусителів про штучність українського руху, се пусті фрази” [249, с. 512]. Й українська друкована література, й українська школа росли б так само швидко без зовнішньої допомоги, за умов послаблення цензурного тиску.

Значне зацікавлення виявляв поет щодо розвитку національної музики. Відродженням української пісні, української музики І. Франко пов'язував з ім'ям М. Лисенка. Так, в одному з листів до композитора він писав: „Ви, як ніхто перед Вами ані обік Вас, вникнули глибоко в ту душу нашого народного генія, окрилили нашу народну пісню своїм талантом і рознесли її славу широко по Слов'янщині...” [276, с. 235].

На відміну від М. Драгоманова, який до української літератури відносив лише написані українською мовою твори після литовсько-білоруської доби, І. Франко вважав творами „своїї” літератури праці ще з київської доби й пізніші, написані українцями церковно-слов'янською, польською, латинською та російською мовами.

У духовному єднанні всіх українських земель письменник важливого значення надавав створенню єдиної української літературної мови. Основою літературної мови вчений вважав так званий полтавський (чи київсько-чигиринський діалект), з органічними вливаннями до нього лексичних,

виразових елементів, які вживалися на західноукраїнських землях. Основоположниками української літературної мови поет вважав І. Котляревського, Г. Квітку, Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, саме в їхній мові „лежить основа того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців” [239, с. 204]. Найбільше І. Франку імпонувала мова поезій В. Самійленка, оскільки вона „однаково зрозуміла, з однаковим залюбуванням читається над Сяном, Дніпром і Доном; вона вже тепер зв’язує вузлом співчуття та симпатії всі частини нашого народу” [239, с. 204].

Поет звертав увагу на трагедію деяких представників української еліти, які відщурювалися рідної мови, користуючись у спілкуванні й творчості чужими мовами. На його думку, справді високоосвічена, глибоко духовна людина, справжній патріот не може зректися своєї мови, бо це може призвести до покалічення людської душі: „В якій мові вродився і виховався, тої без скалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінитися з ким іншим своєю шкірою. І чим висша, тонша, субтельніша організація чоловіка, тим тяжче дається і страшніше карається йому така переміна” [243, с. 233].

Питання про те, чим є українська мова – діалектом чи самостійною мовою, вчений вважав абсолютно нелогічним, адже мільйони її носіїв і в Австро-Угорщині й у Російській імперії користуються цією мовою в побуті, народній творчості, не роздумуючи над її статусом. Завданням інтелігенції мало стати виведення української мови на рівень розвинутих європейських мов.

Починаючи з часу поїздок у Східну Україну в 80-х рр., поет постійно працював над тим, щоб якнайбільше наблизити мову своїх творів до загальноукраїнської літературної мови. І. Франко впровадив у свої твори мовні й лексичні елементи інших письменників, передусім східноукраїнських. Шлях його мови – від Дністра на Дніпро, з Заходу на Схід. У другому доповненому виданні збірника своїх поезій „З вершин і низин” він у передньому слові до нього писав 27 березня 1893 р.: „Я користувався авторським правом і, не тикаючи основної думки, підправляв мову, вироблення котрої до ступеня мови літературної за останні 20 літ все ж таки значно посунулось наперед, може і не

без моєї скромної підмоги...” [364, с. 48]. Натомість, багато слів із його творів було включено до словника Б. Грінченка.

Досліджуючи мовні особливості різних регіонів, вчений констатував, що, з одного боку, українська мова, за всієї різнобарвності, за всього багатства місцевих відмін і варіантів в основних рисах є спільною настільки, що „руснак з-над горішнього Сяну без труду порозуміється з українцем з-над Десни, Сули, або й від Харкова, признає його звичаї, його спосіб життя і думання, його „поведінку” за свої, за рідні...” [284, с. 41]. З іншого боку, наявні діалектні відмінності (зрештою, присутні в кожній мові) лише збагачують мову, „розширюють її рами” [334, с. 157].

І. Франко сприяв, зокрема, прийняттю у 1890-ті рр. галицькими українцями терміну „українець” як свого національного імені, адже вживання терміну „русин” певною мірою відмежовувало австрійських українців від наддніпрянців. І. Лисяк-Рудницький зазначав, що така зміна в назві принесла певні незручності, але вона була продиктована бажанням наголосити моральну єдність із наддніпрянською Україною, а також рішучо уникнути будь-якого подальшого змішування „Русі” з „Росією” [496, с. 433].

Іван Якович був переконаний, що для того, щоб українська мова звучала як мова великої нації, треба домагатися, насамперед, її статусу як мови всіх стилів художнього мовлення, так і мови науки, техніки, культури. Мова повинна бути одночасно простою і глибокою, проникливою й елегантною. На початку 90-х рр. ХІХ ст. поет писав: „Мені бажалось би своїми увагами докинути цеглинку до взаємного порозуміння між українцями і галичанами на полі язиковім і таким способом причинитися до полагодження одного дуже важливого питання будущої єдності і одноцільності нашої літературної мови... (виділення автора)” [242, с. 171]. Втілюючи свої ідеї, І. Франко брав активну участь у засіданнях мовної комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка з метою залагодження суперечливих питань у правописі між Галичиною й Україною.

Визначивши мову як одну з основоположних ознак нації, І. Франко наголошував на її об'єднуючій ролі між поколіннями, між регіонами й між соціальними групами. Вчений акцентував увагу на тому, що нація, яку не слід ототожнювати із соціальною категорією, мусить мати різні верстви. Тому українська література аби називатись національною, мусила бути виразом поглядів і інтересів різних верств і різних інтелектуальних кіл. Крім того, мова виконувала надзвичайно важливу громадсько-політичну функцію – здобувала „собі, а разом із тим і цілій нашій нації право горожанства серед цивілізованих народів...” [249, с. 527].

Об'єднуючим чинником мало стати видання загальноукраїнських часописів, які б знайомили читачів з науковими, літературними здобутками українців, з подіями загальноукраїнського суспільного життя, призвичаюючи, таким чином їх до думки про органічну цілісність українського народу. Українські публіцисти мали з позитивного боку показувати життя народу, його історичні корені й водночас знайомити українців з історією інших народів, показуючи можливі шляхи історичного розвитку вільних соборних націй. Втім, кожен представник народу мав пам'ятати про своє коріння, залишатися „навіки добрим русином, вірним і незрадливим сином своєї рідної матері Русі-України” [263, с. 488].

Незважаючи на певні відмінності між економічним розвитком регіонів, особливо в індустріальному відношенні, що на кінець ХІХ ст. вже частково проявлялося, І. Франко вважав можливим і необхідним **спільний розвиток економіки** Наддніпрянщини, Галичини, Буковини й Закарпаття. Хоча вчений соціально-економічним питанням як чиннику української соборності приділяв значно менше уваги ніж питанням духовним, культурним та політичним.

Надзвичайно цікавим є проект І. Франка щодо створення національного фонду для фінансування потреб українців у галузі культури, всіх сфер суспільно-політичного життя: „Ось візьмемо, що на всю соборну Україну знайшлося 1000 людей, що згоджуються випозичити (не дарувати!) безталанній неньці по 1000 гульденів, і у нас набирається м і л ь й о н – національний

український залізний фонд. Як правдиві українці, ми робимо діло конспіративно, не закладаємо банку так, як познанські поляки, а кладемо наш мільйон по різних банках на процент... За 34 літ мільйон буде сплачений цілком, звісно, без процентів, і капітал увесь лишається чистий, се значить, що відтоді вже не 10, а 40 тисяч може йти на національні потреби..." [248, с. 367].

Проте сам автор вважав втілення в життя цього проекту проблематичним (хоча бачив подібний позитивний досвід у поляків) за умов взаємної недовіри, політичних вагань і образ серед інтелігенції. Звичка галичан викручуватися у фінансових питаннях з наддніпрянцями, заплутуватися у грошових обрахунках, призводила до наростання взаємної недовіри. Певні позитивні зміни у фінансові відносини між галичанами й наддніпрянцями, на думку І. Франка, вніс М. Драгоманов, який, з одного боку, активно сприяв систематичній грошовій допомозі Галичині, а з іншого боку, постійно нагадував галичанам про необхідність раціонально використовувати кошти й не ставитись до України як до дійної корови [248, с. 367].

І. Франка турбувала „аномальна суспільна структура” української нації в усіх регіонах, а саме брак освіченого та заможного міщанства, численного чиновництва та шляхти [297, с. 136]. Він бачив негативні наслідки такого факту, коли українська нація нагадувала каліку, у якого функції бракуючих органів перейшли на орган зовсім для них не призначений. Так, духовенство, особливо на українських землях, які входили до складу Австро-Угорської імперії, впливало на всі сфери життя народу, включаючи літературу і політику.

Поета хвилювало соціальне розшарування українського населення. Якраз найбільш бідніша частина українства – селянство – в усіх регіонах залишалася практично єдиним (окрім частини інтелігенції та духовенства) носієм національних ознак. Саме селянство плекало мову, у фольклорі зберігало історичну пам'ять, народні традиції. Хоча у своїх працях вчений часто називав селян „народом”, він все ж неодноразово наголошував на недопущенні ототожнення „українського народу” з „мужиками”, на потребі широко розуміти поняття „народу”, включаючи всі соціальні групи. Інтелігенція мала з

розумінням ставитись до економічних потреб селян, та все ж активно пропагувати в їх середовищі питання щодо національного та загальнолюдського поступу.

У листі до М. Павлика в 1900 р. поет писав не лякаючись критики: „Я не знаю, може, Вам дуже єретичною і нерадикальною видається думка, що у нас може бути покривдженим не тільки робітник, не тільки хлопець, не тільки ремісник, але й також піп, урядник, учитель, купець і навіть жандарм. І, що в інтересі національним може лежати боротьба против усякої кривди” [277, с. 147]. За І. Франком, успішний національний розвиток можливий лише за умови „витворювання” всіх тих станів і верств, які б відповідали певним функціям національного життя.

Неоднозначну роль у загальноукраїнських процесах відіграв **релігійний чинник**. Залишивши поза рамками даного дослідження питання про те, ким був І. Франко – атеїстом чи віруючим, слід зазначити, що він надавав важливого значення духовенству у справі збереження національної ідентичності, однак духовенство не сприяло українській соборності. Позаяк, у Галичині за умов незначної кількості української шляхти і світської інтелігенції, бідності простого народу, без греко-католицьких священиків загальний темп молодого народного розвитку був би ще повільнішим. Поширення католицизму серед русинів стало б водночас їх відреченням від руської народності, їх спольщенням. З іншого боку, духовенство не могло самостійно рухати справу національного поступу українців.

І. Франко розумів, що з огляду на те, що більша частина українців у Російській імперії православна, українські клерикали Галичини „нерадо й невиразно згадують про цих закордонних своїх земляків. Лише одне явище цікавить їх там – штунда, в якій вбачають протест народу проти православ'я, протест, який, розвиваючись вільно, довів би весь український народ до католицизму. А доки нема цього, Збруч в очах наших клерикалів є для галицьких українців далеко глибшим кордонним ровом, ніж Сян або Вислок...” [333, с. 138]. Тобто, українське духовенство Галичини, хоча й відіграло

провідну роль у збереженні українським населенням національної ідентичності, не змогло переступити через міжконфесійні чвари й сприяти духовному зближенню галицьких українців, переважно греко-католиків, та наддніпрянських, переважно православних.

Що стосується Закарпаття й Буковини, де серед українців переважало православ'я, тут єдність віри з наддніпрянцями мало сприяла їх національному єднанню з інших причин. Адже в цих регіонах, особливо в Закарпатті, у середовищі духовенства значного поширення набуло москвофільство. Православна церква використовувалася і як аргумент, і як засіб для поширення „великоруських” ідей.

Чинниками єдності української нації, за І. Франком, були духовно-культурні, наукові (мова, література, наукові інституції, часописів і т. ін.), економічні. Існуючі спільні ознаки українського населення в різних регіонах були лише об'єктивною основою для формування української нації. Цей процес міг бути успішним тільки за умови становлення національної свідомості в середовищі інтелігенції та подальшому її поширенню серед інших верств українського населення.

3. 3. Значення національної свідомості для української соборності

Національна свідомість, передусім виражаючи ознаки розрізнення „ми” від „не ми”, є засобом і водночас виявом національної інтеграції. І. Франко теоретично доводив важливість національної свідомості для єднання і для самого існування української нації, активно сприяв утвердженню національної свідомості українського населення Наддніпрянщини, Галичини, Буковини й Закарпаття: „Нехай собі поляки тисячу разів кричать, „Niema Rusi”? – то доки Русь тая чує себе Руссю, жиє духовним життям, розвивається і організується по-своєму, доти весь їх крик буде пустою забавкою, компрометуючою крикунів” [299, с. 315].

Учений, аналізуючи сучасний рівень національного самоусвідомлення українців у різних регіонах, наголошував, що, незважаючи на відмінності в

розвитку національної свідомості в Галичині й Наддніпрянщині, все ж не можна стверджувати, що „обидві ці течії були зовсім незалежні одна від одної. Адже тими самими шляхами, якими відбувався обмін промисловими та продовольчими товарами між Російською й Австро-Угорською імперіями, „ходили” також книжки, рукописи й інші культурні здобутки” [293, с. 101]. Процес національного самовизначення буковинських українців у другій половині XIX ст. був дещо повільнішим від відповідного галицького процесу, проте розвиток суспільної думки Буковини І. Франко вважав досить перспективним. Рівень національної свідомості українців Закарпаття хоча й був критичним, проте залежав певною мірою від ідейних впливів з Галичини й Наддніпрянщини.

Носієм національної свідомості виступала інтелігенція (у Галичині це були, переважно, діти священників; у Наддніпрянщині переважну частину інтелігенції складали нащадки зрусифікованих дворян, часто козацького походження). На жаль, навіть серед інтелігенції частка національно свідомих українців була незначною. Селянство кількісно домінувало, але через свою бідність, неосвіченість не було глибоко свідомим своєї національної приналежності. Хоча, безперечно, саме селянство відіграло роль носія і охоронця „національних прикмет” – мови, звичаїв, зафіксованої у фольклорі історичної пам’яті. Залучення селян до активного політичного життя було однією з необхідних умов успішного розвитку українського руху.

Греко-католицьке духовенство Галичини вберігало місцеве населення не лише від окатоличення, але й від спольщення, зберігаючи таким чином українську ідентичність. Православне духовенство Наддніпрянщини, Буковини і Закарпаття, орієнтуючись політично і фінансово на Москву, свідомо чи несвідомо сприяло русифікації (не лише мовній, а й політичній). Для більшості священників обох церков міждержавний кордон, співпадаючи практично з міжконфесійним, бачився стіною, яку подолати не було не лише змоги, але й бажання.

Різночинці, робітники, поміщики і буржуа були, за нечисленними винятками, практично в усіх регіонах або інонаціональними, або денаціоналізованими. Таким чином, націотворчий процес мала здійснювати інтелігенція, сприяючи, насамперед, утвердженню національної свідомості у своєму середовищі, серед селянства, залучаючи кошти землевласників, промисловців, які самовизначилися як українці.

І. Франко передбачав, що зміни, котрі визрівають у глибинах Австро-Угорської та Російської імперій, будуть глобальними й що подальша доля України цілком залежатиме від того, наскільки вона сама, як колективний суб'єкт, виявиться дозрілою до самовладного й самодіяльного історичного життя. На його думку, до цього часу ще ніколи не було так „грізно поставлене питання: чи жити, чи згинуть нашій нації?” [249, с. 476].

Метою прагматично орієнтованої роботи з масами для І. Франка було „зробити з тих мас реальну політичну силу” [247, с. 101]. Пізніше, пройшовши певну еволюцію у своїх поглядах, він назвав цю силу в одній зі своїх провідних публіцистичних праць – „Одвертому листі до галицької української молодезі” – точно і недвозначно „українською нацією”. Основним завданням національно свідомої інтелігенції мало стати за нових суспільно-політичних обставин витворення „з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй” [303, с. 405]. Головне – „навчитися чути себе у к р а ї н ц я м и – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів”. І це почуття мусило вести за собою практичні дії: „Ми повинні – всі без виїмка – поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами та громадськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кожним її частковим, локальним болем і радувалися кожним хоч і як дрібним та частковим її успіхом, а головню, щоб ми р о з у м і л и всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично частиною його” [303, с. 405].

І. Франко історичний процес бачив лінійно поступовим, без „скоків”, „дарунків”. Кожен крок є результатом важкої праці, жертв і змагань. Навіть те, що сторонні можуть вважати застоєм або регресом, також є результатом боротьби і певного зрівноваження сил. Інтегральна праця, яка зробила б українським народ рівним, „живою одиницею” серед вільних суверенних народів мала бути справді всебічною: „Бо ані фіра книжок самих цього не зробить, ані копиця брошур самих, ані півкопи послів самих, ані Академія наук сама, ані тисяча шкіл з руською мовою ... ані тисяча віч самих. Треба всего сего, але треба всего, на всі боки (!), щоб ми справді росли органічно, то тоді тяжче буде ворожій силі спинити нас у тім рості” [247, с. 107].

Без високої політичної самосвідомості народу мобілізація таких сил, які б вивели українську націю на державний рівень буття була неможлива. У свою чергу, зростання самосвідомості було неможливе без розширення ареалу єдиної літературної української мови, пожвавлення наукової та суспільно-політичної діяльності національно свідомої інтелігенції, відтворення історичної пам’яті народу, а головне пам’яті про часи величчя, політичного суверенітету. На думку вченого, українська „народна” свідомість вперше „проявилася в масах народних” саме за Хмельниччини [342, с. 472]. Поет захоплювався історією Запорізької Січі, яка повернула українську історію „на інший шлях” [235, с. 51].

Виступаючи в 1898 р. на 100-річному ювілеї „Енеїди” І. Котляревського з віршем-посвятою „Великі роковини”, І. Франко акцентував увагу на важливості для національного розвитку, для загальноукраїнського єднання рідної мови, фольклору, історичної пам’яті. Поет, з одного боку, хвилювався, що в народній свідомості не залишиться „навіть згадки, навіть тіні” від тих великих подій, які пройшли через історію України. З іншого боку, він був упевнений, що українці збережуть спогади про „руську вольницю” [293, с. 179] і підкреслював, що лише народ, котрий пам’ятає про славні сторінки свого минулого може мати майбутнє:

Ще співає про козацтво,
Про його кривавий бій!

Ах, значить, ще не в могилі
Той народ коханий мій! [235, с. 51]

Поет намагався через свої твори козацькою славою розбудити українське суспільство, силу духу народу, ніби зачепити його самолюбство:

Що? На тридцять мільйонів
Десять тисяч не знайдеш?" [235, с. 51].

Звертаючись до української історії, а саме до „державного періоду” княжих часів, поет створив високопатріотичну віршовану драму-казку „Сон князя Святослава” з головною думкою: „Хай згине, хто кривавить Русь роздором” [324, с. 315].

Досить показовими є думки, висловлені вченим у праці „Хуторна поезія П. А. Куліша”. Поет виступив певною мірою як міфотворець української історії, стверджуючи, що народ „помимо довговікового гнету і руйнування не затратив своєї національної окремішності, не затратив почуття своєї людської гідності, не поклонився нікому з переможних тиранів” [338, с. 166]. Знаючи енциклопедичний розум І. Франка, ми не можемо закинути йому незнання історії. Очевидно, що вчений, добре розуміючи стан розділеного українського народу в Російській та Австро-Угорській імперіях, сприяв становленню українського національного ідеалу шляхом певної ідеалізації конкретних історичних моментів.

У процесі витворення колективної ідентичності українців (коли в ієрархії суспільних цінностей „мала” батьківщина витіснялася батьківщиною „великою”) велике значення мали ідейні взаємовпливи між окремими регіонами. Адже, якщо на Наддніпрянщині в цей час під тиском реакції старші інтелігенти, а за ними й молодь, усувалися від політики і заглиблювалися в студії предметів більше або менше „далеких від злоби дня”, в Галичині політичні інтереси виходили на перший план, чимраз більше ставало інтелігенції, „охочої до боротьби, освоєної з ширшими думками, далекими від чорно-жовтого рутенства”. Проте, тут часом здавалося, що запанує тип „рутенця”, тобто русина, що, знеохочений сварами про народність, про

Шевченка, про мову і про драгоманівські ідеї, не хоче знати нічого поза чорно-жовтими стовпами, що відмежовують Галичину від Росії. Тому ідейні впливи з Наддніпрянщини були для розвитку соборницьких ідей в Галичині надзвичайно необхідними.

На становлення й розвиток ідей соборної вільної української нації знадобилося б „зі 100 літ, якби не сильний прилив оживляючих ідей з України під Росією” [249, с. 482]. З іншого боку, галичани мали підсилювати рішучість російських українців, які на жаль, за реакційних умов в імперії досить обережно контактували з українцями Австро-Угорщини й завбачливо обмежували себе роботою лише в культурно-науковій сфері, остерігаючись участі в політичних акціях.

І. Франко з жалем відзначав, невміння не лише селянства, але й української інтелігенції користуватися тими правами, які вона мала в Австрії навіть без власної боротьби. Крім того, діяльність інтелігенції щодо пробудження національної свідомості широких мас не могла бути плідною, доки для провідних діячів українського руху залишався характерним специфічний, інколи драматичний для особистості український дуалізм – феномен роздвоєння свідомості. І. Франко одним із перших в українській науці й публіцистиці схарактеризував його щодо наддніпрянських українців, зокрема „громадівців” М. Драгоманова, М. Старицького та інших, означивши формулою *gente Ukraini, natione Russi* [302, с. 403]. Автор, хоча й пояснював це явище вихованням в ідеях „автократичного доктринерства”, наголошував, що це захоплення фантомом „великої, неподільної Росії” гальмувало процес розробки на високому теоретичному рівні ідеології українського національного руху. І. Франко закликав до „боротьби всеукраїнського національного почуття з винародовляючими претензіями „державної” великоруської нації” [303, с. 404].

За свідченням І. Лисяка-Рудницького, так само в Галичині „в другій половині дев’ятнадцятого століття ще існувала вимираюча порода *gente Rutheni, Natione Poloni*” [482]. Цей дуалізм уперше в українській новітній історії було знято вже після франківським, першим, за словами О. Забужко,

„органічним” – не „українофільським”, а таки українським і за „ідеологією”, і за „культурою” – поколінням інтелігенції – тим, до котрого звертався І. Франко в „Одвертому листі до галицької української молодезі” і чиє постання він готував працею свого життя [427, с. 26].

І. Франко своїми текстами активно творив суспільно-науковий дискурс стосовно національної ідентичності. Він час від часу демонстративно оспівувався в „нелюбові” до Русі-України у своїх публіцистичних, поетичних творах, зокрема в передмові „Дещо про себе самого” до польського перекладу „Галицьких образків”, вірші „Сідоглавому”. Знаючи галицьку публіку, І. Франко міг легко передбачити її реакцію на свій виступ. Напевно, суспільний діяч цілком свідомо загострював ситуацію. Хоча автор у своїх віршах сам відповідав на свою „нелюбов”:

Я ж не люблю її

З надмірної любові [322, с. 184].

Належність українських земель до складу двох імперій для поета – „кривава в серці рана”. А оскільки для успішного „лікування” визначальним є правильно поставлений „діагноз”, дуже важливо було привернути увагу галицького суспільства до загальноукраїнських проблем, залучити інтелігенцію до дискусії з національних питань, вироблення програми об’єднання і розвитку українства і, звичайно, втілення цієї програми в життя. Зневіру інтелігенції у власних силах і у силі рідного народу мислитель вважав джерелом всіх хитань і помилок у новітній історії України, і якраз боротьба з цією зневірою була для нього в той час найбільш актуальною: „Далеко гірше було те, що в значній часті української суспільності запанував був настрій байдужний, а навіть ворожий для розвою української національності” [249, с. 472].

Накреслена І. Франком у статті „З кінцем року” у 1896 р. і розвинена згодом у ряді інших праць „програма” послідовного й цілеспрямованого національного будівництва мала комплексний характер. Можна умовно виділити основні принципові засади цієї „програми”:

– інтелігенція повинна навчитися ставитися до народу не як до інертної мертвої маси, а як до живого організму, в якому пробудився „дух спільності, дружності і асоціації, той д у х – працювати згідно соединеними силами, котрий єсть першим признаком і необхідним умовієм сильного життя і розвою кожного народу”;

– в основі загальноукраїнської перемоги має лежати перемога над самими собою, над самолюбством та власним індивідуалізмом до народної справи;

– перемогу можна отримати не „одним великим і рішучим ударом, не якимсь катаклізмом національним і суспільним, а сумою безчисленних дрібних, буденних побід, незначних, тихих а зріло обдуманих і неумовною працею здобутих”;

– кожен українець по обидва боки Збруча мав бути залучений до єдиного духовного життя України, бо воно „доторкає самої суті його національного чуття, доторкає будущини і, значить, мусить мати вплив і на рахунки теперішнього” [299, с. 321 – 322].

І. Франко був переконаний, що діяльність задля зближення українського народу в Російській та Австро-Угорській імперіях, вимагає різнобічної праці в усіх напрямках, і чим різноманітніша буде ця праця, тим краще: „найменше надії треба покладати на загальні рецепти, на формули, хоч би й які ясні та логічні, а противні, завсігди треба дивитися на них скептично... Життя йде відразу тисячами шляхів, усіх їх в одну формулу не вбгаєш” [272, с. 303].

Наполягаючи на необхідності негайного зближення „інтелігенції з народом”, І. Франко застерігав, що будь-яке запізнення української інтелігенції в такому зближенні є великою небезпекою для національного розвитку, для всього майбутнього України, адже „упадок абсолютизму в Росії буде не нині, то завтра, а конституційна управа дає поле готовим силам до конкуренції. Коли українство до того часу не буде готовою силою, то будьте певні, що й найкраща конституція перейде над ним до дневного порядку і куватиме на нього нові ярма” [247, с. 107 – 108].

Для соборності української нації важливою перешкодою була не лише незначна кількість інтелігенції, а більшою мірою її розбрат: „Хоч мало у нас інтелігенції, та й та розбита на атом, ворогує між собою” [200, с. 124]. За спостереженнями І. Франка, інтелігенція за декілька останніх років зрозуміла мету і засоби праці для „піддвиження” народу, старалась оживити народні маси, розбудити в них живим словом свідомість і самопізнання: „Тепер сила наша лежить більше в наших цілях, в ідеї, а по часті і в методі нашої праці. Вони дають нам надію, ба і віру в наше майбутнє” [328, с. 218]. Під впливом цієї праці на рубежі XIX і XX ст. у різних сферах і точках і на різних політичних платформах піднявся досить жвавий рух у напрямку до різноманітних асоціацій, організації власних сил і капіталів.

Таким чином, в основу нації І. Франко ставив національну свідомість. Нація для нього – ніби утворення, яке вникає внаслідок рішення його створити. Духовна енергія цього могутнього витвору повинна „наповнювати” всі сфери життя українців. Як активний суспільний діяч, вплив якого поширювався далеко за межами Галичини, І. Франко відіграв надзвичайно важливу роль в утвердженні національної свідомості.

На рубежі століть мислитель, досліджуючи розвиток української суспільно-політичної думки, дійшов висновку, що брак сильного національного почуття в масах народу й у рядах інтелігенції був причиною всіх хитань, роздвоєнь, „нових ер”, „нових курсів” і різнорідних консолідацій. Однак, І. Франко стверджував, що ситуація була не такою сумною, як це здавалося на перший погляд: „Наш народний організм, перетримавши далеко страшнішу кризу гнилого супкоюю і сліпої байдужності, тепер, у тім клетоті боротьби, в тім гомоні все нових і все сильніших конфліктів, на диво ріс і скріплювався. Відкись, мов самі собою, виринали нові сили, нові дороги виходу з ситуацій... Але в народних масах ріс опір, ріс дух опозиції, дух солідарності...” [249, с. 508]. У своїх публіцистичних працях автор стверджував, що вже на середину 80-х рр. українці („русини”) Австро-Угорщини почали „здвигатися яко свідомі національна сила” [249, с. 508].

І. Франко, здійснюючи огляд історичного розвитку українського народу, говорив про його поступ як єдиного етнічного, культурного й політичного організму, позаяк „для історика нема нічого приємнішого, як слідити регенераційний процес нації, що з важкого духового й політичного пригноблення звільна, але постійно двигается до нормального життя. В останніх 20 літах XIX віку ми пережили такий процес” [249, с. 482].

Обґрунтовуючи необхідність єднання українського народу та українських етнічних земель, Іван Якович надавав великого значення в соборницьких процесах національній свідомості. Комплекс меншовартості, який з’явився через поневолення та зневажання українського народу, мав бути подоланим шляхом самокритичного усвідомлення та усунення тих вад, які витворилися в умовах підневільного життя в Австро-Угорській та Російській імперіях.

Мислитель означив і проаналізував основні аспекти витворення й утвердження колективної ідентичності (історична пам’ять українців і пов’язане з нею пробудження національної гідності, розширення сфери вживання єдиної літературної української мови, ідейні взаємовпливи між окремими регіонами). Провідну роль у процесі утвердження національної свідомості І. Франко відводив діяльності інтелігенції всіх українських земель. Адже в середовищі селян і міщан можна було говорити тільки про вирізнення мовних, побутових відмінностей „ми” від „не ми”, і лише ідеологічно-політична робота інтелігенції могла сприяти становленню національної свідомості українців як одного з визначальних чинників формування єдиної нації.

3. 4. Соборна українська держава – політичний ідеал І. Франка

Для української нації, яка в певний період випала з європейської історії саме тому, що не забезпечила свій суверенітет державно, ідея державності стала на вищій щабель у структурі теоретичних конструкцій багатьох українських мислителів, зокрема й І. Франка. Уже на початку 80-х рр. учений і публіцист говорив про необхідність політичної соборності української нації. Двадцятичотирьохлітнім юнаком, захопленим соціалістичними ідеями,

І. Франко написав у 1880 р. вірш „Не пора, не пора, не пора...”, що незабаром став своєрідним національним гімном західноукраїнських земель, цього „куточка Великої України” [331, с. 86]. З того часу ідея української соборності стала однією з ключових у його поезії. У публіцистичних, наукових творах думка про загальноукраїнське єднання постане так чітко і твердо значно пізніше. Заклик до об’єднання прозвучав рішуче: „Під України єднаймося прапор!” [331, с. 86] Твір став популярним у Галичині серед студентства, селян, інтелігенції, звучав на сотнях народних віч як національний гімн, як заклики до боротьби. На думку І. Франка вже в 1880 р. настала „велика пора” українського життя – час скупчення розпорошених сил, день просвітлення, об’єднання, активної турботи про майбутнє своєї батьківщини. Що характерно, твір став популярним і серед українських студентів Наддніпрянщини, переписувався ними від руки [52, арк. 36].

У 1883 р. з’явився вірш „Розвивайся ти, високий дубе...”, який радянська історична наука протягом довгих років намагалася не помічати як такий, що не відповідав образу І. Франка як поета-революціонера, поборника загальнослов’янського єднання. Крім того, радянська цензура не могла пропустити твір, у якому поет закликав український народ припинити в Москві „на службі свій вік коротати” [331, с. 88]. А між тим, вірш вже на початку ХХ ст. був досить розповсюдженим у середовищі української інтелігенції і Галичини і Наддніпрянщини:

Встане славна мати Україна
Щаслива і вільна
Від Кубані аж до Сяну-річки
Одна, нероздільна... [331, с. 88].

Через декілька років в одному зі своїх віршів І. Франко знову чітко окреслив майбутні межі незалежної української держави. Немає сумніву, що політичним ідеалом поета була саме суверенна, соборна українська республіка:

Отсе рідна моя! Моя отсе держава,
Мої терпіння всі, моя будучність, слава:

Дністер, Дніпро і Дон, Besкиди і Кавказ... [331, с. 84].

Вже в 1880-х рр. письменник вірив у можливість досягнення свого політичного ідеалу, якщо не цим поколінням, то вже наступними, проте ґрунт для майбутньої держави повинні готувати його сучасники. Для цього існували всі необхідні передумови. Це опосередковано доводили побоювання влади Австро-Угорської та Російської імперій національної боротьби українців, намагання викоринити навіть її паростки [50, арк. 370]. Мислитель гостро критикував у своїх віршах суспільно-політичний лад обох імперій, називаючи Росію „краєм туги та терпіння”, „краєм крайнощів жорстоких” [319, с. 167], а „тюрму народів” Австро-Угорщину – „багно гнилеє між країв Європи” [329, с. 173].

І. Франко припускав, як і М. Драгоманов, можливість на даному етапі входження українців до складу двох імперій на федеративних засадах, проте, на відміну від М. Драгоманова, підкреслював, що федералізм якщо й можливий, то лише на основі автономії національностей – „найбільших і одиноких соціальних організмів, які можуть входити в федеральні союзи одні з одними”, а не на основі союзу громади з громадою чи товариства з товариством [325, с. 437]. Більша частина народів, які входили до складу Російської імперії, а саме поляки, фіни, грузини, українці, здавна мали свою освіту, самоуправління, навіть державу, були більш освіченими від російського народу, а їхня історія під владою Москви стала лише занепадом та гнобленням.

Добре знаючи стан суспільно-політичної думки в різних регіонах України, І. Франко стверджував, що в українському суспільстві ідея української соборності вже пустила міцне коріння, і важливе значення в цьому процесі мали твори Т. Шевченка. В одному з віршів він писав про загальноукраїнське значення творчості Т. Шевченка:

Незабаром проясниться світ над нами

Щасливі, вольні, ми зо всіх сторін

Святої України громадами

Підем к могилі твоїй на поклін [234, с. 370 – 371].

З іншого боку, І. Франко не міг недооцінювати всю складність становища українства у двох могутніх імперіях, не розуміти, скільки ще потрібно докласти праці для того, щоб вивести українську націю на європейський шлях розвитку, ба більше, щоб самі українці зрозуміли безальтернативність такого шляху:

Слабі ми батьку! По Кавказ від Сяну
Слабі, розбиті на атомів дріб... [232, с. 400].

У 1900 р. вчений схарактеризував „ідеал повного, нічим не в’язаного і не обмежуваного життя і розвою нації” [311, с. 284]. Стверджуючи, що „ідеал – це синтез бажань, потреб і змагань”, І. Франко розумів, що важливо не лише усвідомлювати приналежність до єдиної української нації, а й різноманітними засобами сприяти втіленню національного ідеалу: „Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уявляти собі його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватися до нього, інакше він не буде існувати і ніякий містичний фаталізм не сотворить його нам, а розвій матеріальних відносин перший потопче і роздавить нас, як сліпа машина” [311, с. 284 – 285].

Під впливом російської революції 1905 – 1907 рр. його переконання щодо української соборності та самостійності утвердилися й викристалізувалися ще більше. Хоча революція не виправдала тих надій, які покладала на неї західноукраїнська громадськість, у плані посилення єдності вона стала переломним моментом в історії українського національного руху. В одному зі своїх найвідоміших творів – поемі “Мойсей”, автор пророкував майбутнє України:

Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі [316, с. 50].

Автор, подаючи різкі, безжалісні характеристики українського народу, виставив і його незаперчні високі якості, показав можливе майбутнє нації у

цьому творі, який він сам називав своєю філософією політики, своїм політичним заповітом. Важко не погодитись з думкою Д. Павличка, що поетичний пролог до „Мойсея” – драматичний твір, у якому змагаються дві протилежні думки. Одна – про націю хвору, слабосильну, принижену своїм бездержавним становищем, друга – про націю повсталу, державну, пануючу над своїми територіями, що постає поміж собі рівними народами [526, с. 38].

Найповніше політична складова ідеї соборності виражена в “Одвертому листі до галицької української молодезі” (1905 р.) І. Франка. Автор, відчуваючи наближення тої історичної хвилі (коли Східна Європа, в тому числі й Україна переживає весняну добу, коли народні сили серед страшних катастроф шукають собі нових доріг і нових форм діяльності), про можливість якої говорив ще двадцять років тому, закликав усю українську спільноту, в першу чергу молоде покоління, до мобілізації сил, яких потребувала українська нація у велику історичну добу, коли „всій нашій Україні перший раз у її історичнім житті всміхнеться хоч трохи повна горожанська і політична свобода” [303, с. 408].

І. Франко вірив, що впадуть “китайські стіни”, які розділяють Україну [302, с. 406]. Потрібні були тісніші, ближчі відносини між українцями для вироблення ширшого світогляду. Адже українці в Галичині мали риси, які могли знадобитися українцям Наддніпрянщини – пріоритет практичності над теоретизуванням, звичку до публічного життя, до організації й парламентаризму [302, с. 408]. З іншого боку, мислитель підкреслював: „Ми не забуваємо і не сміємо забувати, що головна сила, головне ядро нашого народу є в Росії, що там повстали і працюють найбільші таланти нашого письменства, найкращі робітники нашої науки, що там, а не в Австрії, поміж всяких тисків виросло найкраще з усього, чим може нині повеличатися наша духовна скарбниця...” [303, с. 314]. Не зважаючи на те, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Галичину визнано в наукових колах „українським П’ємонт”, провідні галицькі діячі вважали Київ духовним українським центром, певною мірою – „українською Меккою”, де зберігалися незримі національні святощі.

На початку ХХ ст. основним історичним завданням І. Франко визнав „здвиження нашої національної будови в усій її цілості”, для досягнення якого „голосний” патріотизм мав поступитися місцем „мовчазному”, що повинен був виявляти свою любов невтомною, тихою працею. Учений ясно бачив усю складність становища України в новітню добу: відсутність українських шкіл з власною освітньою традицією, систематичної національної преси, незначну кількість національно свідомого прогресивного духовенства, інтелігенції, особливо в законодавчих органах.

З одного боку, високо оцінюючи значення Галичини для всеукраїнського національного поступу, з іншого боку І. Франко усвідомлював, що галичани досі жили „з національного погляду крайне ненормальним життям” [278, с. 225]. Розірваність української нації, несприятливі політичні умови Російської імперії призвели до певного ідейного „вивищення” галичан, проте потенціал Наддніпрянщини, на думку вченого, був більш значним: „Тепер, коли на російській Україні не сьогодні то завтра повстануть десятки таких центрів, якими тепер являються Львів та Чернівці, ся наша передова роля скінчилася. Ми мусимо почувати себе не піонерами, але рядовими в великім ряді і не сміємо своїх дрібних, локальних справ виставляти як справи всенародні, своїх дрібних персональних амбіцій висувати на першу лінію загального інтересу” [303, с. 405].

Головний обов’язок галицької молоді – покоління „Молодої України”, на думку поета, – віддячити російській Україні за попередню допомогу. Саме від цього у значній мірі залежало майбутнє української нації, її розвиток за умов ширших можливостей, що відкривалися у Російській імперії. З іншого боку, позитивні зміни в національному житті українців Наддніпрянщини мали вплинути на український національний рух Галичини, поступово наближаючи їх закономірне єднання: „Велике огнище, яке повинно розгорітися над Дніпром, мусить і в наш холодний закуток надати тепла і духу, збільшити наші сили, зробити успішнішою нашу боротьбу з поляками” [320, с. 144 – 145].

Вже у 1906 р. І. Франко досліджував зміни в суспільному житті Наддніпрянщини, які спричинила відносна політична свобода. Вироблялася практика політичних зборів і з'їздів, політичних комітетів й організацій, що мали за мету повернути діяльність широких мас в той чи інший бік. Щоправда, всі ці початки політичного життя були ще досі дуже скромні й часткові, місцеві. Широкої партійної діяльності, порозуміння місцевих центрів між собою, великих всенародних віч, які відбувалися в Галичині з найважливіших питань національного життя, у російській Україні ще не було. Єдиним рухом, найбільш подібним до систематичної й на всім просторі України одностайної роботи стало заснування просвітніх товариств.

Таким чином, І. Франко у своїй поезії ще в 80-х рр. ХІХ ст., коли український народ, адаптуючись до державних структур Австро-Угорської й Російської імперій, здавалося б, назавжди втрачав можливість до самостійного державного будівництва, пророкував суверенне майбутнє українській державі. З кінця ХІХ ст. у його публіцистичних працях чітко простежується думка про необхідність створення соборної української держави, означено комплекс дій для досягнення політичної єдності.

3. 5. Популяризація ідеї української соборності І. Франком

І. Франко був причетний до більшості проявів суспільно-політичного життя України від 70-х років ХІХ ст. до початку ХХ ст. Як відзначали сучасники, І. Франко був серед галицького суспільства якимсь „унікатом”, особою, яка на цілу голову стояла понад загальним рівнем, що вдачею і поведженням швидше належав до типу безпосередньо-ширих і простих наддніпрянців, ніж до „специфічно-рафінованих” галичан [224, 287]. Діяльність І. Франка можна охарактеризувати його ж словами: „Життя громадське – діло зложене і вимагає праці різностайної, в усіх напрямках: чим різностайніша буде ся праця, тим ліпше” [272, с. 303].

Суспільний діяч намагався втілювати в життя ідею української соборності найрізноманітнішими способами. Важливою формою популяризації ідеї

української соборності стали його особисті зв'язки з провідними діячами українського руху. Зважаючи на неможливість часто зустрічатися, І. Франко активно листувався з наддніпрянцями – О. Кониським, Б. Грінченком, О. Русовим, М. Ковалевським, М. Старицьким, О. Пипіним та ін. Систематичним було листування з М. Драгомановим. Останній наголошував, що центр національного життя має бути в Галичині, але для цього потрібні кадри, які б прийняли в себе прогресивний рух з російської України, які могли б збудити до себе пошану в усьому прогресивному елементі української громади.

Досить показовим є ідейне зближення мислителя у політичних, соціальних і літературних питаннях з національно свідомими наддніпрянцями і „по питаннях о тих шляхах, якими б ті ідеї найкраще треба засаджувати і плекати на нашім національнім ґрунті” [269, с. 471]. І. Франко стверджував, що „громада тих людей, чесних, розумних і мислячих, котрі, хоч розсіяні по лиці цілої нашої широкої України, почувають себе одною фалангою, одним борцем за поступ і розвій і свободу нашого народу” [269, с. 471].

У світлі становлення ідеї української соборності для нас є особливо змістовною оцінка І. Франком загальноукраїнської діяльності окремих діячів українського руху другої половини ХІХ ст. Наприклад, він дав таку характеристику О. Кониському: „Обік Куліша, Драгоманова й Нечуя-Левицького, йому належить місце в купці тих мужів, що перші зрозуміли вагу духовного поєднання України з Галичиною і силкувалися, кожний своїм робом, загатити ту прірву, яку викопали політичні відносини між частинами одного народу. В ту прірву Кониський вкинув найбільшу і найліпшу частину своєї праці. Найбільша часть його творів друкувалась у Галичині та в Буковині, тут у нього було багато знайомих і кореспондентів, на галицькі й буковинські справи він звертав пильну увагу і ще донедавна діяльність його була в Галичині звісна далеко” [304, с. 149]. Поет мав великі сподівання, що О. Кониський сприятиме становленню української національно свідомої молоді в Галичині, зміцненню зв'язків між Києвом і Львовом.

І. Франко тричі їздив до Києва: в 1885-му, 1886-му, 1909-му рр. У Києві поета надзвичайно цікавили історичні місця (залишки Золотих воріт, могила Т. Шевченка), пам'ятники, Десятинна, Андріївська та Михайлівська церкви. Кожен свій приїзд він використовував для встановлення якнайширших взаємин з українською громадськістю. Коло зв'язків поета в Києві було досить широке. Серед його знайомих – члени Старої Громади (В. Вовк-Карачевський, В. Антонович, В. Науменко, П. Житецький, К. Михальчук), молоді громадівці (С. Шелухін, О. Киричинський, Г. Житецький, В. Самійленко, А. Крачковський, І. Кристоловський та ін.), діячі мистецтва (М. Старицький, С. Паньківський, Ю. Тобілевич, М. Лисенко). Значний інтерес для І. Франка становили зустрічі, дискусії з О. Кониським, О. Ковалевським, Є. Чикаленком та ін. [348].

У 1886 р. І. Франко одружився в Києві з О. Хоружинською. Сучасники бачили в одруженні поєднання особистого і суспільного. Весілля було схоже на звичайне зібрання київської інтелігенції, вечір пройшов у розмовах на тему українського відродження, української літератури, історії, політики, організації сил „для праці й визволення” [224, с. 157]. Лейтмотивом вітальних промов було єднання Галичини з Україною в образі І. Франка та О. Хоружинської. Ці промови стали приводом для судового слідства, а молодій сім'ї заборонили їздити до Києва [37].

Наддніпрянські друзі Франків допомагали родині у скрутному становищі. Деякий час після весілля В. Науменко, І. Новицький, Є. Трегубов, П. Косач, В. Беренштам щомісяця передавали до Львова 25 крб. Б. Кістяківський хрестив сина І. Франка Тараса, привозив дітям подарунки, відвідуючи поета у Львові.

Досить теплі й цікаві стосунки мав поет з М. Лисенком, якого вважав основоположником української національної музики. Під час першого перебування І. Франка у Києві, М. Лисенко записував з його голосу галицькі народні пісні. Ці пісні М. Лисенко вмістив у своєму „Збірнику українських пісень”. Однією з головних тем їх розмов та листування були питання українського музичного життя, зокрема галицького. Очевидно, під впливом

М. Лисенка поет живо зацікавився цими питаннями, при різних нагодах виступав з цієї теми, намагався впливати на напрям творчості й діяльності українських композиторів. За посередництвом І. Франка, М. Лисенко намагався вплинути на повернення галицької музики в бік започаткованого ним самим національного напрямку. У 1903 р. з нагоди 35-літнього ювілею композиторської діяльності М. Лисенка, вони знову кілька разів зустрічалися під час побуту композитора у Львові 5 – 9 грудня. Що цікаво, цей ювілей поет використав як нагоду для того, щоб широко і відверто висловити свої критичні зауваження з надією вплинути на розвиток музичної культури в Галичині в загальнонаціональному руслі. Таким чином, взаємини М. Лисенка з І. Франком мали ширше значення як одного з важливих виявів зв'язків Галичини з Наддніпрянщиною.

У травні 1899 р. І. Франко звернувся до російської влади з проханням дозволити йому в'їзд до Києва безперешкодно за легальним паспортом для участі в Археологічному з'їзді „з метою запропонувати з'їзду декілька доповідей і взяти участь у дискусіях ... виключно з науковою метою”. У своєму проханні поет згадував про три попередні поїздки „кожного разу щонайменше тиждень часу” і про невдалу спробу поїздки в березні 1898 р., коли не дивлячись на запевнення російського консула у Львові, що в нього немає ніякого „заборонного документу” на ревізійній станції у Волочиську його зупинили і заборонили їхати до Києва [53, арк. 26]. Вчений зміг приїхати до Києва лише в 1909 р. вже тяжко хворим. Показовими є його зв'язки в цей час з молодими наддніпрянцями – Є. Чикаленком, Д. Дорошенком та ін. [348].

У межах Австро-Угорщини І. Франко міг вільно пересуватися і втілювати в життя свої ідеї. Він часто виїжджав у міста й містечка Галичини, де виступав з читанням своїх творів, зокрема поеми “Мойсей”. Маємо ряд мемуарних свідчень про авторські читання у Чернівцях, Станіславі, Коломиї, Перемишлі, Золочеві [224]. Твори І. Франка виховували тодішню молодь на рівні з “Кобзарем”. Під час побуту І. Франка в Чернівцях у 1913 р. відбулося святкування 40-річчя його літературної діяльності. Під час таких поїздок поет

розповсюджував українську літературу, сприяючи таким чином ознайомленню українців з літературними та науковими здобутками різних українських регіонів, становленню в суспільній свідомості ідеї української соборності.

Для І. Франка буковинські й закарпатські землі були географічно близькі, тож він докладав протягом життя чимало зусиль, щоб буковинські та закарпатські українці відчували себе українцями без офіційних кордонів. Відсталі економічно, строкаті етнічно, з різноманітними ідейними та культурними впливами, буковинські та закарпатські землі все ж тяжіли до українства Галичини. І хоча більшість інтелігенції Закарпаття орієнтувалася у своїх суспільних ідеях і політичній практиці на москвофільство, проте у 1880-х рр. в цьому регіоні поширювалися й українофільські уподобання. Особливий внесок у розвиток національного руху на цих землях зробив І. Франко.

Про велике значення Закарпаття для загальнонаціонального розвитку свідчать зв'язки І. Франка з представниками українського руху цього регіону, поїздки вченого на Закарпаття. Адже „Карпатська Русь” залишалася найбільш невідомою українською територією: „Етнографічно се...територія найчистіше заселена Русинами, з найменшим процентом чужинців, найменш винародовлена й найконсервативніша в захованню свого типа, своєї мови, звичаїв і способу життя. Історично се територія найменше шарпана чужими наїздами, найзатишніша; хвилі історичних катастроф, що потрясли інші частини нашої вітчизни, сюди доходили в дуже ослабленій формі... Освіта в тих сторонах здавна була мінімальна, держалася в селі звичайно в якійсь попівській родині” [252, с. 2]. Однак, така замкнутість сприяла збереженню у місцевому фольклорі „живого чуття спільности з Києвом” [252, с. 11].

За свідченнями сина Тараса Франка, метою поїздок суспільного діяча в цей регіон було встановлення зв'язків із закарпатською молоддю, пробудження прогресивних елементів серед закарпатських українців [344, с. 37]. Письменник побував на Закарпатті в етнографічних експедиціях, адже, на його думку, саме через матеріали народної культури, побуту відбувалося знайомство українців різних земель. Значну увагу він приділяв вивченню життя, побуту і культури

українського населення за Карпатами, збиранню і дослідженню старовинних пам'яток, народної творчості та літератури цього куточка української землі. Порівнюючи звичаї, обряди, громадський і сімейний побут бойків, гуцулів, лемків, подолян, покутян, І. Франко дійшов висновку про етнокультурну спільність цих груп. У 90-ті рр. XIX ст. І. Франко підтримував досить міцні зв'язки з рядом закарпатських культурних діячів, зокрема з письменником А. Кралицьким, перекладачем його творів на угорську мову Я. Спіритським та ін. І. Франко листувався з ними, одержував від них етнографічні матеріали.

Під час поїздок на Буковину, Закарпаття, Наддніпрянщину поет сам розповсюджував українську літературу, сприяючи таким чином ознайомленню наддніпрянців з літературними та науковими здобутками галичан та сприяючи поширенню ідеї української соборності. У документах знаходимо численні свідчення контрабанди І. Франком зі Львова до Києва книг „на малоросійській і галицькій мовах”, направлених проти Росії за гроші киян. Це стало однією з причин заборони бувати І. Франку „в межах Київського генерал-губернаторства” [5; 40]. Крім того, суспільний діяч передавав літературу на Наддніпрянщину через інших осіб. Так, М. Міхновський перевозив книжки зі Львова до Києва від І. Франка та Й. Маковея до Б. Грінченка, Т. Рильського, О. Русова. Дружина Івана Яковича Ольга висилала літературу в Харків і Варшаву [44, арк. 34]. Надсилав поет у Росію й галицькі часописи [35, арк. 160 – 161]. Отримував поет і літературу з Наддніпрянщини, зокрема від М. Сумцова [62, арк. 5].

Російських українців зацікавив суспільний рух галицьких русинів та галицькі газети, які хоч і не регулярно, та все ж доходили до Росії. І старші, і молодші українці почали бувати у Львові, зупинялися тут на кілька тижнів, „придивлялися життю”, прослуховували „відчити” в університеті, оглядали українські інституції, дехто з української молоді брав участь у вакаційних мандрівках галицької молоді по краю, і почав вироблятися звичай, що з українських центрів, насамперед з Києва щороку за громадський кошт висилали до Галичини двох-трьох здібніших молодих людей, щоб знайомилися

з Галичиною й „набиралися патріотичного духу”. На думку І. Франка, для національного розвитку користь від розширення таких живих відносин була величезна: „як багато непорозумінь могло вирівнятися в усній розмові, як багато відомостей могло обмінятися по сей і по той бік кордону” [249, с. 505].

І. Франко часто зустрічався з наддніпрянськими українцями у Львові. Крім того, він завжди прихильно ставився до емігрантів з російської України, допомагав у скрутних ситуаціях [202, с. 212]. До нього постійно зверталася молодь, щоб отримати книжки, поспілкуватися, передати почуття своєї пошани. Свідченням зв'язків суспільного діяча з наддніпрянською молоддю стала літературна збірка „Веселка”, що вийшла у Львові в 1887 р. за редакцією І. Франка. Вказаний автор – Українська студентська молодь з Києва (колективний псевдонім – Андрій Молодченко) – склав збірку з метою „дати українській молоді в Галичині і Наддніпрянщині образ рідного села” [70].

Влітку 1889 р. Іван Якович приймав східноукраїнського студента С. Дегена у своєму рідному селі (за рекомендацією Є. Трегубова) [11, арк. 217]. Восени цього ж року в Києві було заарештовано С. Дегена, Ф. Кістяківського, А. Маршинського, яких звинувачували у зв'язках з І. Франком та М. Павликом (зустрічі, література, вплив ідей) і агітації за відокремлення Галичини від Австрії та Малоросії від Росії [56, арк. 105]. Поет і пізніше, не дивлячись на труднощі, запрошував наддніпрянську молодь до Львова на „курс українських викладів з університетським характером”, провідних наддніпрянських вчених, зокрема, А. Кримського для читання лекцій [275, с. 242].

Основними „посередниками” між українцями двох імперій за тогочасних суспільно-політичних умов мали стати часописи. І. Франко друкував свої статті в літературно-науковому й політичному львівському часописі „Правда” з 1870-х рр., який за задумом засновників мав стати справді поступовим всеукраїнським органом: „Того, здається, від неї жде ціла Україна, того ждала і галицько-руська молодіж” [254, с. 249]. Значні кошти на видання „Правди” надавали якраз наддніпрянці. Загалом, І. Франко жорстко критикував „Правду”, що не виконувала свого призначення як орган, який мав зв'язати інтелігенцію

українську з галицькою, а обидві разом з духовними інтересами демократичної та поступової Європи [336, с. 179 – 181].

Діяльність у справі загальноукраїнського духовного й наукового єднання іншої галицької газети „Зоря” вчений оцінював більш позитивно. На його думку, „Зоря” була органом далеко більш українським, ніж галицьким. Коли І. Франко сам став редактором „Зорі”, він планував перетворити її на всеукраїнський друкований орган, позаяк вона вже мала дозвіл на розповсюдження в Росії. Для поглиблення національної свідомості українців редакція повинна була давати в журналі перше місце національному питанню. Для того, щоб часопис став дійсно українсько-галицьким необхідно було залучати співробітників видання з Галичини, Наддніпрянщини. Починаючи роботу в „Зорі”, І. Франко запрошував до співпраці „найкращих людей закордонної України”, зокрема О. Кониського, В. Антоновича, П. Мирного, І. Левицького, П. та Г. Житецьких, М. Старицького, Олену Пчілку та ін.

Мислитель був переконаний, що на той час, вперше „від старих князівських часів та від часів Петра Могили Київ зробився духовним осередком, серцем України, звідки на всі сторони нашої вітчизни йшло світло, тепло і надія ліпшої будучини” [315, с. 132]. І пізніше, готуючи видання інших часописів, зокрема „Літературно-наукового Вісника”, І. Франко завжди закликав до співпраці наддніпрянців [280, с. 96].

Що показово, Іван Якович завжди покладав особливі надії на фінансову підтримку з Києва, адже без матеріальної допомоги „закордонної України” годі було сподіватись заснування і утримання „хоч скільки-небудь людського літературного журналу” [269, с. 473]. Крім того, він намагався залучити близько двохсот передплатників з Наддніпрянщини, для більш широкого розповсюдження часопису східноукраїнськими теренами, шукав видання на Наддніпрянщині, які бажали б обмінюватися своїми номерами на „Зорю”. Вже в першому, редагованому І. Франком номері „Зорі”, він мав за мету „замаркувати общеукраїнське становище часописі і зацікавити обі частини читаючої громади у нас і на Україні” [269, с. 474].

Поет активно листувався з наддніпрянцями, зокрема з Б. Грінченком, О. Кониським щодо видання „Зорі”, її змісту і духу. У своїх листах він неодноразово наголошував на тому, що газета мала стати органом загальноукраїнської суспільної думки й праці [258, с. 18]. Але, як мислитель загальноєвропейського рівня, І. Франко розумів, що українська нація, щоб зайняти в майбутньому гідне місце серед інших націй, мала входити до єдиного наукового, культурного загальноєвропейського простору. Тому, навіть готуючи видання газети, він підкреслював, що необхідно, щоб „вона була і справді європейською по провідним думкам та поглядам, і справді нашою, українською по реальному змісту, по мові і по духу” [270, с. 489].

І. Франко декілька разів брався за видання нових журналів, які планувалися як всеукраїнські. Разом з М. Павликом видав два випуски „Громадського друга”, дві книжки „Дзвона” і „Молота”. І хоча все це було конфісковане, видання доходили до рук студентів. У 1880 р. суспільний діяч задумав видання часопису “Основа” і видав друком відповідний проспект. Однак часопис так і не з’явився.

Іван Якович дав оцінку з загальнонаціональної точки зору й часописам, що виходили в Наддніпрянщині. Так, „Киевский телеграф”, не зважаючи на те, що виходив російською мовою, на думку поета, поширював проукраїнські погляди серед „помосковленої” інтелігенції. Особливо важливо, що „Киевский телеграф”, переважно зусиллями М. Драгоманова, звертав пильну увагу також на життя русинів у Галичині та знайомив російську громаду з галицькими подіями [315, с. 134]. Досить високо поет оцінював наддніпрянську „Киевскую старину” – як „одинокий визначно український часопис” [260, с. 433].

До українських часописів вже на початку ХХ ст. І. Франко висував основну вимогу наявності характерної прикмети – „власне українського духу, живого почуття одноцільної і окремої української політики в рамках російської державної політики” [302, с. 163]. Досить показова Франкова оцінка світоглядних хиб українських соціал-демократів в огляді марксистського журналу „Вільна Україна”, які „не уявляли собі гаразд свого національного

характеру, не відчули того, що вони наперед українці, а потім соціал-демократи” [302, с. 163].

У 1885 р. І. Франко писав М. Драгоманову про свої плани щодо видання літературно-наукового і політичного часопису „Братство”, який, „громадячи всі найкращі літературні і наукові сили нашої широкої Русі-України”, виступив би виразом „суспільної роботи цілого нашого народу” [262, с. 528]. І. Франко визначив головне завдання часопису – „по всіх частинах і окраїнах нашої землі будити почуття народної єдності, піднімати общеукраїнське народне самопізнання” [262, с. 528]. Плануючи видання „Братства”, поет знову сподівався на фінансову підтримку з Наддніпрянщини, бажав мати якомога більше східноукраїнських передплатників. Проте, на жаль, ці видавничі плани І. Франка не були реалізовані.

Незважаючи на невдачу, суспільний діяч не втрачав віри в можливість створення і успішної діяльності загальноукраїнського часопису. У 1886 р. він розіслав проспект задуманого ним видання „Поступ” знайомим провідним національно свідомим науковцям України, просив дописувати до нього свої статті „про життя українського народу, особливо про його економічні і громадські порядки в різних сторонах України” [279, с. 85]. Сам проспект часопису І. Франко називав „нарисом політичної програми поступового галицького гурту” [279, с. 85].

Суспільний діяч популяризував ідею української соборності, беручи активну участь у громадському житті Галичини, Закарпаття та Наддніпрянщини. І. Франко допомагав у підготовці й святкуванню 35-річного ювілею творчої діяльності М. Лисенка в Галичині й Буковині, а також величнього святкуванню в 1898 р. 100-річного ювілею „Енеїди” І. Котляревського, які перетворилися у вияв загальноукраїнського єднання. У цьому ж році Галичина відзначала 25-річний ювілей творчої діяльності І. Франка. Досить показовою є оцінка його суспільної праці М. Павликом, який стверджував, що йдучи „під прапором вселюдської культури”, поет вів

українську націю до остаточної мети – „повної політичної самостійності Русі-України” [200, с. 220].

Важливою стала праця І. Франка в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка. Особливо позитивним він вважав перетворення цього товариства спільними зусиллями галицьких і наддніпрянських українців з комерційного на наукове. Поет був переконаний, що „піддержуване симпатією всієї українсько-руської спільності” та „натхнене великою ідеєю одноцільності і своєрідності нашого національного розвитку” НТШ стало наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. своєрідним культурно-науковим центром загальноукраїнського життя [334, с. 155].

На початку ХХ ст. І. Франко поступово відійшов від практичної політики через проблеми зі здоров'ям, однак продовжував писати політичні статті, у яких однією з основних була ідея української соборності. Проте він залишався твердо переконаним: „Тепер уже видно: огонь розгорається добре: антракти в нашій розвою вже не можливі” [334, с. 159].

2 – 4 липня 1913 р. відбувся загальноукраїнський з'їзд українського студентства у Львові з метою взаємного зближення й обговорення участі української молоді в суспільно-політичному та культурному житті народу. Відомості про з'їзд поширювалися на Буковині, Наддніпрянщині [49, арк. 327 – 329]. Під час з'їзду відбулося урочисте святкування ювілею 40-річної літературної діяльності І. Франка.

З нагоди ювілею на території всієї України (на Поділлі, Волині, Полтавщині, Чернігівщині, Київщині, Харківщині) протягом 1913 – 1914 рр. поширювалися марки для збирання пожертвувань на подарунок І. Франку [40; 48]. Збір пожертвувань на ювілейний дар І. Франкові в 1912 р. було організовано навіть у Нью-Йорку! „Вдячні земляки”, яких нужда погнала за океан, хотіли зробити свій внесок до національного дару, який соборна Україна мала піднести І. Франкові [200, с. 289 – 290]. До Львова на адресу Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка надходили листи, вітальні телеграми (навіть з Кубані) з поздоровленнями для І. Франка [36; 57].

За словами сучасників, похорон Івана Яковича перетворився на загальнонаціональну маніфестацію” [213, с. 78]. За оцінками М. Лозинського, кількість учасників похоронного походу сягала 10 тис. (що становило близько половини всього українського населення Львова) [224, с. 553]. На сторінках журналу „Украинская жизнь” були надруковані численні відгуки з Києва, Катеринослава, Чернігова, Миколаєва, Маріуполя, Херсона, Бердянська, Новочеркаська, від українців Петрограда, Тифліса. Навіть з далекого Сибіру надійшов відгук від українців-засланців: „Виказуєм жаль з приводу смерті Франка, Мойсея народу українського” [213, с. 80].

Чи не найбільшим позитивним наслідком діяльності І. Франка можемо вважати становлення української національно свідомої молоді. Головною умовою національного розвитку (в термінології І. Франка – „відродження”), було виховання такої молоді інтелігенції, яка не лише б мала самостійницькі національні переконання, а, що набагато важливіше, могла б самостійно мислити загальноукраїнськими категоріями. Українська галицька молодь, вважаючи одним зі своїх натхненників І. Франка, проголошувала: „Раз Галичина стане національно свідомою і поступово освіченою, економічно міцною і зорганізованою – будучина всієї України безпечна. І цілком від нас буде залежати, якнайбільше підтримувати духовні зносини з нею і якнайширше скористуватися просвітньо-поступовим рухом, який ми ж самі в Галичині покличемо... Те, що мусить бути тоді, – через 15 – 20 літ буде фактом ... з яким треба буде... лічитись як з силою – самосвідомою, зорганізованою, дужою силою і духовно-моральною і економічно-політичною, – весь нарід піде тоді за нами, стане за одно, – свідомо і міцно зорганізується на поступово-національному ґрунті, – бо український культурний рух буде сила, а загал іде туди, де сила” [1, арк. 42 – 45].

Не зважаючи на заборону поширення творів І. Франка в Російській імперії [200, с. 307], його праці нелегально розходилися в середовищі студентів, старшої інтелігенції. Російська цензура вважала твори поета, в яких

пропагувалася боротьба за соціальні, національні права, єдність українців загрозливими для державного устрою імперії [200, с. 276].

* * *

*

І. Франко, спираючись на попередні досягнення суспільно-політичної думки, обґрунтовував необхідність єднання українського народу та українських етнічних земель. Він вважав, що до єдиного духовного, культурного, наукового, а пізніше й політичного українського простору мають бути залучені як Наддніпрянщина та Галичина, так і обов'язково Буковина та Закарпаття. Загалом вчений розробляв ідею української соборності кілька десятиліть, здійснюючи місію відродження розчленованої між двома імперіями України як цілості, в першу чергу духовної, новітнього європейського типу – свідомого суб'єкта світової історії, наполягаючи на відкритості української культури з одночасним збереженням національних традицій, мови.

Ідея української соборності еволюціонувала у світогляді Івана Яковича від переконань про культурне єднання українців, думок про можливість політичної соборності до ідеалу соборної української держави, яка б ґрунтувалася на усвідомленні духовної єдності та любові до батьківщини. Ідейні основи такої соборної держави мала закладати національна інтелігенція. Основні чинники загальноукраїнського єднання: національна свідомість, інтеграційна діяльність інтелігенції, культурні та наукові зв'язки, особисті стосунки, єдина мова. Національна самореалізація є, за І. Франком, однією з найважливіших складових людського прогресу в новітній історії.

Проголосивши ще в 1890 р. у поезії свій політичний ідеал – суверенну соборну українську державу, І. Франко за політичних обставин початку ХХ ст., а саме позитивних змін у Російській імперії, коли для народів, що входили до її складу відкривалися можливості для національного розвитку, чітко заявив уже й у публіцистиці про необхідність використання сприятливих умов для вкорінення в суспільній думці переконань про необхідність і можливість створення соборної української держави вже в цілком реальній перспективі. У

цілому, публіцистичні праці І. Франка кінця XIX – початку XX ст. відіграли чи не вирішальну роль у формуванні національної політичної думки. У них відкрито, чітко і ґрунтовно доводилося, що повноцінне існування українського народу можливе тільки за умови власної національної держави. Для утворення своєї держави українська нація має всі культурні, історичні, економічні, політичні передумови. Утвердити це право вона може різними доступними методами. Але вчений і в публіцистиці, і в наукових творах не розробив чіткої програми політичного устрою в майбутній українській державі.

Протягом усього життя суспільний діяч активно популяризував ідею української соборності. Основні форми популяризації даної ідеї І. Франком: пропаганда у публіцистичних працях, видання часописів, особисті зв'язки, розповсюдження української літератури, участь у громадському житті, вироблення спільної літературної мови. Його вражаюча працездатність виражалася в різноманітних формах діяльності. Поширенню ідеї української соборності він приділяв не менше уваги, ніж її розробці. І. Франко працював як політичний і культурний діяч, він був одним із небагатьох галичан, літературна й політична робота яких виходила за межі Галичини й ширилася на Закарпатті, Буковині, й особливо – Наддніпрянщині.

Теоретична й практична діяльність І. Франка мала значний вплив на розвиток української суспільної думки XIX – XX ст. Консолідація української нації була б неможливою без поступового процесу кристалізації у свідомості українців кінця XIX – початку XX ст. переконання щодо цілісності українського життя, його самодостатності, окремішності від російського та польського культурного простору, можливості існування окремої української політичної одиниці поза Російською та Австро-Угорською імперіями. Духовне, культурне єднання українців різних регіонів сприяло виробленню спільної політичної програми.

РОЗДІЛ 4

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ РОЗРОБКИ ІДЕЇ УКРАЇНСЬКОЇ СОБОРНОСТІ М. ДРАГОМАНОВИМ ТА І. ФРАНКОМ

Погляди М. Драгоманова та І. Франка стосовно української соборності відображають складність процесу національного самоусвідомлення українців у ХІХ ст., вбирають у себе пошуки вітчизняною інтелігенцією національного ідеалу, спроби визначити шляхи його реалізації, коли проблема консолідації українського населення Російської та Австро-Угорської імперій була однією з визначальних.

Порівняльний аналіз розробки ідеї української соборності М. Драгомановим та І. Франком дає змогу прослідкувати, як за відмінних умов суспільного розвитку Наддніпрянщини й Галичини під впливом значної кількості зовнішніх факторів, у світогляді провідних українських теоретиків формувалося розуміння духовно-культурної єдності українського населення різних регіонів, усвідомлення необхідності політичного об'єднання, бачення його перспектив. Закономірно постає питання про коректність такого порівняння, зважаючи на різний історичний час, у якому формувалася й еволюціонувала ідеологія вчених. На нашу думку, таке порівняння є можливим, зважаючи на те, що значний період їхньої творчої та суспільно-політичної діяльності хронологічно співпадав, більш того, мислителі ідейно впливали один на одного. З іншого боку, оцінюючи погляди І. Франка, особливо щодо політичного майбутнього української нації, ми маємо обов'язково враховувати, що його політичні переконання викристалізовувалися під впливом активізації політичної діяльності в Галичині й Буковині наприкінці ХІХ ст. та суспільних змін у Наддніпрянщині на початку ХХ ст.

Для неупередженої оцінки розробки ідеї української соборності вченими, її місця в системі філософських та історичних поглядів мислителів потрібно враховувати своєрідність факторів впливу на формування світогляду мислителів. Об'єктивною основою особливостей у розумінні М. Драгомановим та І. Франком української соборності було те, що світогляд вчених складався за

різних суспільно-політичних умов Наддніпрянщини й Галичини і хронологічно не співпадав. Адже покоління М. Драгоманова діяло в умовах, коли поширеною формою національної організації були „громади” – незначні за кількістю, територіально розпорошені об’єднання близьких за світоглядом та соціальним статусом інтелігентів. Національні міфи, ідеали лише формулювалися й вперше озвучувалися, сталі зв’язки з українцями Австро-Угорщини тільки встановлювалися. Найактивніша фаза діяльності І. Франка припадала на політичний етап українського руху, коли в Галичині й Буковині до національного руху залучалися ширші кола інтелігенції і навіть селянство, а в Російській імперії на початку ХХ ст. відкривалися перспективи для такого руху.

Крім того, слід зважати на факт перебування М. Драгоманова й І. Франка у найбільш продуктивні в творчому плані роки своєї праці в різних вимірах стосовно української проблеми життя: вся активна наукова, публіцистична, суспільна діяльність І. Франка проходила на українських землях. М. Драгоманов, перебуваючи закордоном ще з 1876 р., знайомився з українським життям опосередковано, часто через суб’єктивні оцінки своїх колег. Тому перший міг швидко реагувати на зміни в українському культурному, економічному, суспільно-політичному житті, відчуваючи нагальні потреби національного життя, стан громадської думки; другий, відсторонюючись від повсякденності, намагався створити загальні теоретичні концепції. З іншого боку, становище емігранта для М. Драгоманова можна розглядати як негативний фактор у формуванні його поглядів стосовно загальноукраїнського єднання, особливо стосовно політичної єдності. Крім того, мислитель перебував під впливом європейської думки в галузі націології. А провідні „культурні націоналісти” Ж.-Ж. Руссо, Й. Г. Гердер не вважали першочерговою метою набуття державності – чи то взагалі, чи то для нації, з прагненнями якої вони себе ототожнювали. Мислителі, починаючи від О. Конта й Дж. Ст. Мілля і закінчуючи теоретиками-модернізаторами, обіцяли як утвердження статусу нації, так і його подолання, оскільки людство вироблятиме дедалі ширші, повніші й могутніші одиниці єднання.

Необхідно також враховувати, що майже весь період творчої діяльності вчених – від репресивних указів 1863 й 1876 рр. щодо української мови й до певного скасування цих обмежень унаслідок революції в 1905 р. (яких М. Драгоманов взагалі не дочекався) – їм обом доводилося працювати, постійно зважаючи на суспільно-політичну ситуацію в Австро-Угорській та Російській імперіях, що, безумовно, наклало негативний відбиток на продуктивність їхньої діяльності.

Обидва діячі українського національного руху бажали об'єднання українських земель, їх культурного й економічного розвитку. Але в розумінні вченими української соборності ми бачимо як ряд спільних моментів, так і деякі відмінності. Здійснюючи порівняльний аналіз ідеї української соборності у творчій спадщині М. Драгоманова та І. Франка можемо виділити ряд загальних рис за визначеними критеріями:

- а. Сприйняття ученими українців Наддніпрянщини, Галичини, Буковини, Закарпаття як населення чи як нації, їхнє ставлення до національної ідентичності і національної виключності:*

– Обидва мислителі виступали за українську ідентичність народу, але вважали неприпустимою національну виключність, визнавали за представниками інших національностей, що проживали на українських етнічних територіях право на вільний розвиток. Український народ, який сам багато зазнав лиха від браку національної свободи мав стати захисником інших недержавних народів. Наприклад, М. Драгоманов застерігав національно свідому інтелігенцію від пропаганди винятковості українства під гаслом боротьби з великоруським чи польським шовінізмом: „наше національство зовсім уже не таке мирне. Послухайте, з якою ненавистю говорять іноді наші люди про москалів, поляків, жидів, і подумайте, що б сталося з тими сусідами нашими на Україні, коли б удалось нашим національникам узяти уряд на Україні в свої руки” [194, с. 26]. Говорячи про національну ідентичність, І. Франко також різко виступав „проти націоналізму, іменем „чистоти раси” і „однорідності національної держави” [336, с. 183]. Характерне для обох вчених

певне дистанціювання від етноцентризму, хоча й не заперечувалося провідне значення саме українського стрижня держави (не лише українці, але й усе населення мало стати носіями суверенітету у новій державі).

– М. Драгоманов та І. Франко вживали стосовно сукупності українського населення Наддніпрянщини, Галичини, Буковини й Закарпаття термін „нація”. Зокрема у М. Драгоманова читаємо: „українці (чи русини) Австро-Угорської та Російської імперій – це частини однієї нації” [196, с. 361]. Ще частіше цей термін зустрічаємо у роботах І. Франка, особливо наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. [303, с. 402; 249, с. 476].

б. Окреслення територіального комплексу українських земель, роль окремих територій у загальноукраїнському національному русі:

– Вчені досить чітко визначали етнографічні українські території (загалом послідовно обстоюючи принцип етнографічного визначення українських кордонів), намагалися науково пояснити межі українських земель, оцінюючи кількісний та якісний склад населення у регіонах. Мислителі відкидали зазіхання сусідів (шляхом наукового обґрунтування), особливо поляків, на етнічні українські землі. І. Франко був переконаний, що не зважаючи на певні етнографічні особливості, українці Наддніпрянщини, Галичини, Буковини, Закарпаття і навіть Кубані складають одну етнічну цілість – український народ. М. Драгоманов, відносячи ці ж регіони до складу українських етнічних територій, „людність” на них „досить густа і духовно дотепна і по етнографічному составу в великій більшості однотайна” [72, с. 242].

– Діячі відводили Галичині особливу роль „українського П’ємонту”, з іншого боку, визнавали за Києвом функцію українського духовного центру. Так, на думку М. Драгоманова, в Наддніпрянщині у 70 – 80 рр. ХІХ ст. не було сприятливих умов для успішного розвитку національного руху, натомість такий рух з’явився серед трьох мільйонів австрійських „українців або русинів” [194, с. 83]. Він передбачав, що саме Галичина в майбутньому „вивезе нашу національну справу” й відіграє особливу роль у процесі загальноукраїнського єднання як „український П’ємонт” [79, с. 244].

І. Франко також добре розумів, що Галичина, цей “П’ємонт” України, має відігравати вирішальну роль у єдності всіх українських земель. Звідси повинні тягнутися міцні ниточки зв’язку з іншими землями. Учений наголошував на необхідності зв’язків між українцями. З іншого боку, поет бажав змінити вже усталене негативне сприйняття галичан та буковинців в Наддніпрянщині, знайти в собі моральну силу, щоб позбутися „місцевих хиб” – неточності, зайвої балакучості, індиферентності та байдужості до важливих загальних справ, пустої амбітності та браку самокритики, малоосвіченості та некультурності і т. ін. [304, с. 149]. І. Франко дійшов висновку, що центром загальнонаціонального українського життя в майбутньому має стати Київ: „Щодо перенесення головної квартири руської над Дніпро, то, певно, і ми віримо, що се повинно і мусить статися, хоч досі, на жаль, ще не сталося. Адже ж навіть відомий указ із р. 1876, який затикав уста нашої нації, не знесений досі формально” [320, с. 144 – 145].

– Мислителі розуміли необхідність піднесення національного руху в Буковині, Закарпатті (як земель порівняно слабких політично і духовно, проте зі значними ресурсами для розвитку), залучення галицької й наддніпрянської інтелігенції до активних зв’язків з цими регіонами.

с. *Врахування об’єктивних чинників спільного національного розвитку українського населення Наддніпрянщини, Галичини, Буковини й Закарпаття:*

– М. Драгоманов та І. Франко надавали великого значення уніфікації української мови, її розвитку як мови повсякденного спілкування, літератури, освіти, науки, як одного з об’єднуючих факторів, адже протягом ХІХ ст. мова постала одним з потужних засобів національної й культурної ідентифікації українства, важливим чинником культурно-національного відродження в українських землях. Незважаючи на діалектні особливості різних регіонів, які, зрештою, лише збагачують мову, вчені були переконані в єдності „основного типу” в „мові українсько-руській”, що чітко простежувалося в „духових проявах” народу (приповідках, казках, піснях тощо). Так, у передмові до четвертого видання „Лиса Микити” І. Франко писав: „Я дбав про те, щоб мова

моєї переробки, не тратячи основного характеру галицько-руського наріччя, все-таки не разила й українців і наближувалася до тої спільної галичанам і українцям літературної української мови, якої витворення так дуже потрібне для нашого суцільного літературного розвою...” [306, с. 58]. М. Драгоманов дивувався, як філологи й археологи, шукаючи в старих книжках руський народ, руську історію й мову, не могли знайти все це в сучасності, „соромилися визнати хлопів за справжній руський народ, а мову їх за ту шукану руську мову” [182, с. 121]. Слід відзначити й всеукраїнський характер мовного стилю М. Драгоманова й І. Франка.

Мислителі визнавали, що мова є однією з визначальних ознак нації, ферментом, що цементує, об'єднує націю, консолідуючим фактором, який покликаний якнайкраще виявити внутрішню своєрідність психофізичної культури українського народу. Адже мова, яка є сутнісним компонентом національно-духовної ментальності кожного народу, є довговічнішою за будь-яку форму суспільної організації і яка впливає з непізнаних глибин людської природи та життєвих потреб. Протягом тривалого часу на всіх українських землях мовна проблема тісно перепліталася з проблемою національної ідентичності.

Очевидно, що політика Російського імперського уряду, який забороняв українську мову і культуру, була продуманою і далекоглядною. Провідні російські науковці розуміли, що творення україномовної літератури може і має привести до ідеї про необхідність „творення” української нації – відповідно до тієї літератури. Неоднозначним, однак цікавим, у цьому контексті є твердження Р. Шпорлюка: „Українці Росії та Австрії не тому стали однією нацією, що розмовляли спільною мовою. Вони зрештою стали розмовляти спільною мовою, бо спершу вирішили бути однією нацією” [597, с. 55].

– Вчені визнавали за всіма сферами культури інтегруючу роль, сприяли якнайширшому ознайомленню населення різних регіонів з минулими й новітніми культурними процесами, поширенню „об'єднуючих” творів літератури (особливо Т. Шевченка), музики (зокрема, М. Лисенка).

– Обидва мислителі розуміли необхідність видавництва всеукраїнських часописів як органів, через які безпосередньо українське населення Російської й Австро-Угорської імперій могло знайомитися з подіями народного життя регіонів, із розвитком суспільно-політичної думки, літературою. Адже, на думку М. Драгоманова, журнал „це й єсть справа, котра б скорше всього могла зсолідаризувати російських українців і австрійських” [127, с. 59]. Загальнонаціональні часописи мали працювати „з провідною ідеєю єдності українців в Австрії та Росії” [126, с. 16]. І. Франко також переконував сучасників у необхідності видання загальноукраїнського часопису й сам неодноразово брався за друкування журналів, які б стали „виразом суспільної роботи цілого нашого народу” [262, с. 528]. Обидва суспільні діячі брали активну участь та сприяли видавництву таких часописів.

– М. Драгоманов та І. Франко бачили в релігійному чинникові позитивне й негативне значення для загальноукраїнського розвитку: з одного боку, православна церква на Буковині, Закарпатті, а особливо греко-католицька в Галичині забезпечували збереження національної ідентичності українського населення цих регіонів, з іншого боку домінування в Галичині греко-католицької церкви, а в Наддніпрянщині православної не сприяло досягненню української соборності, переважно через взаємну неприязнь кліру. Не відмовляючи українцям права на віру, М. Драгоманов, втім, наголошував на несприятливому для національної єдності змішуванні релігійних переконань з політичними: „віра сама по собі, а громадські справи сами по собі, що кожний може думати про віру, як хоче, а в громадських справах люде всяких думок про віру можуть виступати спільно” [90, с. 85]. І. Франко також вважав, що використання релігійного фактору не сприяло б порозумінню українців по обидва боки Збруча, тому підтримував заклики М. Драгоманова до надання „світського” характеру національній політиці [229, с. 14].

– Діячі визначили спільних рис соціально-економічного життя – на побутовому й загальнонаціональному рівнях (загальними були й негативні чинники – соціальна неповнота українського суспільства, денаціоналізація

українських міст як у Російській, так і в Австро-Угорській імперіях). Наголошували на можливості й необхідності зміцнення економічних зв'язків між українськими регіонами. Населення всіх українських земель повинно допомагати долати матеріальні труднощі, знайомитися з економічними здобутками один одного.

d. Розуміння реального стану суспільно-політичної думки, засобів впливу на неї в умовах Російської й Австро-Угорської імперії, оцінка рівня національного самоусвідомлення різними верствами в різних регіонах, бачення перспектив його зростання:

– Вчені наполягали на нагальній потребі підготовки суспільно-політичної думки до виборення національних прав українців Російської й Австро-Угорської імперій і можливості їх єднання за сприятливих внутрішніх і зовнішніх умов. М. Драгоманов констатував: „Коли в теперішню глузу ніч українство не буде нічим себе заявляти ясним і голосним, то ніхто не піде за ним, коли настане ранок” [4, арк. 7]. З ним перегукується І. Франко: „Що – швидше чи пізніше – великі і грізні випадки рознесуться понад східною частиною Європи, це нині кожний чує. Що випадки ті відіграються, може, переважно на нашій землі, – це повинні ми чути і знати, на те повинні ми всіма силами приготувитися...” [328, с. 214].

– Негативно розцінюючи „зовнішнє” панування (владу Російської й Австро-Угорської імперій, інонаціональних еліт), вчені констатували внутрішню неспроможність українців досягти національної свободи й соборності власними зусиллями, а не в пасивному очікуванні кращої долі ззовні. Саме тому інтелігенції відводилася роль „національного будителя” (у І. Франка особливо прямолінійно – „гавкати” „раз в раз щоби вона (*Україна*) не спала”). В І. Франка дещо поетичне порівняння інтелігенції зі сталлю, призначення якої – викресати іскру з народного каменю [299, с. 317]. При цьому досить жорстка критика української інтелігенції і активних верств народу за недостатню ініціативність та активність у відстоюванні української національної справи. М. Драгоманов дивувався тому, що „галицька

інтелігенція, навіть із русинів, не може виявити проміж себе і 10 – 20 душ, котрі б взялись систематично за таку працю, як улашувати віча народні, говорити на них про народні справи, писати за них у газетах... складати книжки для народу...” [172, с. 268].

– Обидва мислителі визнавали вирішальну роль національної свідомості в загальноукраїнському єднанні. Зокрема, М. Драгоманов (щоправда вже в 1890-х рр.) був переконаний, що головною метою діяльності свідомих українців „єсть схоронення своєї національності і розвій свого народу, окремішнього як від польського, так і від великоруського, і що тій головній цілі повинні підклонитися усі інші питання нашого розвою і поступу, позаяк усі наші поступові бажання можуть справдитися тільки під умовою досягнення головної цілі” [79, с. 222]. У свою чергу, І. Франко стверджував, що якраз усвідомлення національної ідентичності, приналежності себе до великого національного організму мало стати основою для невтомної праці на шляху до соборності: „Саме це „почуття народне”, або „дух спільності, дружності і асоціації” й виступали основою спільної праці „соединенними силами” для розвитку національного життя” [299, с. 320].

– Вчені окреслили „програму” утвердження національної свідомості. Так, на думку М. Драгоманова, її основу мали складати „елементарні речі”: „словарь, пісні etc. , критика, педагогічні книжки і т. д.” [116, с. 460]. І. Франко постійно наголошував на необхідності праці на національному ґрунті „на всі боки” – в науці, публіцистиці, освіті, політиці [247, с. 103].

– М. Драгоманов та І. Франко визначили основу національної свідомості – історичну пам’ять. Позитивно оцінювали фольклор як джерело історичної пам’яті народу. Обидва мислителі розуміли, що націю формують не тільки і не стільки лінії фізичного походження, а відчуття неперервності, спільна пам’ять і колективна доля, тобто лінії культурної спорідненості, втілені в самотутніх міфах, спогадах, символах і вартостях, збережених даною культурною одиницею населення. Причому, спільна історична пам’ять теж могла прибирати форми міфу. Як науковці високого рівня, М. Драгоманов та І. Франко знали, що

для багатьох народів до новітньої доби межа між міфом та історією була розмита. Культура українського народу зберігала спогади про козацькі і навіть княжі часи, про Запорозьку вольницю й велич княжої держави. Однак інтелігенція мала навчитися актуалізувати загальнонаціональні історичні події (як вертикальний і горизонтальний зв'язок – між поколіннями й регіонами): „вишукання в минулому і тепер ознак національної сили, змагань до волі й самостійності, організованих інституцій” [155, с. 83].

e. Ставлення до „тактичних” питань суспільно-політичного життя („нової ери”, партійної структуризації і т. ін.):

– У публіцистичних працях М. Драгоманова та І. Франка цілком очевидна подібність ставлення до ряду „тактичних” питань української національної політики, наприклад до політики „нової ери”. На противагу таким угодовським, очікувальним позиціям, що базувалися на нерозумінні загального стану своєї нації, вчені закликали до політики рішучої, принципової [17, арк. 2; 325, с. 438]. Наголошення на потребі партійної структуризації українського руху та вироблення чітких політичних програм як важливої складової процесу політичної загальноукраїнської консолідації, активна робота вчених у цьому напрямку.

f. Бачення вченими політичного майбутнього українського народу:

– Діячі визнавали за українцями права на створення власної держави, навіть її бажаність за сприятливих внутрішніх та міжнародних умов. Так, М. Драгоманов у 1881 р. переконливо доводив, що він проти поділу українських людей між різними державами. „Українська порода держиться як тіло осібне, дуже однакове в усіх частинах, з однакими звичаями, однакими споминами, любов'ю і ненавистю. Така порода могла б зібратись в одну державу й це певно було би добре, бо тоді легше було б українським людям не допустити, щоб на їх землі була така неправда, як тепер” [163, с. 9]. Для того, щоб це змагання за національну незалежність українців стало реальним фактом, необхідне, у першу чергу, усвідомлення спільних інтересів – „матеріальних і моральних” [158, с. 165]. Не боротьба в окремих регіонах з росіянами,

угорцями, поляками, а конкретно визначена загальна система національних інтересів, основна стратегія їх досягнення, прийнятна для українського населення різних регіонів і з урахуванням їх особливостей могли стати основою для майбутньої політичної єдності й самостійності.

І. Франко на рубежі XIX – XX ст. чітко визначився з політичними орієнтирами, вважаючи найкращою перспективою для української нації створення єдиної держави [303, с. 408].

Незважаючи на відмінність умов і часу формування ідеології М. Драгоманова та І. Франка, становлення ідеї української соборності в їх світогляді було поступовим, проте невідворотнім. Для ідеї української соборності як у М. Драгоманова, так і в І. Франка характерні три рівні:

- 1) відчуття себе українцем, усвідомлення етнічної, духовної єдності українців Наддніпрянщини, Галичини, Буковини, Закарпаття;
- 2) вищеназвані прояви свідомості стали предметом осмислення учених;
- 3) воляова, творча діяльність щодо поширення ідеї соборності, втілення в життя своїх переконань.

Михайло Петрович та Іван Якович, як люди енергійні, багато зусиль доклали саме на популяризацію ідеї української соборності. Вчені намагалися не лише підняти національний рух у Галичині, Наддніпрянщині, а й залучити до нього Буковину, Закарпаття для створення єдиного, поки що лише духовно-культурного, українського національного простору.

Відмінні риси в соборницьких поглядах М. Драгоманова та І. Франка стосуються, головним чином, їхнього бачення політичного майбутнього української нації (що обумовлено, насамперед, різницею історичного часу, в який завершувалося формування національних і політичних поглядів мислителів):

1. Світогляд обох мислителів був синкретичним, поєднував демократичні і соціалістичні, патріотичні і космополітичні, слов'янофільські та західницькі елементи. Однак, М. Драгоманов виводив загальнолюдські потреби над національними. І. Франко, спочатку підтримував свого вчителя, проте з

часом для нього пріоритет національного над інтернаціональним став незаперечним, він навіть закидав М. Драгоманову, що той „почував себе в першій лінії росіянином, а тільки в другій українцем” [249, с. 491]. Для І. Франка першочергове завдання – „витворити з мас” соборну українську націю. Крім того, Іван Якович вважав цілком припустимим задля „відродження і консолідації” нації вживання „порції національної виключності”. А вже по тому, як будуть задоволені всі національні потреби, „національний голод буде насичений”, тоді нація відкине шовіністичну справу [292, с. 406].

2. І. Франко, особливо у своїх працях початку ХХ ст., підходив до „державницького” розуміння нації. М. Драгоманов постійно наголошував на етнічному розумінні терміну: „Ми навмисне ставимо при слові національне і слово етнографічне, щоб думка наша була ясніша...” [158, с. 163]. Михайло Петрович протягом тривалого часу вважав за „український народ” лише мужиків та робітників, plebs, що говорить українською мовою. Пізніше, глибоко вивчивши праці провідних європейських вчених з теорії нації, розширив межі використання цього терміну й щодо інших соціальних груп, щоправда й у 1890-х рр. М. Драгоманов часто ототожнював визначення „народ” і „селяни” [146, с. 24], а для означення всього українського населення етнічних українських територій вживав поняття „нація”. І. Франко, практично від самого початку своєї публіцистичної й наукової діяльності до „українського народу” включав селян, робітників, інтелігенцію, духовенство й нечисленну буржуазію. Критикуючи М. Драгоманова, він стверджував, що якби вся суспільність, уся інтелігенція перейнялась би таким ненауковим „демократизмом” то „над нами як над нацією була б висипана могила” [325, с. 429];
3. М. Драгоманов розумів націю як явище історично зумовлене і тому перехідне, він не виключав і зникнення нації в майбутньому, внаслідок зміни історичних обставин, тому, на відміну від І. Франка не вважав політичну соборність нації одним з найвищих ідеалів життя нації. І. Франко ж не лише

наголошував на потребі духовно-психологічної, культурної, єдності українців, він твердо і рішуче ставив питання про соборну українську державу. Звичайно, слід враховувати, що поет заявляв про потребу боротьби за суверенну соборну українську державу в публіцистиці активно вже на початку ХХ ст., й нам не відомо як розвивав би свою політичну програму за нових політичних умов М. Драгоманов. Однак, очевидний факт – ще в 1880-му р. І. Франко заявив недвозначно, що і Дніпро, і Дон, і Карпати – „моя держава” [250, с. 48].

4. Для обох вчених найбільшою та очевидною перешкодою досягнення національної єдності було поневолення українців чужими державами. Але, якщо І. Франко орієнтири для досягнення вільного розвитку України бачив у звільненні українських земель від „імперських обіймів” та їх об’єднання, то М. Драгоманов, враховуючи усю сукупність політичних і соціальних обставин, першочерговим завданням вважав виборення громадянських, соціальних та національних прав у межах імперій. Для М. Драгоманова важливим було, насамперед, питання про „вольність і розвитку всього українського народу” [128, с. 78]. Проблема ж „в яких він державах останеться” хвилювала вченого, але він не вважав її найбільшою в національному розвитку, оскільки „звичайний чоловік перш усього дума яка та хата, а потім вже, чи своя, чи найнята” [155, с. 33]. Мислитель дотримувався федералістичних ідей, місце України бачив як російської (чи австрійської) автономії; він не мав для України окремого державно-правового ідеалу: „Огляд історії і теперішньої практики європейських народів показує, що автономія політична і національна можлива і без державної відрубності. От через те і я, не бачачи ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії...” [158, с. 196]. Основною причиною, через яку М. Драгоманов наполягав на необхідності виборення ширших прав як національної автономії, а не самостійності була відсутність реальних перспектив для української державності – „сепаратизм державний... мало має надій

вигоріти” [158, с. 196]. Найбільш показовим з цього приводу є його вислів: „Всякому часу – своя завдача” [158, с. 172].

Федеративний план майбутньої України М. Драгоманова (на основі двох принципів політичної цілісності України – права людини й громадянина та добровільне єднання територіальних і національних громад) І. Франко відкидав як такий, що не сприятиме національній соборності, адже ставить волю особистості над інтересами національної цілісності. На відмінну від М. Драгоманова, І. Франко вважав, що вільні міжнародні союзи можливі лише тоді, коли будуть здійснені всі національні змагання [311, с. 284]. І. Франко поступово наблизився до переконання необхідності створення самостійної України, вважаючи, що федералізм якщо й можливий, то лише на основі автономії національностей – „найбільших і одиноких соціальних організмів, які можуть входити в федеральні союзи одні з одними”, а не на основі союзу громади з громадою чи товариства з товариством [325, с. 437].

5. На відміну від М. Драгоманова, який зазначав, що „не може гарячитись ні з поводу національних одрубностей, ні єдностей” [147, с. 26], І. Франко був прибічником поміркованості, але тільки в засобах і способах діяти й говорити, але ніколи не в суті справи, там, де поміркованість означала половинчатість цілей, аргументування ідеалів або ж вона просто маскувала відсутність сталих принципів: „І якщо через слабкість я мав би згрішити, то краще вже хай згрішу надміром запалу, відсутністю поміркованості у словах і діях, ніж тою ілюзорною мудрістю поміркованості” [244, с. 268].

І. Франко вважав, що досягнути й оцінити погляди конкретної особи можна лише враховуючи час і місце її діяльності, у зв'язку з тими ідеями та поглядами, серед яких вона виростає [325, с. 423]. У цьому сенсі й Іван Якович, і Михайло Петрович були цілком „продуктами” свого часу, спільні й відмінні риси у розробці ідеї української соборності цими мислителями якраз і показують як загальні та специфічні чинники впливали на становлення цієї ідеї в їхньому світогляді. У той же час обидва вчені були на голову вище багатьох сучасників, тонко відчуваючи потреби українського суспільства, можливі

шляхи національного розвитку. Говорячи про значний поступ І. Франка в питаннях української державності порівняно з М. Драгомановим доречно навести запитання молодого української інтелігенції початку ХХ ст.: „Чи ж не Драгоманов дав Україні Франка?” [211, с. 318].

* * *

*

Таким чином, ідея соборності у світогляді М. Драгоманова й І. Франка мала спільні корені в попередньому розвитку суспільно-політичної думки. Вона формувалася в контексті успішного становлення ідей єдності в сусідніх народів, за умов ідейних взаємовпливів вчених, що зумовило схожі риси їх соборницької ідеології, серцевину якої складало бажання культурної, духовної, соціально-економічної, політичної єдності українських земель, причому вчені наголошували на наявності цілого комплексу об'єднуючих чинників практично в усіх сферах життя: спільна історична пам'ять, політичний досвід державотворення, єдина мова з колоритними діалектами, давні народні звичаї й традиції, риси соціально-економічного життя тощо.

Однак, уже в процесі генези ідеології М. Драгоманова й І. Франка склалися і їх відмінні ознаки. Основною розбіжністю в теоретичній розробці ідеї української соборності мислителями були їхні погляди стосовно української соборної держави. І. Франко – один з основоположників державницького напрямку в українській науці й суспільно-політичній думці. М. Драгоманов бажав створення єдиної української держави, проте, не бачивши умов для її виникнення, не розробляв на науковому рівні цього питання. Це частково пояснюється тією обставиною, що основною метою національного руху в Україні за життя вченого було передусім утвердження й захист культурної самобутності, а не здобуття державної незалежності як такої.

ВИСНОВКИ

Аналіз наукової розробки даної теми свідчить про зацікавленість в історіографії до постатей М. Драгоманова та І. Франка вже наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Крім того, суспільно-політичні події 90-х рр. ХХ ст. активізували вивчення процесу зародження й еволюції ідеї соборності в українській науковій та суспільній думці. З іншого боку, практично відсутні узагальнюючі праці, що стосуються розробки та популяризації ідеї соборності М. Драгомановим та І. Франком. Згадана проблематика вивчалася в попередній період фрагментарно, без використання широкого комплексу джерел.

Внаслідок залучення архівних та опублікованих матеріалів (загальна кількість – 349 джерел) було створено модель джерельної бази дослідження. Своєрідність досліджуваної теми зумовила використання в першу чергу наративних пам'яток, серед яких найвищим рівнем інформативності відзначаються наукові, публіцистичні, художні твори й епістолярна спадщина І. Франка та М. Драгоманова. Питома вага опублікованих джерел є значно вищою за неопубліковані. Однак, велика частина опублікованих праць мислителів, використаних у роботі, є бібліографічною рідкістю. Усвідомлюючи, що потенційна джерельна база даного дослідження ширша, ніж реальна, автор переконаний, що комплекс залучених джерел цілком достатній для виконання дослідницьких завдань.

Здійснена наукова критика джерельної бази дозволяє дійти висновку щодо достатнього рівня її автентичності, вірогідності та репрезентативності. Проведений текстологічний аналіз свідчить, що, незважаючи на термінологічну нечіткість у працях М. Драгоманова й І. Франка, ми можемо зрозуміти значення конкретного терміну лише в загальному контексті певної праці, враховуючи особливості використання поняття в науці й публіцистиці даного періоду. Синонімічні ряди, які вживали вчені для означення української нації, процесу її об'єднання, ідейного обґрунтування цього єднання, звичайно, дещо ускладнюють вивчення процесу розробки ідеї української соборності мислителями. Дослідження ідеї соборності у світогляді М. Драгоманова та

І. Франка стало можливим шляхом застосування ряду наукових методів: аналізу і синтезу, персоналістичного, історико-генетичного, історико-системного, порівняльно-історичного, проблемного, періодизації, ретроспективного, методів класифікації та текстологічного аналізу джерел, термінологічного аналізу ключових понять.

Спираючись на різноманітні дані першоджерел, у дисертаційному дослідженні вперше комплексно вивчено процес розробки та популяризації ідеї української соборності М. Драгомановим та І. Франком. Дослідницькі завдання здобувач виконував, залучаючи з розрізнених історичних, філософських, літературознавчих, публіцистичних, художніх праць та епістолярної спадщини вчених і „перекладаючи” єдиною мовою понять комплекс їхніх переплєтених світоглядних орієнтирів щодо єдиної української нації. Враховувався загальний контекст атмосфери епохи. Це дало змогу зрозуміти передумови виникнення ідеї соборності у світогляді М. Драгоманова та І. Франка, оцінити ментальне тло її розвитку, розкрити особливості розуміння мислителями української соборності.

Формування й еволюція переконань М. Драгоманова щодо української соборності відбувалися під впливом великої кількості прочитаної літератури, власних спостережень, спілкування з провідними науковцями й суспільними діячами XIX ст. У цьому розмаїтті чинників виділяються три складові: українська (виховання, навчання, інтелектуальне й суспільно-політичне оточення, попередній розвиток української суспільної та наукової думки), європейська (розвиток європейської науки в галузі націології, суспільно-політичні обставини в Австро-Угорській імперії, національні рухи європейських народів) та російська („збирання земель” та національна політика Російської імперії, формування російської національної ідеології).

М. Драгоманов цікавився проблемою української соборності практично протягом всього періоду своєї наукової й суспільно-політичної діяльності. Однак, у 60 – 80-х рр. XIX ст. ідея української соборності – лише складова його наукових зацікавлень, знайшла вираження переважно в епістолярії. Пожвавили

процес розробки ідеї української соборності його закордонні поїздки на початку та в середині 1870-х рр. У 1890-х рр. ідея соборності стала однією з центральних у світогляді мислителя. Це зумовлено рядом чинників, головними з яких були: 1) проживання М. Драгоманова в цей час у Болгарії й постійне спілкування з болгарською національно свідомою інтелігенцією, яка обстоювала болгарську єдність та самостійність; 2) радикалізація й партійна структуризація в цей же час українського руху в Галичині.

Українська соборність для М. Драгоманова – це етно-культурно-духовна єдність української нації. Точним окресленням етнічних меж української землі й постійним наголошенням на фізичній та духовній спільності українського населення мислитель „укорінив” у свідомості української інтелігенції чітке уявлення єдності українського народу на всьому просторі етнічної території без огляду на офіційні назви окремих частин цієї території. Однак, М. Драгоманов, відкидаючи ототожнення поняття нації з поняттям держави, вважав нереальним створення єдиної української держави за тогочасних умов. Він переконував своїх співвітчизників зосередитися на демократизації та федералізації Росії й Австро-Угорщини.

Вчений не був послідовним прихильником самостійної української держави. Але, оцінюючи думки й вчинки М. Драгоманова, ми повинні пам'ятати час і причину їх висловлення та здійснення. Адже він не міг висувати в 1880-х рр. ідею самостійності України, як реальне політичне гасло, бо в той період для цього не було визначених можливостей. Вживання вченим терміну „Україна” для означення комплексу етнічних українських земель, які входили до складу Російської й Австро-Угорської імперій, в одному ряді з назвами інших держав свідчить про сприйняття ним України як об'єктивної окремої й самодостатньої цілісності, яка через ряд причин формально не закріплена.

М. Драгоманов визначив найближчі завдання для української інтелігенції, виконання яких сприяло б загальноукраїнському єднанню: розвиток науки й літератури, створення масового культурного українського руху з чітко встановленими орієнтирами та розробленою програмою. Стратегічні питання

мали бути спільними для всіх українських земель з певними тактичними відмінностями, враховуючи регіональні особливості.

Михайло Петрович не залишив чіткої національно-політичної програми, однак він підготував ґрунт для її формування своїми учнями, похитнувши аполітичні напрями українства і надихнувши українську молодь на створення українських політичних організацій. Головними формами популяризації ідеї української соборності М. Драгомановим стали: особисті зв'язки з провідними діячами українського національного руху в Наддніпрянщині, Галичині, Буковині й Закарпатті, популяризація ідеї на сторінках часописів, пересилання й перевезення книжок, участь у громадських акціях. Мислитель став учителем покоління національно свідомої молоді, яка відповідно до реальних умов розвивала його погляди. На початку ХХ ст. частина молодих українців, говорячи про необхідність створення незалежної української держави, наголошувала на тому, що є послідовниками М. Драгоманова.

Зародження й розвиток ідеї української соборності у світогляді І. Франка також відбувалися під впливом ряду чинників: коло спілкування, комплекс прочитаної літератури, українські та європейські культурні, наукові та політичні процеси тощо. Ці фактори поділяються на власне українські та європейські. Мислитель обґрунтовував необхідність єднання українського народу та українських етнічних земель, розробляючи ідею української соборності кілька десятиліть.

Вивчаючи минуле і сучасне „розчетвертованого” українського народу, І. Франко приділяв увагу всій сукупності чинників, які сприяли загальноукраїнському єднанню. Не применшуючи важливість соціально-економічних та культурних факторів, мислитель розумів, що соборність української нації в реаліях другої половини ХІХ ст. могла ґрунтуватися лише на усвідомленні необхідності єднання українців на всіх етнічних територіях. У свою чергу, духовно-культурний моноліт мав би стати основою політичної єдності. Адже визначною ознакою зрілості нації є відчуття конкретними одиницями своєї належності до єдиного національного організму. Більше того,

для українського народу національна свідомість важлива не лише в контексті націо- та державотворення, але й як вагома умова збереження українського народу як суб'єкта загальноєвропейського історичного розвитку.

Ідея соборності у світогляді І. Франка поступово еволюціонувала від переконань про культурне й духовне єднання українців, думок про можливість політичної соборності до ідеалу соборної української держави, яка б ґрунтувалася на усвідомленні духовної єдності та любові до батьківщини. Кристалізація ідеї української соборності у світогляді мислителя відбувалася, головним чином, у 1890-х рр. під впливом подій як у житті самого Івана Яковича, так і суспільно-політичної ситуації в Австро-Угорській та Російській імперіях. Політичний ідеал І. Франка – суверенна соборна українська держава, для створення якої українська нація мала культурні, історичні, економічні, політичні передумови (хоча вчений не розробив чіткої програми політичного устрою в майбутній українській державі). Головними способами популяризації ідеї української соборності І. Франком були: особисті стосунки й листування з провідними українськими діячами, популяризація ідеї на сторінках часописів, розповсюдження літератури, участь у громадських акціях та видання часописів.

Визначні діячі українського національного руху – М. Драгоманов та І. Франко – бажали об'єднання українських земель, їх політичного, культурного й економічного розвитку. Але в науковій, публіцистичній, літературній творчості мислителів стосовно української соборності є як ряд спільних моментів, так і деякі відмінності. Підходам обох вчених до розв'язання проблеми національної єдності українців притаманна теоретична глибина, актуальне суспільне звучання. Працюючи в умовах, коли заперечувалося саме існування української нації в Російській та Австро-Угорській імперіях, М. Драгоманов та І. Франко чимало зусиль витратили на продовження праці своїх попередників, які доводили окремішність українського народу.

У процесі розробки ідеї української соборності мислителями в публіцистичних і наукових працях спостерігається певна синхронність. Так, до

кінця 1880-х рр. ця ідея в їхній творчості проявлялася епізодично і мала, здебільшого, духовно-культурне та етнотериторіальне наповнення. І лише в 90-х рр. ХІХ ст. ідея української соборності стала однією з провідних у світогляді вчених, її політична складова поступово підсилювалася (у поезії І. Франко чітко заявив ідею соборності з політичним забарвленням значно раніше).

Михайло Петрович й Іван Якович продукували масу думок стосовно української єдності, сприяючи, насамперед, „горизонтальному” поширенню ідеї української соборності: тобто поступово насичуючи її змістом усі сфери національного життя в Наддніпрянщині, Галичині, Буковині й Закарпатті. „Вертикальні” тенденції в розвитку ідеї соборності у творчій спадщині мислителів (від утвердження переконань про фізичне, культурне й духовне єднання українців до припущень стосовно реальної можливості політичної соборності) лише у світогляді І. Франка оформилися в державницькому ідеалі політичного майбутнього єдиної української нації.

Безумовно, М. Драгоманов бажав єдності (у тому числі й політичної) української нації. Однак, передбачаючи майбутні загальноєвропейські інтеграційні процеси, вважав найбільш доцільним виборення українцями якнайширших політичних прав в Австро-Угорщині й Росії, їхній спільний культурний та науковий розвиток. Як політик-прагматик він, завваживши відсутність сприятливих зовнішніх обставин і слабкість внутрішнього потенціалу для створення української державності, визнавав можливим і необхідним зміцнення культурно-наукових, економічних зв'язків між українськими регіонами. Навіть говорячи про неможливість створення української держави, М. Драгоманов вважав необхідним всебічний національний розвиток і, за сприятливих міжнародних процесів (наприклад, воєнного конфлікту між європейськими імперіями), заявити себе як самостійний політичний організм.

І. Франко виступив як ідеаліст (поет!), один з основоположників державницького напрямку в українській публіцистиці, науці та політиці. У

художній творчості Іван Якович проголосив ще в 1880-х рр. політичним ідеалом українську соборну державу, а, побачивши можливі перспективи для її створення на рубежі XIX – XX ст., Іван Якович сформулював у публіцистичних працях ідеал повного, нічим не обмежуваного життя нації.

Таким чином, основними елементами „національної програми”, що стосувалися ідеалу соборності та шляхів його досягнення у М. Драгоманова та І. Франка були:

1. У теоретичній площині: базування соборницької ідеології на національній свідомості з максимальним використанням усіх наявних інтегруючих чинників. Адже нація існує не лише тоді, коли наявні певні об'єктивні спільні ознаки, які відрізняють один народ від інших (мова, територія тощо). Ці ознаки мають суб'єктивне втілення: члени спільноти сприймають їх як духовну цінність, завдяки чому виникає почуття внутрішньої єдності в протиставленні з іншими групами. У свою чергу, ця єдність (або почуття спільності), мають втілюватися в автономних політичних інститутах або планується створення таких інститутів.

2. У практичній площині: окреслення завдань національно свідомої інтелігенції як провідної сили в об'єднанні нації, культурна, економічна та політична самоорганізація українського суспільства, рівна участь інших національних громад України в демократичних перетвореннях, використання максимально сприятливих міжнародних умов для постановки „українського питання”.

Оцінюючи суспільно-політичну діяльність М. Драгоманова й І. Франка, ми можемо зробити висновки про її значення для поширення соборницьких переконань насамперед у середовищі національно-демократичної інтелігенції. У цілому їхня теоретична й практична діяльність є одним з важливих чинників, що вплинув на розвиток української суспільно-політичної думки, на консолідацію української нації. Вони виступили як активні політичні діячі, які ставили перед собою політичні завдання загальноукраїнського масштабу і досягали їх. Це виявилось, передусім, у створенні перших українських партій у

Галичині, одними з програмових засад яких було проголошення необхідності загальноукраїнського єднання.

Творчість та діяльність М. Драгоманова та І. Франка мала досить значний вплив на розвиток української суспільної думки ХІХ. Розробка і популяризація ідеї української соборності М. Драгомановим та І. Франком сприяла її утвердженню як іманентної складової української національної ідеї. Не зважаючи на те, що ідея соборності наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. сприймалася, здебільшого, у кількісно незначному середовищі національно свідомої інтелігенції, її утвердження як однієї з основ української національної ідеології мало чи не вирішальне значення для утвердження самої ідеї української нації „від Сяну до Дону”.

Суспільні діячі сприяли встановленню і зміцненню ідейних, культурних та організаційних зв'язків українців Сходу і Заходу, спричинилися до формування поняття єдиної великої української нації, єдиної культури, спільного історичного кореня й батьківщини, поступової кристалізації у структурах свідомості українців кінця ХІХ ст. ідеї цілісності українського життя, його самодостатності, окремішності від політично і культурно домінуючих націй.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

а) не опубліковані

1. Відозва до українців у справі заснування українського університету. – ЦДІАУК. – Ф. 274, оп. 1, спр. 536, арк. 42 – 45.
2. Відозва про організацію святкування 25-річного ювілею літературно-наукової діяльності І. Франка. – ЦДІАЛ.– Ф. 834, оп. 1, спр. 91, арк. 1.
3. *Возняк М. С.* Зустрічі Франка з наддніпрянськими діячами. – ЛНБ ім. В. Стефаника ВР. – Возняк 89, 30 арк.
4. До історії місії М. Драгоманова (матеріали). 1929. – ІР ВР. – Ф. X, спр. 16997, арк. 1 – 124.
5. Донесення агента Київського ГЖУ про І. Франка. 1898. – ЦДІАУК. – Ф. 274, оп. 1, спр. 536, арк. 9, 17.
6. Донесення Дрогобицьким староством президії намісництва. 1885. (Про видачу Іванові Франкові закордонного паспорта на виїзд в Росію з метою збирання матеріалів для написання історії Червоної Русі.) – ЦДІАЛ.– Ф. 146, оп. 4, спр. 3684, арк. 89 – 90.
7. Донесення Київського ГЖУ. 1. 09. 1889. – ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 841, спр. 79, арк. 3.
8. *Драгоманов М. П.* Лист до Кістяківського Б. О. 25. 06. 1889. – ЦДІАЛ.– Ф. 663, оп. 2, спр. 56, арк. 16.
9. *Драгоманов М. П.* Лист до Косач О. від 3. 01. 1891. – ІЛ ВРФТ . – № 28/686, арк. 1 – 3.
10. *Драгоманов М. П.* Лист до Коцовського. 11. 03. 1886. – ЦДІАЛ.– Ф. 663, оп. 2, спр. 56, арк. 99 – 120.
11. *Драгоманов М. П.* Лист до Купчанка Г. – ЦДІАЛ.– Ф. 663, оп. 1, спр. 252, арк. 23.
12. *Драгоманов М. П.* Лист до редакції „Буковини”. 13/25. 02. 1893. – ЦДІАЛ.– Ф. 663, оп. 2, спр. 51, арк. 7.

13. *Драгоманов М. П.* Лист до Русова О. 3. 10. 1871. – ЦДІАЛ.– Ф. 663, оп. 2, спр. 62, арк. 9.
14. *Драгоманов М. П.* Лист до Симиренка В. – ЦДІАЛ.– Ф. 663, оп. 2, спр. 63, арк. 64.
15. *Драгоманов М. П.* Лист до Смаль-Стоцького С. 14. 01. 1888. – ЦДІАЛ.– Ф. 663, оп. 2, спр. 63, арк. 19.
16. *Драгоманов М. П.* Лист до Товариства „Академічна Громада” у Кракові. – ЦДІАЛ.– Ф. 663, оп. 2, спр. 50, арк. 20.
17. *Драгоманов М. П.* Лист до товариша NN в Одесу на роковини Шевченка (1892 р.). – ЦДІАЛ.– Ф. 663, оп. 2, спр. 67, арк. 2.
18. *Драгоманов М. П.* Листи (2) до Барвінського О. – ЦДІАЛ.– Ф. 663, оп. 2, спр. 72, арк. 35 – 43.
19. *Драгоманов М. П.* Листи до Барвінського О. Г. – ЛНБ ім. В. Стефаника ВР. – Ф. 11, спр. 1140, п. 82, арк. 1 – 26.
20. *Драгоманов М. П.* Листи (4) до Куліша П. – ІР ВР. – Ф. 172, спр. 41, арк. 1 – 63.
21. *Драгоманов М. П.* Листи (5) до Лесі Українки – ДАПО. – Ф. 185, оп. 1, спр. 1, арк. 1 – 38.
22. *Драгоманов М. П.* Листи (2) до Навроцького В. – ЦДІАЛ.– Ф. 663, оп. 2, спр. 59, арк. 29 – 30.
23. *Драгоманов М. П.* Листи до редакторів газет „Правда”, „Діло” 1876, 1888. – ЦДІАЛ.– Ф. 663, оп. 2, спр. 52, арк. 20 – 24.
24. *Драгоманов М.* Листи (3) до редакцій часописів „Буг”, „Буковина”, „Громадський друг”. 1871, 1895. – Ф. 663, оп. 2, спр. 51, арк. 1 – 12.
25. *Драгоманов М.* Листи до Русова О., Старицького М. – Ф. 663, оп. 2, спр. 62, арк. 1 – 50.
26. *Драгоманов М. П.* Листи (3) до товариств „Просвіта”, „Січ” у Відні і НТШ у Львові. – ЦДІАЛ.– Ф. 663, оп. 2, спр. 60, арк. 1 – 15.
27. *Драгоманов М. П.* Листи (4) до товариств „Просвіта”, „Січ”, НТШ, „Союз” у Чернівцях. – ЦДІАЛ.– Ф. 663, оп. 2, спр. 81, арк. 1 – 35.

28. Драгоманов М. П. Листи (169) до Франка І. – ЛНБ ім. В. Стефаника ВР. – Ф. 29, спр. 666, п. 152, арк. 1 – 216.
29. Драгоманов М. П. Педагогическое значение малорусского языка. – ЦДІАУК. – Ф. 1617, оп. 1, спр. 1, арк 1 – 8.
30. Драгоманов М. П. Письмо к Пыпину А. Н. – ІР ВР. – Ф. 53, спр. 267, арк. 4.
31. Драгоманов М. П. Твори. – ЛНБ ім. В. Стефаника ВР. – Ф. 57, спр. 354, арк 1 – 1376.
32. Зі звіту Комітету. 1914. – ЦДІАУК. – Ф. 295, оп.1, спр. 579, арк. 1 – 45.
33. Зі звіту начальника Київського ГЖУ Новицького. 1. 02. 1892. – ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 841, спр. 40, арк. 1 – 26.
34. Лист гімназівської молоді в Дрогобичі до Драгоманова М. – ЦДІАЛ.– Ф. 663, оп. 2, спр. 82, арк. 7.
35. Лист, підписаний Брат-українець до Франка І. 24. 01. 1894 – ЦДІАЛ.– Ф. 663, оп. 1, спр. 249, арк. 160 – 161.
36. Листи, телеграми до Наукового Товариства ім. Шевченка. 1916. – ЦДІАЛ.– Ф. 309, оп. 1, спр. 345, арк. 1 – 22.
37. Листування з Київським ГЖУ і Київським губернатором про висилання з Росії українського письменника І. Франка, який приїхав у м. Київ з дружиною і дітьми (8 червня – 14 червня 1891р.). – ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 841, спр. 201, арк. 1 – 6.
38. Листування з начальником Волинського ГЖУ про недопущення поширення в Волинській губернії марок для збирання пожертвувань на придбання подарунка І. Франку. 28. 02. – 6. 04. 1914. – ЦДІАУК. – Ф. 1599, оп.1, спр. 125, арк. 78 – 101, 103 – 110.
39. Листування з начальником Київського ГЖУ про поширення марок для збирання пожертвувань на подарунок І. Франку. 19. 02. – 8. 03. 1914. – ЦДІАУК. – Ф. 1439, оп. 1, спр. 1539, арк. 32 – 35.
40. Листування з помічниками в повітах начальника Полтавського ГЖУ про збирання відомостей про поширення в Полтавській губернії марок для

- збирання пожертвувань для І. Франка. 19. 02. – 4. 04. 1914. – ЦДІАУК. – Ф. 320, оп. 1, спр. 1326, арк. 8 – 10, 91 – 93, 98.
41. Мандат М. Драгоманова на II з'їзд радикальної партії у Львові, скликаний в днях 3 – 4 жовтня 1891р. – ЦДІАЛ.– Ф. 663, оп. 2, спр. 91, арк. 2.
42. О цензуре пьесы украинского писателя-революционера Ивана Франко „Учитель”, поставленной украинским культурно-просветительским обществом „Союз”. – ДАЧО. – Ф. 12, оп. 1, спр. 1825, арк. 1 – 2.
43. Об окончании Иваном Франко VIII семестра филологического факультета Черновицкого университета (список студентов). – ДАЧО. – Ф. 216, оп. 5, спр. 1, арк. 37, 38.
44. Огляд найважливіших дізнань. 1892 – 1893. – ЦДІАУК. – Ф. 274, оп. 1, спр. 330, арк. 1 – 37.
45. Опис речових доказів, знайдених при обшуку у студента Харківського університету С. В. Дегена. 1890. – ЦДІАУК. – Ф. 317, оп. 1, спр. 493, арк. 8.
46. *Павлик М.* Критична стаття про видання творів Драгоманова з додатком роботи останнього „Украинцам – социализм”. – ЦДІАЛ.– Ф. 663, оп. 1, спр. 17, арк. 27 – 28.
47. Переписка с Министерством культов и просвещения о назначении членов комиссии на Буковине по собиранию народных песен в связи с составлением сборника народных песен Австрии. – ДАЧО. – Ф. 3, оп. 2, спр. 22508, арк. 1 – 57.
48. Повідомлення начальника Курського ГЖУ начальнику Харківського ГЖУ про розповсюдження студентом Харківського технологічного інституту в м. Курську марок із зображенням І. Франка. 6. 03. 1914. – ЦДІАУК. – Ф. 336, оп. 2, спр. 22, арк. 179, 180.
49. Повідомлення начальника Харківського ГЖУ про загальноукраїнський студентський з'їзд, який повинен відбутися в м. Львові під час святкування ювілею І. Франка. 14. 05. 1913. – ЦДІАУК. – Ф. 274, оп. 5, спр. 7, арк. 327 – 329.

50. Попереднє слідство у справі по звинуваченню А. Новоселицького по 128, 1,2 і бп. 129 ст. Кримінального Уложення. 1. 04. 1914. – ЦДІАУК. – Ф. 318, оп. 1, спр. 2674, арк. 1 – 128.
51. Про заборону роботи М. Драгоманова „Пропаций час...”. 9. 06. 1909. – ЦДІАУК. – Ф. 295, оп. 1, спр. 247, арк. 15.
52. Протокол огляду речових доказів, які були взяті при обшуку 30 квітня 1900 р. в Києві у студента Київського університету Жили Л. І. – ЦДІАУК. – Ф. 274, оп.1, спр. 507, арк. 36.
53. Прохання І. Франка про дозвіл йому в'їзду в Київ для участі в Археологічному з'їзді. 28. 05. 1899. – Ф. 442, оп. 841, спр. 40, арк. 26.
54. *Семенович В.* Лист до Драгоманова М. 15. 04. 1883. – ЦДІАЛ.– Ф. 663, оп. 2, спр. 82, арк. 7.
55. *Смаль-Стоцький С.* Лист до Драгоманова М. 20. 02. 1888. – ЦДІАЛ.– Ф. 663, оп. 2, спр. 82, арк. 42 – 44.
56. Справа по звинуваченню київських студентів Дегена С. В., Кістяківського Ф. А., Маршинського А. С. в агітації за відділення Галичини від Австрії і зв'язках з І. Франком, М. Павликом та ін. 1889. – ЦДІАУК. – Ф. 317, оп. 1, спр. 460, арк. 105.
57. Телеграма за підписом „Українці з Кубані”, надіслана Науковому Товариству ім. Шевченка у Львові з поздоровленням І. Франка. 1913. – ЦДІАЛ.– Ф. 309, оп. 1, спр. 420, арк. 32.
58. *Терлецький О.* Лист до Драгоманова М. 3. 11. 1876. – ЦДІАЛ.– Ф. 663, оп. 2, спр. 82, арк. 107.
59. *Франко І. Я.* Лист до Драгоманова М. 1883. – ІЛ ВРФТ . – Ф. 3, спр. 1323, арк. 4.
60. *Франко І. Я.* Лист до Драгоманова М. 1886. – ІЛ ВРФТ . – Ф. 3, спр. 1360, арк. 1.
61. *Франко І. Я.* Лист до Драгоманова М. Травень 1892. – ІЛ ВРФТ . – Ф. 3, спр. 1424, арк. 1 – 9.

62. *Франко І. Я.* Лист до Сумцова М. Ф. 6. 11. 1900. – ЦДІАУК. – Ф. 2052, оп. 1, спр. 1256, арк. 5.
63. Циркуляр Департаменту поліції про заборону продажу марок на подарунок І. Франку. 1914. – ЦДІАУК. – Ф. 301, оп. 6, спр. 155, арк. 18.

б) опубліковані

64. Архів Михайла Драгоманова. Т. 1. Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870 – 1895 рр.) (Праці Українського наукового інституту). – Варшава: Друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1937. – 442 с.
65. *Барвінський О.* З останніх десятиліть ХІХ віку. – Львів: Накладом редакції „Руслана”, 1906. – 40 с.
66. *Барвінський О.* Спомини з мого життя: У 2 ч. – Львів, 1912 – 1913. – Ч. 1. – 336 с.
67. *Барвінський О.* Спомини з мого життя: У 2 ч. – Львів, 1912 – 1913. – Ч. 2. – 406 с.
68. *Бачинський Ю.* Мої спомини про М. Драгоманова // Вісник Союзу Визволення України. – 1915. – № 23 – 24. – С. 11 – 14.
69. *Бачинський Ю.* Моя переписка з Михайлом Драгомановим. Додаток до „України irredent’и”. – Львів, 1900. – С. 7 – 15.
70. Веселка: Літ. збірка / Зложив Андрій Молодченко (Псевдо. кол.: Київ. укр. студентська громада). – Львів, 1887. – VII, I, 211 с.
71. “Вільна спілка” – “Вольний Союз”. Спроба української політико-соціальної програми / Збір і пояснення *М. Драгоманова* (переклад *Т. Г. Андрусяка*) // Драгоманівський збірник. “Вільна спілка та сучасний український конституціоналізм” / За ред. *Т. Г. Андрусяка*. – Львів: Світ, 1996. – С. 7 – 72.
72. *Возняк М.* Драгоманов у відновленій “Правді” (з додатком листів М. Драгоманова до О. Кониського та й останнього до нього) // За сто літ. – 1930. – Кн. VI. – С. 229 – 230.

73. *Возняк М.* З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким // Літературно-науковий Вісник. – Львів, 1923. – Річник XXII. – Т. LXIХХ. – Кн. 3. – С. 249 – 259.
74. *Возняк М.* Матеріали життєпису Франка // За сто літ. – 1927. – Кн. I. – С. 166 – 186.
75. *Возняк М.* Тринадцять листів І. Франка до О. Кониського // Життя і революція. – 1927. – № 5. – С. 234 – 242.
76. *Дебогорій-Мокрієвич В.* Із споминів про М. П. Драгоманова // За сто літ. – [1927]. – Кн. I. – С. 275 – 295.
77. *Драгоманів-Шишманова Л.* Спомини про Михайла Драгоманова // Нова Україна. – 1922. – Ч. 13 – 15. – С. 35 – 44.
78. *Драгоманів-Шишманова Л.* Спомини про Михайла Драгоманова // Нова Україна. – 1923. – Ч. 6. – С. 70 – 80.
79. *Драгоманов М. П.* Австро-руські спомини (1867 – 1877) // *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.– К.: Наук. думка, 1970. – Т. 2. – С. 151 – 288.
80. *Драгоманов М. П.* Автобіографическая заметка // *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.– К.: Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 39 – 68.
81. *Драгоманов М. П.* Автобіографія. – К.: Криниця, 1917. – 59 с.
82. [*Драгоманов М. П.*] *Українець.* Антракт з історії українофільства (1863 – 1872) // Правда. – 1878. – № 12, 13 – 14, 15. – С. 471 – 479; 523 – 529; 575 – 581; 624 – 633.
83. [*Драгоманов М. П.*] *Українець.* Археологічний з'їзд у Києві // Правда. – 1874. – № 19. – С. 800 – 807.
84. *Драгоманов М. П.* [Болгарський щоденник] / Підгот. до друку і приміт. П. К. Атанасова; Вступ. ст. І. Романченка // Жовтень. – 1965. – № 6. – С. 126 – 135.
85. *Драгоманов М. П.* В справі згоди між руськими партіями // Народ. – 1894. – № 7 – 8. – С. 122 – 124.

86. *Драгоманов М. П.* В справі реформи нашої правописі // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1887 – 1895 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1908. – С. 374 – 389.
87. *Драгоманов М. П.* В справі Угорської Русі: Посмертний голос *М. Драгоманова.* – Львів: Видав *М. Павлик,* 1895. – 15 с.
88. *Драгоманов М. П.* В справі церковній у Галичині // *Народ.* – 1993. – № 1. – С. 3.
89. *Драгоманов М. П.* Вибрані твори. Збірка політичних творів з 36 примітками / Під загал. ред. *П. Богацького.* – Прага, Нью-Йорк, 1937. – Т. 1. – 415 с.
90. *Драгоманов М. П.* Відповідь рецензентові „Діла” на III – IV вип. моїх „Австро-руських споминів” // *Україна.* – 1926. – Кн. 2 – 3. – С. 78 – 88.
91. *Драгоманов М. П.* Віра і громадські справи // *Хлібороб.* – Коломия, 1892. – С. 111 – 112, 119 – 121.
92. *Драгоманов М. П.* Галицько-руське письменство (Переднє слово до „Повістей” *Осипа Федьковича*) // *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.– К.: Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 309 – 348.
93. *Драгоманов М. П.* Гете и Шекспир в переводе на украинский язык // *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.– К.: Наук. думка, 1970. – Т. 2. – С. 145.
94. *Драгоманов М. П.* Два учителі. Спомини. – Львів, 1902. – 79 с.
95. *Драгоманов М. П.* Двадцятип’ятилітні роковини смерті *Т. Шевченка* і галицькі народовці // *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.– К.: Наук. думка, 1970. – Т. 2. – С. 148 – 150.
96. *Драгоманов М.* Добавление к автобиографической заметке // *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.– К.: Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 69 – 79.
97. [*Драгоманов М. П.*] *Др. М. Довгі уха* новішої ери: Замітка для російських українців // *Народ.* – 1893. – № 18. – С. 201 – 203.

98. *Драгоманов М. П.* Другий Лист до Киян. Квітень 1886 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1881 – 1886 / Видав *І. Франко*. – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1906. – С. 211 – 220.
99. *Драгоманов М. П.* Другий лист до редакції „Друга” // *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.– К.: Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 402 – 410.
100. *Драгоманов М.* Историческая Польша и великорусская демократия. – Женева, 1882. – 490 с.
101. *Драгоманов М. П.* Козаки. – Львів: Українсько-руська видавничка спілка, 1906. – 50 с.
102. *Драгоманов М. П.* Козацькі спомини і громадські потреби в Кубанщині // Громада. – 1882. – № 5. – С. 225 – 234.
103. *Драгоманов М. П.* Критика карти Руси-України д. Величка / Подає М. Павлик // Житє і слово. – 1897. – Т. 6. – С. 158 – 159.
104. *Драгоманов М. П.* Д. Лист до Борковського О. Початок листопада 1888 // Михайло Драгоманов. Переписка / Зібрав і зладив *М. Павлик*. – Т. 1. – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1901. – С. 53 – 55.
105. *Драгоманов М. П.* Лист до Бучинського М. 31. 08. 1871 // Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871 – 1877 / Зладив *М. Павлик*. – Львів: Друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка, 1910. – С. 9 – 31.
106. *Драгоманов М. П.* Лист до Бучинського М. 6. 09. 1871 // Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871 – 1877 / Зладив *М. Павлик*. – Львів: Друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка, 1910. – С. 31 – 33.
107. *Драгоманов М. П.* Лист до Бучинського М. 28. 11. 1871 // Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871 – 1877 / Зладив *М. Павлик*. – Львів: Друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка, 1910. – С. 62 – 66.
108. *Драгоманов М. П.* Лист до Бучинського М. 16. 10. 1872 // Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871 – 1877 / Зладив

- М. Павлик.* – Львів: Друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка, 1910. – С. 171 – 173.
109. *Драгоманов М.* Лист до Вовка Хв. 29. 04. 1878 // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876 – 1895): У VIII т. – Чернівці: Др-ня „Руської Ради”, 1910 – 1912. – Т. II. (1876 – 1895) / Зладив *М. Павлик.* – Чернівці: Др-ня „Руської Ради”, 1910. – С. 296 – 305.
110. *Драгоманов М. П.* Лист до Киян // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1887 – 1895 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1908. – С. 4 – 79.
111. *Драгоманов М. П.* Лист до Ковалевського В. Н. 18. 05. 1891 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1887 – 1895 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1908. – С. 186.
112. *Драгоманов М. П.* Лист до Кониського О. 5. 06. 1888 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1887 – 1895 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1908. – С. 126 – 131.
113. *Драгоманов М. П.* Лист до Кониського О. 12. 11. 1888 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1887 – 1895 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1908. – С. 143 – 148.
114. *Драгоманов М. П.* Лист до Макарушки О. 9/21. 03. 1894 // Михайло Драгоманов. Переписка / Зібрав і зладив *М. Павлик.* – Т. 1. – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1901. – С. 184.
115. *Драгоманов М. П.* Лист до Мандич І. 14 06. 1877 // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876 – 1895): У VIII т. – Чернівці: Др-ня „Руської Ради”, 1910 – 1912. – Т. II. (1876 – 1895) / Зладив *М. Павлик.* – Чернівці: Др-ня „Руської Ради”, 1910. – С. 219 – 229.
116. *Драгоманов М. П.* Лист до Навроцького В. 26. 08. 1873 // *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.– К.: Наук. думка, 1970. – Т. 2. – С. 460.

117. *Драгоманов М. П.* Лист до одного рос. Українця. 8. 07. 1885 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1881 – 1886 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1906. – С. 87 – 88.
118. *Драгоманов М. П.* Лист до П. Л. 1. 07. 1890 // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876 – 1895): У VIII т. – Чернівці: Др-ня „Руської Ради”, 1910 – 1912. – Т. VI. (1890 – 1891) / Зладив *М. Павлик.* – Чернівці: Др-ня „Руської Ради”, 1910. – С. 63 – 67.
119. *Драгоманов М.* Лист до Павлика М. Грудень 1877 р. // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876 – 1895): У VIII т. – Чернівці: Др-ня „Руської Ради”, 1910 – 1912. – Т. II. (1876 – 1895) / Зладив *М. Павлик.* – Чернівці: Др-ня „Руської Ради”, 1910. – С. 265 – 280.
120. *Драгоманов М. П.* Лист до Павлика М. 22. 06. 1887 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1887 – 1895 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1908. – С. 96 – 103.
121. *Драгоманов М. П.* Лист до Павлика М. 5. 08. 1887 // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876 – 1895): У VIII т. – Чернівці: Др-ня „Руської Ради”, 1910 – 1912. – Т. V. (1886 – 1889) / Зладив *М. Павлик.* – Чернівці: Др-ня „Руської Ради”, 1912. – С. 189 – 195.
122. *Драгоманов М. П.* Лист до Павлика М. 4. 02. 1890 // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876 – 1895): У VIII т. – Чернівці: Др-ня „Руської Ради”, 1910 – 1912. – Т. VI. (1890 – 1891) / Зладив *М. Павлик.* – Чернівці: Др-ня „Руської Ради”, 1910. – С. 12 – 16.
123. *Драгоманов М. П. Д.* Лист до П-ського К. для виділу „Просвіти”. 17. 05. 1889 // Михайло Драгоманов. Переписка / Зібрав і зладив *М. Павлик.* – Т. 1. – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1901. – С. 86 – 87.
124. *Драгоманов М. П.* Лист до редакції „Зорі” // *Зоря.* – 1894. – № 9. – С. 216.
125. *Драгоманов М. П.* Лист „До старої громади” // *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.– К.: Наук. думка, 1970. – Т. 2. – С. 525 – 543.

126. *Драгоманов М. П.* Лист до Франка І. 27. 12. 1882 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1881 – 1886 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1906. – С. 14 – 18.
127. *Драгоманов М. П.* Лист до Франка І. 26. 09. 1884 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1881 – 1886 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1906. – С. 54 – 65.
128. *Драгоманов М. П.* Лист до Франка І. 1885 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1881 – 1886 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1906. – С. 77 – 80.
129. *Драгоманов М. П.* Лист до Франка І. 20. 03. 1885 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1881 – 1886 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1906. – С. 80 – 82.
130. *Драгоманов М. П.* Лист до Франка І. 25. 10. 1885 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1881 – 1886 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1906. – С. 65 – 73.
131. *Драгоманов М. П.* Лист до Франка І. 14. 12. 1885 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1881 – 1886 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1906. – С. 117 – 120.
132. *Драгоманов М. П.* Лист до Франка І. 28. 12. 1885 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1881 – 1886 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1906. – С. 120 – 124.
133. *Драгоманов М. П.* Лист до Франка І. 7. 12. 1886 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1881 – 1886 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1906. – С. 247 – 250.
134. *Драгоманов М. П.* Лист до Франка І. 26. 06. 1888 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1887 – 1895 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1908. – С. 122 – 125.
135. *Драгоманов М. П.* Лист до Франка І. 11. 11. 1888 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1887 – 1895. Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1908. – С. 139 – 143.

136. *Драгоманов М. П.* Лист до Франка І. 3. 12. 1888 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1887 – 1895 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1908. – С. 148 – 150.
137. *Драгоманов М. П.* Лист до Франка І. 16. 06. 1889 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1887 – 1895 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1908. – С. 157 – 158.
138. *Драгоманов М. П.* Лист до Франка І. 7. 07. 1889 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1887 – 1895 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1908. – С. 158 – 160.
139. *Драгоманов М. П.* Лист до Франка І. 1/16. 02. 1890 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1887 – 1895 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1908. – С. 170 – 173.
140. *Драгоманов М. П.* Лист до Франка І. 23.06/ 5. 07 1890 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1887 – 1895 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1908. – С. 180 – 182.
141. *Драгоманов М. П.* Лист до Франка І. 23. 06. 1891 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1887 – 1895 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1908. – С. 189 – 191.
142. *Драгоманов М. П.* Лист до Франка І. 16. 08. 1892 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1887 – 1895 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1908. – С. 213 – 215.
143. *Драгоманов М. П.* Лист до Франка І. 29. 01. 1894 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1887 – 1895 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1908. – С. 253 – 255.
144. *Драгоманов М. П.* Лист до Франка І. 7. 03. 1894 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1887 – 1895 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1908. – С. 262 – 263.
145. *Драгоманов М. П.* Лист до Франка І. 22. 03. 1894 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1887 – 1895 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1908. – С. 265 – 269.

146. Драгоманов М. П. Лист до Яворського Ю. 3. 06. 1891 // Михайло Драгоманов. Переписка / Зібрав і зладив М. Павлик. – Т. 1. – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1901. – С. 22 – 25.
147. Драгоманов М. П. Лист до Яворського Ю. 23. 06. 1891 // Михайло Драгоманов. Переписка / Зібрав і зладив М. Павлик. – Т. 1. – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1901. – С. 25 – 28.
148. Драгоманов М. П. Лист до Яворського Ю. 30. 09. 1894 // Михайло Драгоманов. Переписка / Зібрав і зладив М. Павлик. – Т. 1. – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1901. – С. 28 – 31.
149. Драгоманов М. П. Лист до Яворського Ю. 3. 06. 1891 // Михайло Драгоманов. Переписка / Зібрав і зладив М. Павлик. – Т. 1. – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1901. – С. 31 – 35.
150. Драгоманов М. П. Д. Лист до Яворського Ю. 13/25. 10. 1894 // Михайло Драгоманов. Переписка / Зібрав і зладив М. Павлик. – Т. 1. – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1901. – С. 39 – 41.
151. Драгоманов М. П. Лист „На Україну” (грудень 1890 р.) // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876 – 1895): У VIII т. – Чернівці: Др-ня „Руської Ради”, 1910 – 1912. – Т. VI. (1890 – 1891) / Зладив М. Павлик. – Чернівці: Др-ня „Руської Ради”, 1910. – С. 93 – 96.
152. Драгоманов М. П. Лист „Поклик” до Українців” (серпень 1893 р.) // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876 – 1895): У VIII т. – Чернівці: Др-ня „Руської Ради”, 1910 – 1912. – Т. VII. (1892 – 1895) / Зладив М. Павлик. – Чернівці: Др-ня „Руської Ради”, 1911. – С. 271 – 273.
153. Драгоманов М. П. Листи до Ю. Бачинського / Подає М. Павлик // Житє і слово. – 1897. – Т. 6. – С. 302 – 308.
154. Драгоманов М. П. Листи до Ом. Огоновського / Подає М. Павлик // Житє і слово. – 1897. – Т. 6. – С. 371 – 381, 384 – 391, 393 – 400.
155. Драгоманов М. П. Листи до Ів. Франка і інших: 1881 – 1888 / Видав І. Франко. – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1906. – 260 с.

156. *Драгоманов М. П.* Листи до Ів. Франка і інших: 1887 – 1895 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1908. – 431 с.
157. *Драгоманов М. П.* Листи з України // Народ. – 1893. – № 17. – С. 180 – 182; № 19 – 20. – С. 237 – 240.
158. *Драгоманов М. П.* Листи на Наддніпрянську Україну // *Б. Грінченко – М. Драгоманов.* Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 149 – 271.
159. *Драгоманов М. П.* Література російська, великоруська, українська і галицька // *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.– К.: Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 80 – 220.
160. [*Драгоманов М. П.*] *А-бер.* Малорусская литература в Галичине в 1874 г. // Киевский телеграф. – 1875. – № 44; 46.
161. [*Драгоманов М. П.*] *М. Др.* Народний театр на Україні // Житє і слово. – 1895. – Т. 3. – С. 350.
162. *Драгоманов М. П.* Наші пекучі справи: (Новорічна розмова з земляками) // Народ. – 1894. – № 4. – С. 51 – 57.
163. *Драгоманов М. П.* Нові українські пісні про громадські справи (1764 – 1880). – Женева, 1881. – 132 с.
164. *Драгоманов М. П.* Общєруство Костомарова (Лист до редакції „Правди”) // Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1887 – 1895 / Видав *І. Франко.* – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1908. – С. 398 – 404.
165. *Драгоманов М. П.* Одкритий лист з України до редакції „Правди” // Правда. – Львів, 1873. – С. 660 – 661.
166. *Драгоманов М. П.* Паралелі по обох сторонах Збруча // Народ. – 1893. – № 19 – 20. – С. 245 – 246.
167. *Драгоманов М. П.* Паралелі по обох сторонах Збруча // Народ. – 1893. – № 23 – 24. – С. 321 – 322.
168. *Драгоманов М. П.* Передне слово до „Громади” // Вибране (... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні) / Упоряд. та авт.

- історіографічного нарису *Р. С. Міщен*; приміт. *Р. С. Міщука, В. С. Шандри*. – К.: Либідь, 1991. – С. 276 – 326.
169. *Драгоманов М. П.* Перший лист до Киян. 8. 02. 1886 // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1881 – 1886 / Видав *І. Франко*. – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1906. – С. 155 – 159.
170. *Драгоманов М. П.* Перший лист до редакції „Друга” // *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.– К.: Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 397 – 401.
171. *Драгоманов М. П.* По вопросу о малорусской литературе // *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.– К.: Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 349 – 396.
172. *Драгоманов М. П.* Погляд на українську історію // *Народ*. – 1895. – № 17. – С. 163 – 268.
173. *Драгоманов М. П.* Политические сочинения / Под редакцией *И. М. Гревса* и *Б. А. Кистяковского*. – Т. 1. Центр и окраины. – М., 1908. – I – XXXII, 486, VII с.
174. *Драгоманов М. П.* Політика принципiальна і політична // *Народ*. – 1894. – № 1. – С. 11 – 14.
175. *Драгоманов М. П.* Політико-соціальні думки в нових піснях Українського (малоруського) народу // *Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство*. – Львів, 1906. – Т. 3. – С. 64.
176. *Драгоманов М. П.* Про українських козаків, татар та турків. – Львів: Просвіта, 1913. – 56 с.
177. *Драгоманов М. П.* Програма М. Костомарова з 1846 р. // *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1887 – 1895 / Видав *І. Франко*. – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1908. – С. 410 – 413.
178. *Драгоманов М. П.* Пропаций час. Українці під Московським царством (1654 – 1876) // *УІЖ*. – 1991. – № 9. – С. 131 – 143.
179. *Драгоманов М. П.* Публічні збори русинів у Львові. 1890 р. // *Громада*. – Женева, 1881. – № 1. – С. 120 – 122.

180. *Драгоманов М. П.* Розвідки про українську народну словесність і письменство. Т. 1. – Львів: Накладом Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, 1899. – 260 с.
181. *Драгоманов М. П.* Розвідки про українську народну словесність і письменство / *Зладив М. Павлик.* Т. III. – Львів: Накладом Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, 1906. – 362 с.
182. *Драгоманов М. П.* Русские в Галиции. Литературные и политические заметки // *Вестник Европы.* – 1873. – Кн. 1. – С. 115 – 153.
183. *Драгоманов М. П.* Русские в Галиции. Литературные и политические заметки // *Вестник Европы.* – 1873. – Кн. 2. – С. 769 – 798.
184. *Драгоманов М. П.* С Галицкой границы. Галицко-русская литература и ее язык // *Санкт-Петербургские ведомости.* – 1867. – № 2. – С. 73.
185. *Драгоманов М. П.* Сліпі проводирі // *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.– К.: Наук. думка, 1970. – Т. 2. – С. 368 – 371.
186. *Драгоманов М. П.* Собрание политических сочинений: В. 2 т. / [Парижское изд. ред. „Освобождения” на средства украинских демократов] – Т. 1. – Paris, 1905. – 375 с.
187. *Драгоманов М. П.* Собрание политических сочинений: В 2 т. / [Парижское изд. ред. „Освобождения” на средства украинских демократов] – Т. 2. – Paris, 1906. – 874 с.
188. *Драгоманов М. П.* Твори Василя Чайченка // *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.– К.: Наук. думка, 1970. – Т. 2. – С. 416 – 432.
189. *Драгоманов М. П.* Третій лист до редакції „Друга” // *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.– К.: Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 411 – 427.
190. *Драгоманов М. П.* Уваги впорядника // *Громада.* – 1879. – № 4. – С. 96.
191. [*Драгоманов М. П.*] *Сіроманець.* Українофільство // *Правда.* – 1872. – № 8. – С. 401 – 404.

192. *Драгоманов М. П.* Українство перед Польщею та Росією // Народ. – 1893. – № 3. – С. 27 – 29.
193. *Драгоманов М. П.* Українство перед Польщею та Росією // Народ. – 1893. – № 4. – С. 39.
194. *Драгоманов М. П.* Українська література, поскрибована російським урядом. – Переклад з французької, текстологічні опрацювання та примітки *Г. Цвенгроша*, Вступ. сл. *М. Колесси*. Ред. кол.: *Б. Якимович* (голова), *Н. Бігуя*, *М. Гнатюк* та ін. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2001. – 94 с.
195. *Драгоманов М. П.* Українське письменство 1866 – 1873 років // *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 247 – 309.
196. *Драгоманов М. П.* Чудацькі думки про українську національну справу // *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1970. – Т. 2. – С. 312 – 367.
197. Еліза Ожечко і Іван Франко у взаємному листуванні // *Возняк М. С.* З життя і творчості Івана Франка. – К.: Видавництво Академії Наук УРСР, 1955. – С. 111 – 137.
198. Зеновія Франко (1925 – 1991): Статті. Спогади. Матеріали / НАН України; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника; Наукове товариство ім. Шевченка / *Л. І. Крушельницька* (відп. ред.), *М. А. Вальо* (упоряд. і наук. ред.). – Л., 2003. – 368 с.
199. Исторические песни малорусского народа / С объяснениями *Вл. Антоновича* и *М. Драгоманова*. – Киев, 1874. – Т. 1. – 336 с.
200. Іван Франко: Документи і матеріали 1856 – 1965 / Архівне управління при Раді Міністрів УРСР; Упор. *І. Л. Бутич*, *Я. Р. Дашкевич*, *О. А. Купчинський*, *А. Г. Сісецький*; Відп. ред. *З. Т. Франко*. – К.: Наук. думка, 1966. – 540 с.
201. Іван Франко у спогадах сучасників: У 2 кн. – Кн. 1. – Львів: Каменяр, 1956. – 528 с.

202. Іван Франко у спогадах сучасників: У 2 кн. – Кн. 2. – Львів: Каменяр, 1972. – 336 с.
203. *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874 – 1885). У 2 т. – Т. 1. (1874 – 1879). – К.: Наук. думка, 1994. – 646 с.
204. *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874 – 1885). У 2 т. – Т. 2. (1880 – 1885). – К.: Наук. думка, 1995. – 584 с.
205. Листування Драгоманова з Федьковичем // Матеріали до життєписі Осипа Юрія Гординського-Федьковича. Перше повне і критичне видання / З першодруків і автографів зібрав, упорядкував і пояснив Др. *О. Маковей*. – Львів, 1910. – Т. 4. – С. 220 – 255.
206. Листування І. Франка і М. Драгоманова / Зібрано з автографів Наукового Товариства імені Шевченка і Українського національного музею у Львові. – К., 1928. – 508 с.
207. *Ліндфорс С.* Дещо з спогадів за М. П. Драгоманова // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – 1926. – Кн. VII – VIII. – С. 399 – 401.
208. *Лотоцький О. П.* О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. – Прага, 1937. – 14 с.
209. *Маковей О.* Ювілей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка // Літературно-науковий Вісник. – 1898. – Т. 4. – С. 115 – 133.
210. Малорусские народные предания и рассказы / Свод *Михаила Драгоманова*. Издание Юго-Западного отдела Императорского Русского Географического Общества. – Киев, 1876. – 434 с.
211. Михайло Драгоманов: Документи і матеріали 1841-1994 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наукове товариство ім. Шевченка; Національний музей літератури України; Центральний держ. історичний архів України у Львові / *Іван Бутич* (ред. кол.), *Галина Болотова* (упоряд.). – Львів, 2001. – 731 с.
212. Михайло Драгоманов. Переписка / Зібрав і зладив *М. Павлик*. – Т. 1. – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1901. – 184 с.

213. Отклики на смерть Ивана Франка // Украинская жизнь. – 1916. – № 6. – С. 78 – 80.
214. Пам'яті Михайла Драгоманова: Збірник. – Харків: Поюр, 1920. – 112 с.
215. Памяти Франка // Украинская жизнь. – 1916. – № 4 – 5. – С. 5.
216. Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілом Окуневським (1883, 1885 – 1891, 1893 – 1895) / Зладив і видав *М. Павлик*. – Львів, 1905. – 280 с.
217. Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бачинським. 1871 – 1877 / Зладив *М. Павлик*. – Львів: Друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка, 1910. – 353 с.
218. Переписка Михайла Драгоманова з Наталією Кобринською (1893 – 1895) / Зладив і видав *М. Павлик*. – Львів, 1905. – 24 с.
219. Політичні пісні українського народу XVIII – XIX ст. / З увагами *М. Драгоманова*. Ч. 1, розд. 1. – Женева, 1883. – X, 137 с.
220. Похорони Ивана Франка // Украинская жизнь. – 1916. – № 6. – С. 78.
221. *Рудницький М.* Письменники зблизька (спогади). – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1958. – 172 с.
222. „Русалка Дністрова”: Документи і матеріали / АН УРСР. Ін-т суп. наук та ін.; Упор. *Ф. І. Стеблій* та ін.; Відп. ред. *Ф. І. Стеблій*. – К.: Наук. думка, 1966. – 544 с.
223. *Русова С.* Мої спомини (1879 – 1915) // За сто літ. – 1928. – Кн. III. – С. 147 – 205.
224. Спогади про Івана Франка / Упоряд., вступ. стаття і прим. *М. І. Гнатюка*; Худож. оформ. *Б. Р. Пікулитського*. – Львів: Каменяр, 1997. – 635 с.
225. Спомини Ірини Володимирівни Антонович про М. П. Драгоманова // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 120 – 134.
226. *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862 – 1884 рр. Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. – Харків – Київ: Пролетар, 1931. – 604 с.

227. *Студинський К.* Переписка М. Драгоманова з Навроцьким (з початків соціалістичного руху в Галичині) // *За сто літ. – 1927.* – Кн. I. – С. 85 – 153.
228. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довід. матеріали / Упоряд. *В. Ф. Шевченко* та ін. – К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. – 336 с.
229. *Франко І.* 25-та річниця смерті Шевченка та її відзначення в Галичині // *Франко І. Я.* Зібрання творів: У 50 т.¹ – Т. 27: Літературно-критичні праці (1886 – 1889). – К.: Наук. думка, 1980. – С. 14.
230. *Франко І. Я.* Багно гнилеє між країв Європи // Т. 2: Поезія. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 172.
231. *Франко І. Я.* Болгарські праці М. Драгоманова // Т. 46. – Кн. 2: Історичні праці (1891 – 1897). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 24 – 42.
232. *Франко І. Я.* В двадцять п'яті роковини смерті Тараса Гр[игоровича] Шевченка // Т. 2: Поезія. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 400.
233. *Франко І. Я.* В десяти роковини смерті Михайла Драгоманова // Т. 35: Літературно-критичні праці (1903 – 1905). – К.: Наук. думка, 1982. – С. 402 – 404.
234. *Франко І. Я.* В ХХІІІ-ті роковини смерті Тараса Шевченка // Т. 2: Поезія. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 370 – 371.
235. *Франко І. Я.* Великі роковини // *Франко І. Я.* Твори: В 20 т. – Т. 15: Поезії. Нью-Йорк: Видавниче товариство „Книгоспілка”, 1960. – С. 270 – 281.
236. *Франко І. Я.* Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1969. – 512 с.
237. *Франко І. Я.* Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1956. – 499 с.
238. *Франко І. Я.* Властивий юбілей // Михайло Петрович Драгоманов: 1841 – 1895: Єго ювілей, смерть, автобіографія і спис творів. – Львів, 1896. – С. 26.
239. *Франко І. Я.* Володимир Самійленко. Проба характеристики // *Записки НТШ.* – 1900. – Т. 37. – С. 204.

---

¹ Далі у посиланні на це видання вказується лише том

240. *Франко І. Я.* Воскресіння чи погребіння? // Т. 45: Філософські праці. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 204 – 220.
241. *Франко І. Я.* Галицьке українофільство (Відповідь на „Уваги русина”) // Т. 46. – Кн. 1: Історичні праці (1883 – 1890) – К.: Наук. думка, 1985. – С. 442 – 447.
242. *Франко І. Я.* Говоримо на вовка – скажімо і за вовка // Т. 28: Літературно-критичні праці (1890 – 1892). – К.: Наук. думка, 1980. – С. 167 – 176.
243. *Франко І. Я.* Двоязичність і дволичність // Літературно-науковий Вісник. – Т. 30. Кн. 6. – С. 231 – 244.
244. *Франко І.* Дещо про польсько-українські відносини // Т. 46. – Кн. 2: Історичні праці (1891 – 1897). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 258 – 279.
245. *Франко І. Я.* Дещо про себе самого // Т. 31: Літературно-критичні праці (1897 – 1899). – К.: Наук. думка, 1981. – С. 28 – 32.
246. *Франко І. Я.* Доповідь про М. Драгоманова на народному вічу у Львові з нагоди 30-річчя його літературно-наукової праці // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841 – 1994. – Львів, 2001. – С. 237 – 242.
247. *Франко І. Я.* З кінцем року // Молода Україна. – Львів: Укр.-рус. вид. спілка, 1910. – С. 96 – 108.
248. *Франко І.* З новим роком // *Франко І. Я.* Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 т. / *Зіновія Тарасівна Франко* (упоряд.), *Михайло Григорович Василенко* (упоряд.). – Л., 2002. – С. 356 – 368.
249. *Франко І. Я.* З останніх десятиліть ХІХ віку // Т. 41: Літературно-критичні праці (1890 – 1910). – К.: Наук. думка, 1984. – С. 471 – 529.
250. *Франко І. Я.* Замість прологу. Святовечірня казка. // Дивослово. – 1998. – № 4. – С. 48.
251. *Франко І. Я.* „Ідеї” й „ідеали” галицької москвофільської молодезі // Т. 45: Філософські праці. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 410 – 422.
252. *Франко І. Я.* Карпато-руська література ХVІ – ХVІІІ віків // Записки НТШ. – 1900. – Т. 37. – С. 1 – 91.

253. *Франко І. Я.* Коли не по конях, то хоч по оглоблях // Житє і слово. – 1897. – Кн. III. – С. 251 – 258.
254. *Франко І. Я.* Кому за се сором? (Відкритий лист до редакції „Правди”) // Т. 45: Філософські праці. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 245 – 248.
255. *Франко І. Я.* Критичні письма о галицькій інтелігенції // Т. 26: Літературно-критичні праці (1880 – 1885). – К.: Наук. думка, 1979. – С. 89 – 91.
256. *Франко І. Я.* Лисенкове свято в Австрії // Т. 35: Літературно-критичні праці (1903 – 1905). – К.: Наук. думка, 1982. – С. 85 – 90.
257. *Франко І. Я.* Лист до Воробкевича С. 16. 03. 1886 // Т. 49: Листи (1884 – 1894). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 44.
258. *Франко І. Я.* Лист до Грінченка Б. 18. 01. 1886 // Т. 49: Листи (1884 – 1894). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 18 – 20.
259. *Франко І. Я.* Лист до Грінченка Б. 24. 11. 1886 // Т. 49: Листи (1884 – 1894). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 84 – 85
260. *Франко І. Я.* Лист до Драгоманова М. 10. 05. 1884 // Т. 48: Листи (1874 – 1885). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 433 – 440.
261. *Франко І. Я.* Лист до Драгоманова М. 14. 05. 1884 // Т. 48: Листи (1874 – 1885). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 441 – 444.
262. *Франко І. Я.* Лист до Драгоманова М. 20. 03. 1885 // Т. 48: Листи (1874 – 1885). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 527 – 529.
263. *Франко І. Я.* Лист до Драгоманова М. 21. 10. 1885 // Т. 49: Листи (1884 – 1894). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 480 – 488.
264. *Франко І. Я.* Лист до Драгоманова М. 3. 03. 1886 // Т. 49: Листи (1884 – 1894). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 37 – 44.
265. *Франко І. Я.* Лист до Драгоманова М. 7. 06. 1886 // Т. 49: Листи (1884 – 1894). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 66.
266. *Франко І. Я.* Лист до Драгоманова М. 20. 08. 1887 // Т. 49: Листи (1884 – 1894). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 118 – 122.
267. *Франко І. Я.* Лист до Драгоманова М. 2. 10. 1891 // Т. 49: Листи (1884 – 1894). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 300 – 302.

268. *Франко І. Я.* Лист до Драгоманової Л. 12. 02. 1907 // Т. 50: Листи (1895 – 1916). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 311 – 318.
269. *Франко І. Я.* Лист до Кониського О. 11. 10. 1884 // Т. 48: Листи (1874 – 1885). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 471 – 478.
270. *Франко І. Я.* Лист до Кониського О. 5. 11. 1884 // Т. 48: Листи (1874 – 1885). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 488 – 490.
271. *Франко І. Я.* Лист до Кониського О. 26. 02. 1886 // Т. 49: Листи (1884 – 1894). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 36.
272. *Франко І. Я.* Лист до Кримського А. 4. 12. 1891 // Т. 49: Листи (1884 – 1894). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 302 – 306.
273. *Франко І. Я.* Лист до Кримського А. 24. 03. 1896 // Т. 50: Листи (1895 – 1916). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 75 – 76.
274. *Франко І. Я.* Лист до Кримського А. 26. 08. 1898 // Т. 50: Листи (1895 – 1916). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 113 – 115.
275. *Франко І. Я.* Лист до Кримського А. 18. 04. 1904 // Т. 50: Листи (1895 – 1916). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 242 – 243.
276. *Франко І. Я.* Лист до Лисенка М. 6 – 7. 12. 1903 // Т. 50: Листи (1895 – 1916). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 235.
277. *Франко І. Я.* Лист до М. Павлика. Кінець січня 1900 // Т. 50: Листи (1895 – 1916). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 146 – 149.
278. *Франко І. Я.* Лист до Пипіна О. 14. 04. 1903 // Т. 50: Листи (1895 – 1916). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 224 – 226.
279. *Франко І. Я.* Лист до Познанського Б. 26. 11. 1886 // Т. 49: Листи (1884 – 1894). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 85
280. *Франко І. Я.* Лист до Пчілки Олени. 2. 12. 1897 // Т. 50: Листи (1895 – 1916). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 95 – 97.
281. *Франко І. Я.* Лист до редактора видавництва „HENDERS KONVERSATIONS LEXICON”. 18. 01. 1909 // Т. 50: Листи (1895 – 1916). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 357 – 368.

282. *Франко І. Я.* Лист до Франко О. Початок серпня 1889 // Т. 49: Листи (1884 – 1894). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 217.
283. *Франко І. Я.* Лист до Франко О. 10. 08. 1891 // Т. 49: Листи (1884 – 1894). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 284 – 287.
284. *Франко І. Я.* Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар // Т. 29: Літературно-критичні праці (1893 – 1895). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 40 – 50.
285. *Франко І. Я.* Ляхам // Франко Іван. З вершин і низин. – Львів, 1893. – С. 176 – 177.
286. *Франко І. Я.* Мислі о еволюції в історії людськості // Т. 45: Філософські праці. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 76 – 139.
287. *Франко І. Я.* Михайло Петрович Драгоманов [Некролог] // Т. 46. – Кн. 2: Історичні праці (1891 – 1897). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 292 – 293.
288. *Франко І. Я.* Михайло Драгоманов. Пропавший час. Українці під Московським царством (1654 – 1876) // Т. 47: Історичні праці (1898 – 1913). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 402 – 404.
289. *Франко І. Я.* Мойсей // Т. 5: Поезія. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 201 – 264.
290. *Франко І. Я.* Мудрі думки // Жіноча Доля. – 1926. – № 6. – С. 3.
291. *Франко І. Я.* [На роковини Т. Г. Шевченка] // Т. 43: Фольклористичні та літературно-критичні праці. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 382 – 391.
292. *Франко І. Я.* На склоні віку (Розмова вночі перед новим роком 1901) // Будівничий української державності: Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / Упоряд. Д. Павличко. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. – С.400 – 417.
293. *Франко І. Я.* На старі теми // Літературно-науковий Вісник. – 1902. – Т. 18. – С. 99; Т. 20. – С. 179.
294. *Франко І. Я.* Нариси історії українсько-руської літератури (до 1890 р.) – Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1910. – 444 с.

295. *Франко І. Я.* Нариси з історії української літератури в Галичині // Т. 27: Літературно-критичні праці (1886 – 1889). – К.: Наук. думка, 1980. – С. 130 – 148.
296. *Франко І. Я.* Наш погляд на польське питання // Т. 45: Філософські праці. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 204 – 220.
297. *Франко І. Я.* Наш театр // Народ. – 1892. – № 3. – С. 136.
298. *Франко І. Я.* Наша поезія в 1901 році // Літературно-науковий Вісник. – 1902. – Т. 17. – С. 33 – 48.
299. *Франко І. Я.* Наше теперішнє положення // Т. 46. – Кн. 1: Історичні праці (1883 – 1890). – К.: Наук. думка, 1985. – С. 306 – 322.
300. *Франко І. Я.* Нашим приятелям // Т. 46. – Кн. 1: Історичні праці (1883 – 1890). – К.: Наук. думка, 1985. – С. 438 – 441.
301. *Франко І. Я.* Новітні гайдамаки // Дивослово. – 1998. – № 4. – С. 48 – 49.
302. *Франко І. Я.* Огляд української літератури 1906 р. // *Франко І. Я.* Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 т. / Зіновія Тарасівна Франко (упоряд.), Михайло Григорович Василенко (упоряд.) – Львів, 2002. – С. 162 – 179.
303. *Франко І. Я.* Одвертий лист до галицької української молодіжі // Т. 45: Філософські праці. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 401 – 409.
304. *Франко І. Я.* Олександр Яківлевич Кониський // *Франко І. Я.* Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 т. / Зіновія Тарасівна Франко (упоряд.), Михайло Григорович Василенко (упоряд.). – Львів, 2002. – С. 148 – 150.
305. *Франко І. Я.* Передмова // Т. 37: Літературно-критичні праці (1906 – 1908). – К.: Наук. думка, 1982. – С. 186 – 192.
306. *Франко І. Я.* Передмова до четвертого видання поеми „Лис Микита” // Т. 4: Поезія. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 58.
307. *Франко І. Я.* Переднє слово // Т. 42: Фольклористичні праці. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 11 – 16.

308. *Франко І. Я.* Писання І. П. Котляревського в Галичині // Т. 31: Літературно-критичні праці. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 321 – 334.
309. *Франко І. Я.* Подуви весни в Росії // Т. 45: Філософські праці. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 349 – 376.
310. *Франко І. Я.* Поет зради // *Франко І. Я.* Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 т. / Зіновія Тарасівна Франко (упоряд.), Михайло Григорович Василенко (упоряд.). – Львів, 2002. – С. 201 – 213.
311. *Франко І. Я.* Поза межами можливого // Т. 45: Філософські праці. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 276 – 286.
312. *Франко І. Я.* Політична хроніка // Житє і слово. – 1896. – Кн. IV. – С. 309 – 317.
313. *Франко І. Я.* Поляки і русини // Т. 46. – Кн. 2: Історичні праці (1891 – 11897). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 317 – 330.
314. *Франко І. Я.* Похорон // Т. 5: Поезія. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 54 – 89.
315. *Франко І. Я.* Про життя і діяльність Олександра Кониського // *Франко І. Я.* Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 т. / Зіновія Тарасівна Франко (упоряд.), Михайло Григорович Василенко (упоряд.). – Львів, 2002. – С. 122 – 147.
316. *Франко І. Я.* Пролог // Дивослово. – 1998. – № 4. – С. 50.
317. *Франко І. Я.* [Промова на ювілей М. П. Драгоманова] // Т. 46. – Кн. 2: Історичні праці (1891 – 11897). – К.: Наук. думка, 1986. – С. 220 – 227.
318. *Франко І. Я.* Реалісти чи кар'єристи // Житє і слово. – 1896. – Т. V. Кн. II. – С. 73 – 92.
319. *Франко І. Я.* Росіє, краю туги та терпіння // Т. 1: Поезія. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 167.
320. *Франко І. Я.* Русько-польська згода і українсько-польське братання // Іван Франко. Публіцистика. Вибрані статті. – К.: Державне видавництво художньої літератури. – 1953. – С. 140 – 150.

321. *Франко І. Я.* Русько-український театр (Історичні обриси) // Т. 29: Літературно-критичні праці (1893 – 1895). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 293 – 336.
322. *Франко І. Я.* Сідоглавому // Т. 2: Поезія. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 184.
323. *Франко І. Я.* Скільки нас є? // Т. 43: Фольклористичні та літературно-критичні праці. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 312 – 317.
324. *Франко І. Я.* Сон князя Святослава // Т. 24: Драматичні твори. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 213 – 315.
325. *Франко І. Я.* Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Т. 45: Філософські праці. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 423 – 438.
326. *Франко І. Я.* Східно-західне непорозуміння // Т. 35: Літературно-критичні праці. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 199 – 223.
327. *Франко І. Я.* Тарас Шевченко і його „Заповіт” // Т. 34: Літературно-критичні праці. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 386 – 388.
328. *Франко І. Я.* Теперішня хвиля а русини // *Франко І. Я.* Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 т. / *Зіновія Тарасівна Франко* (упоряд.), *Михайло Григорович Василенко* (упоряд.). – Львів, 2002. – С. 214 – 219.
329. *Франко І. Я.* Тюрмо народів // Т. 2: Поезія. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 173.
330. *Франко І. Я.* Уваги про галицько-руський театр // Т. 33: Літературно-критичні праці (1900 –1902). – К.: Наук. думка, 1982. – С. 18 – 24.
331. *Франко І. Я.* Україна: I. Моя любов. II. „Не пора”. III. Ляхам. IV. „Розвивайся ти, високий дубе” // *Франко І. Я.* Твори: У 30 т. – Т. 20. – Кн 1. – Харків: Рух, 1926. – С. 84 – 88.
332. *Франко І. Я.* Україна. Науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал (уривок із статті) // *Франко І. Я.* Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 т. / *Зіновія Тарасівна Франко* (упоряд.), *Михайло Григорович Василенко* (упоряд.). – Львів, 2002. – С. 192.
333. *Франко І. Я.* Українські партії в Галичині // *Возняк М. С.* З життя і творчості Івана Франка. – К.: Видавництво Академії Наук УРСР, 1955. – С. 137 – 157.

334. *Франко І. Я.* Українсько-руська література і наука в 1899 році // *Франко І. Я.* Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 т. / *Зіновія Тарасівна Франко* (упоряд.), *Михайло Григорович Василенко* (упоряд.). – Л, 2002. – С. 154 – 159.
335. *Франко І. Я.* Українсько-руська (малоруська) література // Т. 41: Літературно-критичні праці (1890 –1910). – К.: Наук. думка, 1984. – С. 74 – 100.
336. *Франко І. Я.* Українці // Т. 41: Літературно-критичні праці (1890 –1910). – К.: Наук. думка, 1984. – С. 162 – 193.
337. *Франко І. Я.* Формальний і реальний націоналізм // Т. 27: Літературно-критичні праці (1886 – 1889). – К.: Наук. думка, 1980. – С. 355 – 363.
338. *Франко І. Я.* Хуторна поезія П. А. Куліша // Т. 26: Літературно-критичні праці (1876 – 1885). – К.: Наукова думка, 1980. – С. 161 – 176.
339. *Франко І. Я.* Чи вертатись нам назад до народу? // Т. 45: Філософські праці. – К.: Наук. думка, 1986.– С. 140 – 150.
340. *Франко І. Я.* Число русинів у Австрії // Т. 44. – Кн. 2: Економічні праці (1888 – 1907). – К.: Наук. думка, 1985. – С. 519 – 520.
341. *Франко І.* Що нас єднає, а що нас роз'єднує? // Т. 44. – Кн. 1: Економічні праці (1878 – 1887). – К.: Наук. думка, 1984. – С. 15 – 18.
342. *Франко І. Я.* Южнорусская литература // Т. 41: Літературно-критичні праці (1890 –1910). – К.: Наук. думка, 1984. – С. 101 – 161.
343. *Франко І. Я.* *Ukraina irredenta* // Житє і слово. – 1895. – Т. 4. – С. 471 – 483.
344. *Франко Т. І.* Про батька. Статті, оповідання, спогади. Вид. 3-є. – К.: Дніпро, 1966. – 283 с.
345. *Франко-Ключко А.* Іван Франко і його родина: Спомини. – Торонто: Ліга визволення України, 1956. – 130 с.
346. *Франко-Ключко А.* Рукописи І. Франка в Канаді. – Вінніпег: Trident Press Ltd., 1957. – 17 с.
347. *Чемберлен Г.* Раса, нація, герої / Вступ І. Франка // Літературно-науковий Вісник. – 1899. – Т. 7. – С. 1 – 22.

348. *Чикаленко Є.* Спогади. 1861 – 1907 рр. – Нью-Йорк: Б. в., 1955. – 504 с.
349. Ювілей 30-літньої праці Михайла Петровича Драгоманова (Промови І. Франка, М. Павлика, Н. Кобринської, В. Стефаніка та ін.) // Народ. – 1895. – № 1 – 2. – С. 1 – 26; № 3 – 4. – С. 45 – 60; № 7. – С. 111 – 112.

Література

350. *Білецький О. І., Басс І. І., Кисельов О. І.* Іван Франко. Життя і творчість. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1956. – 358 с.
351. *Бойко Ю. М. П.* Драгоманов: світогляд і соціально-політичні погляди // Хроніка 2000. – 1998. – Вип. 23 – 24. – С. 137 – 145.
352. *Болебрух А. Г.* Суспільна думка як об'єкт історичних досліджень // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15 – 17 листопада 1995 р.). – Харків: Ін-т іст. України НАНУ, ХДУ, 1995. – С. 15 – 26.
353. *Болебрух А. Г., Якунин В. К.* Методология истории: поиск новых основ // Грані. – 2000. – № 2 (10). – С. 3 – 10.
354. [*Борковський О.*] *Сторожинський О.* „С.-Петербургские ведомости” о галицькій літературі // Правда. – 1867. – № 25. – С. 200.
355. *Борщак І.* Ідея соборної України в Європі у минулому // Хроніка 2000. – 1999. – № 31 – 32. – С. 121 – 128.
356. *Бочковський О.* Трагічна постать українського „рісорджіменто” // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841 – 1994. – Львів, 2001. – С. 579 – 581.
357. *Брагінець А. С.* Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1956. – 410 с.
358. *Брайчевський М.* Соборна Україна: аспект геополітичний // Хроніка 2000. – 1998. – № 23 – 24. – С. 369 – 373.
359. *Бурбан В.* Апостол духу і праці. // Дзеркало тижня. – 2001. – № 32 – 33. – С. 27.
360. *Бурбан В.* „Чудацькі думки про українську національну справу” // Дзеркало тижня. – 2001. – № 36. – С. 27.

361. *Василенко Н.* Политические взгляды М. Драгоманова // Украинская жизнь. – 1912. – № 6. – С. 36 – 58.
362. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. *В. Т. Бусел.* – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2001. – 1440 с.
363. *Висоцький О. Ю.* Історико-порівняльний аналіз виникнення та ідеологій українського соціал-демократичного та есерівського рухів // Грані. – 1999. – № 3 (5). – С. 15 – 34.
364. *Висоцький О., Голуб А.* Зародження соціал-демократії в Україні і міжнародний соціалістичний рух // Політологічні читання. – 1994. – № 2. – С. 96 – 119.
365. *Витвицький В.* Взаємини М. Лисенка з І. Франком. – Краків – Львів: Українське Видавництво, 1942. – 38 с.
366. *Вишневський І.* Іван Франко і Закарпаття // Жовтень. – 1962. – № 12. – С. 131 – 134.
367. *Возняк М.* До історії місії М. Драгоманова // Україна. – 1929. – Січень – лютий (№ 32). – С. 48 – 72.
368. *Возняк М.* Журнальні плани Франка в рр. 1884 – 86 // Україна. – 1927. – Кн. 3. – С. 17 – 88.
369. *Возняк М.* Нариси про світогляд Івана Франка. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1955. – 196 с.
370. *Возняк М.* Про принципи видавання творів Івана Франка // Вісник Академії Наук УРСР. – 1951. – № 7. – С. 48 – 60.
371. *Войтюк А.* До питання про еволюцію світогляду І. Франка // Іван Франко і національне відродження: тези доповідей республіканської наукової конференції, 22 – 24 вересня 1991 р. / Ред. кол. *І. Денисюк.* – Львів: ЛДУ, 1991. – С. 11 – 12.
372. *Волощенко А. К.* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на поч. 80-х років XIX ст. – К.: Наук. думка, 1979. – 227 с.
373. *Галущинський М.* Михайло Драгоманов – ідеолог Нової України – Львів: Накладом Української видавничої Спілки, 1921. – 16 с.

374. *Гаєвський С.* Франків „Мойсей” (розвідка і текст поеми). – З другого авторизованого видання. – На чужині. Українська Вільна Академія Наук, 1948. – 56 с.
375. *Гердер И. Г.* Избранные сочинения. – Ленинград: Гос. изд-во худ. лит., 1959. – 391 с.
376. *Гнатюк О.* Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
377. *Голуб А. І.* Європейські обрії української соціал-демократії (кінець XIX – перша половина XX ст.). – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 1998. – 156 с.
378. *Голуб А. І.* „Передусім бути українцями...”: (Міжнародна діяльність Української соціал-демократичної робітничої партії у першій половині XX століття). – Дніпропетровськ: Б.в., 2003. – 352 с.
379. *Гончарук М.* Українське національне відродження XIX ст. Етапи і постаті // Вісник Академії Наук України. – 1993. – № 9. – С. 9 – 23.
380. *Горак Р.* Я є мужик, пролог не епілог (повість-документ) // Київ. – 1985. – № 9. – С. 49 – 75.
381. *Горский В. С., Смирнов А. Ф.* Предмет, критерий периодизации и источники изучения общественной мысли // Марксистско-ленинская мысль в СССР. Исторический путь и проблемы его исследования. – К.: Наук. думка, 1978. – 447 с.
382. *Гошуляк І. Л., Дробот І. І., Кривошея В. В., Кучер В. І., Обушний М. І.* Соборність України: У 2 кн. / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Кн. 1: Від зародження ідеї до першої спроби реалізації. – К.: Бібліотека українця, 2000. – 148 с.
383. *Гошуляк І. Л., Дробот І. І., Кривошея В. В., Кучер В. І., Обушний М. І.* Соборність України: У 2 кн. / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Кн. 2: На шляху до об'єднання та утвердження української державності. – К.: Бібліотека українця, 2000. – 264 с.
384. *Грабович Г.* До історії української літератури. (Дослідження, есеї, полеміка). – К.: Критика, 2003. – 631 с.

385. *Грабович Г.* Тексти і маски. – К.: Критика, 2005. – 310 с.
386. *Гревс И. М., Кистяковский Б. А.* От редакторов // *Драгоманов М. П.* Политические сочинения / Под редакцией *И. М. Гревса* и *Б. А. Кистяковского.* – Т. 1. Центр и окраины. – М., 1908. – С. I – XXXII.
387. *Грицак Я. Й.* До генези політичної самостійності України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Міжвідомчий збірник наукових праць АНУ Інститут суспільних наук. Вип.1. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 119 – 143.
388. *Грицак Я. Й.* „Дух, що тіло рве до бою...”: спроба політичного портрета Івана Франка. – Львів: Каменяр, 1990. – 177 с.
389. *Грицак Я. Й.* Іван Франко в еволюції української політичної думки // Сучасність. – 1994. – № 9. – С. 114 – 126.
390. *Грицак Я. Й.* Нарис історії України: формування модерної укр. нації XIX – XX ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів] – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
391. *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856 – 1886). – К.: Критика, 2006. – 630 с.
392. *Грицковян Я.* „Вірю в силу духу” – ключ до вивчення світогляду Івана Франка // Другий міжнародний конгрес українців. Львів. 22 – 28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Літературознавство. – Львів, 1993. – С. 278 – 285.
393. [*Грінченко Б.*] *Чайченко В.* Галицькі вірші // Правда. – 1891. – IX. – С. 153.
394. *Грушевський М.* Апостолові праці // Народна творчість та етнографія. – 2001. – № 5 – 6. – С. 57 – 74.
395. *Грушевський М.* З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток. – Wien: Institut sociologi are Ukrainien, 1922. – 212 с.
396. *Грушевський М.* Заславський Д. Михаил Петрович Драгоманов: Критико-биографический очерк. – К.: Издательство „Сорабкоп”, 1924. – 172 с.: [Рец.] // Україна. – 1926. – № 2 – 3 (17). – С. 218 – 221.

397. *Грушевський М.* История украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб., 1914. – Т. 1. – С. 38 – 360.
398. *Грушевський М.* Історія України-Руси: У XI т. – К.: Наук. думка, 1991 – 2000. – Т. IX. – Кн. 1. – К.: Наук. думка, 1996. – 870 с.
399. *Грушевський М.* Місія Драгоманова // Україна. – 1926. – № 2 – 3. – С. 3 – 28.
400. *Грушевський М.* На українські теми. „Конець рутенства!” // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. XL. – Кн. X. – С. 135 – 143.
401. *Грушевський М.* Пам’яті Олександра Кониського // Записки НТШ. – Т. 39. – 1901. – С. 1 – 14.
402. *Грушевський М.* П’ятдесят літ „Исторических песен малорусского народа” Антоновича и Драгоманова // Україна. – 1924. – № 1 – 2. – С. 97 – 109.
403. *Грушевський О.* Драгоманов і галицька молодь 1870-х рр. // Україна. – 1926. – Кн. 2 – 3. – С. 43 – 55.
404. *Дашкевич Я. Р.* Михайло Драгоманов і Закарпаття // Штрихи до наукового портрету Михайла Драгоманова / Відп. ред. *Р. С. Міщук.* – К.: Наук. думка, 1991. – С. 200 – 231.
405. *Дашкевич Я.* Пізній Драгоманов: погляди і дії // Ратуша. – 1992. – 7 квітня. (№ 35).
406. *Дашкевич Я. Р.* Постмодернізм та українська історична наука // Методологічні проблеми суспільно-гуманітарних наук і освіти в умовах трансформації суспільства: Матеріали між нар. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ 4 – 5 березня 1993 р. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 24 – 37.
407. *Дашкевич Я.* Учений, політик, публіцист // Слово і час. – 1991. – № 10. – С. 3 – 7.
408. *Денисюк І. О.* Франки в гостині у Косачів на Волині // Українське літературознавство. – 1992. – Вип. 5 – 6. – С. 119 – 127.
409. *Десняченко Р.* Національно-політичні погляди Михайла Драгоманова, їх вплив та значення (Друге, узгіднене з оригіналом видання). – Торонто: Український політик, 1951. – 100 с.

410. *Дмитриченко В. С.* Соціалістична думка на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. – К.: Видавниче об'єднання “Вища школа”. Видавництво при КДУ, 1974. – 224 с.
411. *Дмитрієнко М. Ф.* Проблема традиції і суспільних стереотипів в історичній свідомості та історіографії // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15 – 17 листопада 1995 р.). – Харків: Ін-т іст. України НАНУ, ХДУ, 1995. – С. 36 – 41.
412. *Добрянський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.
413. *Довгич В. А.* Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова: навчальний посібник. – К.: НМК ВО, 1991. – 156 с.
414. *Донцов Д.* Драгоманов і ми // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Т. 29. – Кн. 3. – С. 260 – 267.
415. *Донцов Д.* Націоналізм. – Лондон: Українська видавнича спілка; Торонто: Ліга визволення України, 1962. – 363 с.
416. *Донцов Д.* Туга за героїчним. Ідеї і постаті літературної України. – Лондон: Видання СУМ, 1953. – 160 с.
417. *Дорошенко В.* Галичина і Велика Україна // На вигнанні. – Львів, 1925. – С. 4 – 23.
418. *Дорошенко В.* Значіння „України irredent-и” в історії розвитку української національної свідомості // *Бачинський Ю.* Україна irredenta. – Берлін: Видавництво Української молоді, 1924. – 3-євид. – С. III – V.
419. *Дорошенко В.* Іван Франко. – Львів: Видавництво товариства „Просвіта”, 1926. – 16 с.
420. *Дробот І. І.* Державно-соборницька ідея в практиці українських суспільно-політичних сил еміграції та на західноукраїнських землях (1920-30-ті рр.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 39с.

421. *Єкельчик С.* Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини ХІХ ст. – Мельбурн: Ун-т ім. Монаша. Відділ славістики, 1994. – 121 с.
422. *Єфремов С. О.* Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. – 684 с.
423. *Єфремов С. О.* Писатель – гуманист (к 40-летию литературной деятельности Ивана Франка) // Украинская жизнь. – 1913. – № 5. – С. 5 – 16.
424. *Жерноклеєв О.* Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899 – 1918). – Вид. 2-е, доп. – К.: Основні цінності, 2000. – 168 с.
425. *Жмир В.* Національна свідомість та державність // Вісник Академії Наук України. – 1993. – № 10. – С. 61 – 66.
426. *Жулинський М. Г.* Вірю в силу духа: Іван Франко, Леся Українка і Михайло Грушевський у боротьбі за піднесення політичної і національної свідомості української людності. – Л.: Надстир'я, 1999. – 104 с.
427. *Забужко О. С.* Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. – К.: Факт, 2006. – 156 с.
428. *Задеснянський Р.* Національно-політичні погляди М. Драгоманова, їх вплив та значення. – Торонто, 1980. – 181 с.
429. *Заклинський Р.* Франко як публіцист // Літературно-науковий Вісник. – 1913. – Т. 63. – Кн. 9. – С. 293 – 316.
430. *Заславський Д. М. П.* Драгоманов: К истории украинского национализма. – М., 1934. – 240 с.
431. *Заславський Д.* Михаил Петрович Драгоманов: Критико-биографический очерк. – К.: Издательство „Сорабкоп”, 1924. – 172 с.
432. *Заславський Д., Романченко І.* Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність. – К.: Дніпро, 1964. – 198 с.
433. *Запшкільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності. – Л.: Львівський держ. ун-т ім. Ів. Франка, 1999. – 224с.
434. *Здорікова Н. В.* Проблема української національної самосвідомості в політичних поглядах М. Драгоманова: Автореф. дис... канд. політ. наук:

23. 00. 01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1994. – 19 с.
435. *Здоровега В.* Іван Франко і українська публіцистика // Дзеркало тижня. – 2006. – № 22 (601). – С. 12.
436. *Іванова Л. Г. М. П. Драгоманов і історія України* // УІЖ. – 1991. – № 9. – С. 127 – 130.
437. *Іванова Р. П.* Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II пол. XIX ст.). – К.: Видав. Київ. ун-ту, 1971. – 235 с.
438. *Іванченко Р. П.* Раби Києва не мовчали. До 150-річчя від дня народження М. П. Драгоманова. – К.: Товариство “Знання” УРСР, 1991. – 48 с.
439. Історичні передумови возз’єднання українських земель / *Ф. І. Стеблій, Я. Д. Ісаєвич, С. А. Макарчук* та ін.; Відпов. ред. *Ф. І. Стеблій* та ін. Ін-т суспільних наук. – К.: Наук. думка, 1989. – 400 с.
440. *Калинович В. І.* Політичні процеси Івана Франка та його товаришів. – Львів: Видав. Львівського університету, 1967. – 155 с.
441. *Канак Ф.* Національна ідея: поняття й принцип // Розбудова держави. – 1994. – № 11. – С. 16 – 23.
442. *Канак Ф.* Національна ідея у її втіленнях // Розбудова держави. – 1998. – № 7/8. – С. 40 – 47.
443. *Каппелер А.* Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Міжвідомчий збірник наукових праць АНУ Інститут суспільних наук. – Вип. 1. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 104 – 119.
444. *Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з німецької *Х. Назаркевич*, наук. ред. *М. Крикун*. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – XII + 360 с.
445. *Кармазіна М. С.* Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття). – К., 1998. – 350 с.

446. *Кармазіна М. С.* Кілька штрихів до політичного портрета Михайла Драгоманова // Наукові записки. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 1999. – Вип. 6. – С. 175 – 183.
447. *Кармазіна М. С.* Михайло Драгоманов і національне питання // Відродження. – 1998. – № 6. – С. 16 – 20.
448. *Кармазіна М.* Становлення української еліти (кінець XIX – початок XX сторіччя) // Розбудова держави. – 1998. – № 5 – 6. – С. 114 – 122.
449. *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
450. *Катренко А. М.* Український національний рух XIX ст.: Частина 2. 60 – 90-ті роки XIX ст.: Навчальний посібник. – К., 1999. – 189 с.
451. *Катренко А. М., Беззуб Ю. В.* Український національний рух XIX століття (По сторінкам праць Михайла Драгоманова). – К., 1997. – 52 с.
452. *Качій Ю.* Іван Франко на Закарпатті // Архіви України. – 1967. – № 11. – С. 34 – 39.
453. *Кистяковский Б.* Биографический очерк // *Драгоманов М. П.* Собрание политических сочинений: В 2 т. – Т. 1. – Paris, 1905. – С. IX – LIX.
454. [*Кистяковский Б. А.*] *Хатченко А. М. П.* Драгоманов и вопрос о самостоятельности украинской культуры / К годовщине смерти // Украинская жизнь. – 1912. – № 6. – С. 10 – 35.
455. *Кирчів Р. Ф.* Слідами однієї Франкової мандрівки // Шляхами Івана Франка на Україні. – Львів, 1982. – С. 59 – 67.
456. *Климась М. А.* Світогляд Івана Франка. – К.: Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР, 1959. – 547 с.
457. *Коберський К.* Українське народництво по обох боках Збруча. – Львів: Колоння, 1924. – 158 с.
458. *Кобилецький Ю.* Творчість Івана Франка. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1956. – 358 с.
459. *Ковалів П.* Значення І. Франка в розвитку літературної мови Галичини // Записки НТШ. – 1968. – Т. 184. – С. 5 – 13.

460. *Ковальський М. П.* Теоретичні, методичні та джерелознавчі проблеми української історіографії XVIII – XX ст. // Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович: Зб. іст. – Дніпропетровськ: МП „Промінь”, 1995. – С. 147 – 155.
461. *Козуб Л. В. М. П.* Драгоманов – дослідник історії суспільно-політичного руху XIX століття в Україні: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 20 с.
462. *Колезюк Л. М.* Драгоманов і М. Міхновський: діалог альтернативних конституційно-правових концепцій самостійності України // Сучасність. – 1999. – № 7 – 8. – С. 104 – 114.
463. *Колесник И. И.* Принципы классификации и анализа эпистолярных источников (по материалам переписки С. М. Соловьева) // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Межвуз. сб. науч. пр. – Днепропетровск: ДДУ, 1985. – С. 79 – 84.
464. *Колесник І. І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
465. *Колесса О.* Наукова діяльність Івана Франка // Літературно-науковий Вісник. – 1913. – Т. 63. – Кн. 9. – С. 260 – 267.
466. *Копержинський К.* Громадсько-політична тактика М. Драгоманова за часів 3-го Археологічного конгресу у Києві // Україна. – 1930. – № 1. – С. 3 – 97.
467. *Коцур А. П.* Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 423 с.
468. *Коцур А. П.* Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII- початку XX ст.: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 35 с.
469. *Коцур А. П., Мандрик М. В.* Національна ідея в інтелектуальній спадщині української та російської еліти кінця XVIII- XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 203 с.

470. *Кресіна І. О.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз). – К.: Вища шк., 392 с.
471. *Кривошея В.* Соборність України: становлення ідейних засад (середина XVII – початок XX ст.) // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник. – К.: ІПіЕНД, 1999. – С. 50 – 60.
472. *Круглашов А. М.* Держава, нація, людина... Михайло Драгоманов про національний розвиток України // Вісник АН України. – 1992. – № 2. – С. 22 – 32.
473. *Круглашов А. М.* Драгоманов: у пошуках геополітичної ідентичності України // Віче. – 1999. – № 8. – С. 113 – 122.
474. *Круглашов А.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці: Прут, 2000. – 488 с.
475. *Круглашов А.* Михайло Драгоманов: державницький виклик XX століттю // Віче. – 2000. – № 3. – С. 106 – 119.
476. *Круглашов А. М.* Національна єдність України: погляди М. Драгоманова // Науковий вісник Чернівецького університету. – 1998. – Вип. 36. Історія. – С. 181 – 195.
477. *Круглашов А. М.* Політична етика Михайла Драгоманова // УІЖ – 2000. – № 3. – С. 80 – 92.
478. *Круглашов А. М.* Політичні ідеї Михайла Драгоманова / Автореф. дис... д. політ. наук: 13. 00. 01 / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2002. – 39 с.
479. *Круглашов А. М.* Проблеми національно-культурного розвитку українців Австрії у працях Михайла Драгоманова (друга половина XIX ст.) // Українсько-Австрійські культурні взаємини другої половини XIX – початку XX століття. – К., 1999. – С. 230 – 246.
480. *Крук О. А.* Концепція історії України в науковій, публіцистичній та епістолярній спадщині Михайла Драгоманова/ Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1996. – 23 с.

481. *Крупницький Б.* Михайло Драгоманів і В'ячеслав Липинський (спроба порівняльної характеристики) // Історіознавчі проблеми історії України. – Мюнхен, 1959. – С. 104 – 109.
482. *Кугутяк М., Рафальський О.* Основні етапи політичного становлення української нації і проблеми соборності // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник. – К. : ІПіЕНД, 1999. – С. 61 – 74.
483. *Курас І. Ф.* Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
484. *Курас І.* Ідея соборності України: Історія і сьогодення // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник. – К.: ІПіЕНД, 1999. – С. 4 – 11.
485. *Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф.* Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917 – 1920 рр.). – К., 2001. – 247 с.
486. *Курас І., Солдатенко В., Бевз Т.* Історичні підстави української ідеї // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? – Збірник: К.: ІПіЕНД, 2002. – С. 112 – 151.
487. *Кучер В.* Соборність українських земель в історичній ретроспективі // Волинь у новітній історії української державності / Зб. наук. пр. – Луцьк, 1999. – С. 113 – 122.
488. *Кучер В., Солдатенко В.* Соборність України: підсумки дослідження проблеми // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? – Збірник: К.: ІПіЕНД, 2002. – С. 152 – 168.
489. *Лакуста С.* Драгоманов і наша державна ідеологія // Самостійна думка. Національно-громадський та літературний журнал. – Чернівці, 1932. – Рік II. – Ч. 21 – 22. – С. 11 – 15.
490. *Лев В.* Участь І. Франка в творбі української літературної мови. – /Б. м./, 1961. – С. 125 – 132. Відбитка.
491. *Левенець Ю.* Роль національного міфу у відродженні національної свідомості українського народу // Нова політика. – 2001. – № 2 (34). – С. 50 – 53.

492. *Левенець Ю.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (Друга половина XIX – початок XX століття). – К.: Стилос, 2001. – 585 с.
493. *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців 1848 – 1914: На підставі споминів. – Львів: Власним накладом, 1926. – Ч. 1. – 432 с.
494. *Ленчик А.* Франко проти Драгоманова // Вісник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. – Львів, 1933. – Річник I. – Книжка 7 – 8. – Т. III. – С. 585 – 590.
495. *Лисиченко Л. А., Медведєв Ф. П., Наконечний М. Ф.* Іван Франко – борець за єдину українську літературну мову // Іван Франко. Статті і матеріали. Збірник XII. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1965. – 254 с.
496. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: В 2 т. / Пер. з англ. *М. Бадін, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дециці, Г. Киван, Е. Панкєєвої.* – Т. 1. – К.: Основи, 1994. – 554 с.
497. *Литвинова Т. Ф.* Персональний підхід у вивченні історії української суспільної думки: сукупність „я” чи колективне „ми” // *Методологічні проблеми суспільно-гуманітарних наук і освіти в умовах трансформації суспільства.* – Дніпропетровськ: НГАУ, 1999. – С. 164 – 167.
498. *Лісовий В. С.* Драгоманов і Донців // *Філософська і соціологічна думка.* – 1991. – № 9. – С. 83 – 87.
499. *Лісовий П.* Через Бескиди. – Ужгород: Карпати, 1972. – 46 с.
500. *Лозинський М.* Галичина в життю України. – Відень: Накладом „Союза Визволення України” з друкарні Адольфа Гольцгавзена, 1917. – 60 с.
501. *Лозинський М.* Іван Франко. – Відень: Накладом Союзу Визволення України, 1917. – 52 с.
502. *Лозинський М.* Обопільні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історії розвитку української політичної думки XIX і XX вв. // *Україна.* – 1928. – Кн. 2. – С. 83 – 90.
503. *Лозинський Д. М.* Про життя і твори Івана Франка. – Відень: З друкарні Адольфа Гольцгавзена, 1917. – 52 с.

504. *Лозинський М.* Українське національне питання в творах М. Драгоманова. – К., 1915. – 109 с.
505. *Луців Л.* Іван Франко – борець за національну і соціальну справедливість. – Нью-Йорк – Джерзі Сіті: Свобода. – 1968. – 654 с.
506. *Луценко А.* Концепція історії України в праці М. Драгоманова „Про українських козаків, татар та турків” // Молода нація. – 1996. – № 2. – С. 132 – 134.
507. *Магочий П.* Українське національне відродження. Нова аналітична структура // УІЖ. – 1991. – № 3. – С. 105 – 109.
508. *Мазепа І.* Підстави нашого відродження // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841 – 1994. – Львів, 2001. – С. 584 – 589.
509. Мала енциклопедія етнодержавознавства (НАН України: ін-т держави і права ім. В. М. Корецького); Редкол.: *Ю. І. Римаренко* (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – 942 с.
510. *Медвідь Ф.* Ідеал національної самостійності в трактуванні Івана Франка // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Львів, 25 – 27 вересня 1996. – Львів, 1998. – С. 169 – 173.
511. Методологические проблемы истории общественной мысли / Отв. ред. *Б. А. Чагин.* – М.: Наука, 1971. – 79 с.
512. *Мишанич О.* Від підкарпатських русинів до закарпатських українців. Історико-літературний нарис. – Ужгород: Карпати, 1991. – 61с.
513. *Мишук Р.* Сторінки великого життя // Вибране (... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні) / Упоряд. та авт. історіографічного нарису *Р. С. Мицен*; приміт. *Р. С. Мишука, В. С. Шандри.* – К.: Либідь, 1991. – С. 607 – 608.
514. *Муравицька М.* Апостол правди і науки. Концепція національної освіти М. П. Драгоманова // Рідна школа. – 1996. – № 4. – С. 5 – 8.

515. *Мухин М. І.* Франко як критик Драгоманова // *Визвольний шлях.* – Лондон, 1956. – Кн. 4/28 (102). – С. 431 – 437; Кн. 6/30 (104). – С. 666 – 675; Кн. 7/31 (105). – С. 803 – 808; Кн. 8/32 (106). – С. 883 – 890.
516. *Наконечний А.* Національна ідея як інтегративний чинник у творчості Івана Франка (90-ті рр. XIX – початок XX ст.) // *Людинознавчі студії: Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка / Ред. кол. Т. Біленко (гол. редактор), В. Мельник, В. Мовчан, В. Кремінь та ін.* – Дрогобич: Вимір, 2001. – Вип. 4. – С. 44 – 52.
517. *Негребецький І.* До родоводу Івана Франка // *Літературно-науковий Вісник.* – 1926. – Лип. – серп. – С. 234.
518. *Недзвінський А.* Смерть Каменяра // *Жовтень.* – 1966. – № 10. – С. 113 – 116.
519. *Олесіюк Т.* Соборна Україна. Наукові розвідки і спомини / *Упорядкування та вступна стаття В. Сергійчука.* – К.: Українська Видавнича Спілка, 2004. – 640 с.
520. *Охримович Ю.* Розвиток української національно-політичної думки. – Львів, Київ: Новітня бібліотека, 1922. – 120 с.
521. *Павлик М.* Австро-руські спомини (1867 – 1877) М. Драгоманова. Ч. 1 і 2. Львів, 1889 // *Народ.* – 1890. – Ч. 2 – 3. – С. 30 – 32.
522. *Павлик М.* Драгоманов і його роль в розвою України. – Львів, 1907. – 91 с.
523. *Павлик М.* Михайло Петрович Драгоманов // *Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841 – 1994.* – Львів, 2001. – С. 222 – 226.
524. *Павлик М.* Народний рух австро-угорських русинів. – Шамокін, ПА: В-во Час. „Свобода”, 1896. – 62 с.
525. *Павличко Д.* Бризкають камені зорями // *Вітчизна.* – 1966. – № 9. – С. 1 – 3.
526. *Павличко Д.* Поетичний вступ до поеми „Мойсей” Івана Франка // *Розбудова держави.* – № 7 – 12. – С. 35 – 43.
527. *Падалка О.* Ідеї М. Драгоманова про українську національну справу і сучасна українська цивілізація // *Пам’ять століть.* – 2003. – № 5. – С. 46 – 50.
528. *Панчук М.* Енергія соборності // *Віче.* – 1992. – № 2. – С. 99 – 110.

529. *Панько Т. І.* Мова і нація в системі культурологічних поглядів Михайла Драгоманова // Штрихи до наукового портрету Михайла Драгоманова / Відп. ред. *Р. С. Міщук*. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 169 – 189.
530. *Панько Т. І.* Мова і нація в філософському осмисленні І. Франка // Іван Франко і національне відродження: тези доповідей республіканської наукової конференції, 22 – 24 вересня 1991 р. / Ред. кол. *І. Денисюк* / відповід. редактор та ін. – Львів: ЛДУ, 1991. – С. 6 – 7.
531. *Панько Т. І.* Нація і мова в системі поглядів М. Драгоманова і М. Грушевського. Текст лекцій. – Львів: Львівський держ. ун-т ім. І. Франка, 1991. – 54 с.
532. *Пачовський В.* „Історичні пісні” видані М. Драгомановим // Життя і знання. – 1935. – № 6. – С. 165 – 166.
533. *Петлюра С. И.* Франко – поэт национальной чести // Украинская жизнь. – 1913. – № 5. – С. 26 – 40.
534. *Погребенник Ф.* Вірш-гімн // Дивослово. – 1996. – № 8. – С. 5 – 8.
535. *Попович М.* Драгоманов і ми // Наука і суспільство. – 1991. – № 8. – С. 12 – 15.
536. *Потульницький В. А.* Виведення наукового поняття України: методологічні проблеми, перспективи, концепції // Методологічні проблеми суспільно-гуманітарних наук і освіти в умовах трансформації суспільства. – Дніпропетровськ: НГАУ, 1999. – С. 4 – 23.
537. *Проништейн А. П.* Вопросы теории и методик исторического исследования: Учебное пособие для вузов. – М.: Высшая школа, 1986. – 208 с.
538. *Реснт О. П.* Актуальні проблеми історії України // Україна Соборна: Зб. наук. статей / Ред. кол.: *О. П. Реснт* (відп. ред.) та ін. К., 2004. – Вип. 1. – С. 6 – 22.
539. *Реснт О. П.* Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // УІЖ. – 2000. – № 2. – С. 3 – 26.

540. *Решет О. П.* Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти // Четвертий міжнародний конгрес українців: Історія. Ч. II. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – С. 9 – 22.
541. *Ретина Л. М.* Персональная история и интеллектуальная биография // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. 8. Специальный выпуск: персональная история и интеллектуальная биография. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – С. 5 – 10.
542. *Ріпецький С.* Михайло Драгоманов в опінії визначних українських діячів. – Нью-Йорк – Детройт: Накладом Української Вільної Громади в Америці, 1967. – 42 с.
543. *Ріпецький С.* Іван Франко і М. Драгоманів // Вільна Україна. – Ч. 50. – С. 4 – 15; Ч. 51. – С. 22 – 23.
544. *Розумний М.* Українська ідея на тлі цивілізації. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.
545. *Романенчук Б.* До проблеми світогляду Івана Франка // Записки НТШ. – Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1968. – Т. 184. – С. 31 – 51.
546. *Романюк І.* Драгоманів на галицькому ґрунті // Життя і знання. – 1935. – № 6. – С. 167 – 168.
547. *Савчак В.* „По Дунаю льоди пливуть...” // Дзеркало тижня. – 2006. – № 32 (611). – С. 1, 18.
548. *Санцевич А. В.* Методика исторического исследования. 2-е изд., перераб. и доп. – К.: Наук. думка, 1990. – 212 с.
549. *Сарбей В. Г.* До поглядів М. П. Драгоманова на національне питання // УІЖ. – 1991. – № 9. – С. 60 – 70.
550. *Сарбей В. Г.* Національне відродження України : Серія “Україна крізь віки”: У 15 т. Т. 9. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 336 с.
551. *Сарбей В. Г.* Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма). – К.: Наук. думка, 1983. – 248 с.
552. *Сарбей В. Г.* Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. // УІЖ. – 1991. – № 5. – С. 3 – 18.

553. *Сарбей В. Г.* „Українське відродження” та „Українське ХІХ століття” як концептуальні історіографічні поняття історії України кін. ХVІІІ – поч. ХХ ст. // *Осягнення історії.* – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 443 – 451.
554. *Свенціцкий І.* Доба великих можливостей (З приводу „Листування Ів. Франка і М. Драгоманова. 1877 – 1895”) // *Нові шляхи.* – 1929. – № 1. – С. 117 – 124.
555. *Свенціцкий І.* Драгоманов і галичане. – Львів: Друкарня Ставропігійського інституту, 1922. – 15 с.
556. *Світленко С.* Народолюбець О. Стронін // *Київська старовина.* – 2002. – № 6. – С. 142 – 155.
557. Семья, дом и узы родства в истории / Под общ. ред. *Т. Зоколлы, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбама*; Отв. ред. *О. Кошелева.* – СПб.: Европейский университет в Санкт-Петербурге, Алетейя, 2004. – 283.
558. *Сергієнко П. П.* Соборна Україна: від ідеї до життя. – К.: Т-во „Знання”, 1993. – 64 с.
559. *Сергієнко П. П.* Соборність – ідея і реалії // *Віче.* – 1992. – № 4. – С. 10 – 28.
560. *Сергієнко П. П.* Соборність України: Поняття, ідея і реальність. – К., 1993. – 79 с.
561. *Ситник О. І.* Особливості політичних концепцій М. Драгоманова і Д. Донцова в контексті української ідеї: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23. 00. 01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1996. – 23 с.
562. *Сімович В.* Іван Франко. Його життя та діяльність. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. – 112 с.
563. *Сімович В.* Іван Франко: його життя й діяльність. З нагоди двадцятиліття смерті поета (1916 – 1936). – Львів: Накладом товариства „Просвіта”, 1936. – 68 с.
564. *Скакун О. Ф.* Іван Франко (Из истории политической и правовой мысли) – М.: Юридическая литература, 1987. – 124 с.
565. *Скакун О. Ф.* М. П. Драгоманов как политический мыслитель. – Харьков: Основа при ХГУ, 1993. – 138 с.

566. *Славутич Я.* Соборницькі ідеї Івана Франка // Іван Франко. Збірник філологічної секції для відзначення 110-річчя народин і 50-річчя смерти Івана Франка. – Нью-Йорк – Париж – Торонто, 1967. – Т. 32. – С. 171 – 177.
567. Словник української мови: У Х т. / Ред кол.: *І. К. Білодід* (голова) та ін. К.: Наук. думка, 1978. – Т. ІХ. – 920 с.
568. *Смаль-Стоцький Р.* Іван Франко і українська національна ідея // Іван Франко. Збірник філологічної секції для відзначення 110-річчя народин і 50-річчя смерти Івана Франка. – Нью-Йорк – Париж – Торонто, 1967. – Т. 32. – С. 7 – 18.
569. *Сміт Е.* Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 223 с.
570. Соборність України: історія і сучасність. – Івано-Франківськ: „Плай”, 1999. – 86 с.
571. *Солдатенко В. Ф., Крижанівський В. П., Левенець Ю. А., Нагорна Л. П., Самарцев І. Г.* Українська ідея: історичний нарис. – К.: Наук. думка, 1995. – 131 с.
572. *Сріблянський М.* Людська і громадська гідність Івана Франка. – Нью-Йорк – Детройт – Скрептон: Видавництво Української вільної громади. – 1957. – 32 с.
573. *Стахів М.* До проблеми політично-суспільного світогляду Івана Франка // Іван Франко. Збірник філологічної секції для відзначення 110-річчя народин і 50-річчя смерти Івана Франка. – Нью-Йорк – Париж – Торонто, 1967. – Т. 32. – С. 83 – 102.
574. *Степович А.* До київо-галицьких зв'язків початку 1870-х років (з щоденників Г. П. Галагана) // За сто літ. – 1930. – Кн. V. – С. 179 – 191.
575. *Студинський К.* До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860 – 1873 // Україна. – 1928. – № 2 (27). – С. 6 – 40.
576. *Студинський К.* Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами // Україна. – 1926. – Кн. 2 – 3. – С. 70 – 75.
577. *Сумний Д.* Двадцять другі роковини смерти Михайла Драгоманова // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841 – 1994. – Львів, 2001. – С. 462 – 464.

578. *Томашівський С.* Драгоманов і Галичина // Політика. – Львів, 1925. – № 5 – 6. – С. 78 – 84.
579. *Томашівський С.* Трагедія Драгоманова: кілька чудацьких думок з приводу 30-ліття його смерті // Політика. – Львів, 1925. – Ч. 2. – 25 жовтня. – С. 6 – 8, 26 – 29.
580. *Томенко М.* Політичні погляди Михайла Драгоманова та Дмитра Донцова в контексті формування сучасної української державності // Слово. – Ч. 21 (43), грудень 1991. – С. 4 – 7.
581. *Тучапський П. Л.* Національні погляди Драгоманова // Україна. – 1926. – Кн. 2 – 3. – С. 114 – 124.
582. Україна Соборна: 36. наук. статей / Ред. кол.: *О. П. Реснт* (відп. ред.) та ін. – К., 2004. – Вип. 1. – 379 с.
583. Українська ідея. Історичний нарис / *В. Ф. Солдатенко, В. П. Крижанівський, Ю. А. Левенець, Л. П. Нагорна, І. Г. Самарцев, Ю. В. Сиволюб, М. В. Томенко.* – К.: Наук. думка, 1995. – 128 с.
584. *Фарсобин В. В.* Источниковедение и его метод: Опыт анализа понятий и терминологии. – М.: Наука, 1983. – 232 с.
585. *Фихте И. Г.* Сочинения в двух томах. Т. 2. – СПб. : Мифрил, 1993. – 654 с.
586. Філософський словник / За ред. *В. І. Шинкарука.* Друге вид. (переробл. і доповн.) – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії. 1986. – 796 с.
587. *Франко З.* Передмова // *Франко І. Я.* Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 т. / *Зіновія Тарасівна Франко* (упоряд.), *Михайло Григорович Василенко* (упоряд.) – Львів, 2002. – С. 4 – 20.
588. *Хамар У. В.* Проблема ідеалу у філософській спадщині Івана Франка: Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.05 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2001. – 20 с.
589. *Химка Ж. П.* Драгоманівська спадщина сьогодні // Сучасність. – 1974. – Ч. 6 (162). – С. 83 – 90.

590. *Цегельський Л. М. П. Драгоманов, його думки, діяльність і значінє* // Молода Україна. – 1900. – С. 57– 61, 98 – 100, 131 – 132, 218 – 223.
591. *Черноморский М. Н. Мемуары как исторический источник: Учебное пособие.* – М., 1959. – 80 с.
592. *Чорновол І. Іван Франко у „Споминах з мого життя” Олександра Барвінського* // Молода нація. – 2003. – № 1. – С. 34 – 50.
593. *Шип Н. А. Культурно-національне питання на Україні у ХІХ ст.* // УІЖ. – 1991. – № 3. – С. 39 – 54.
594. *Шлемкевич М. Загублена українська людина. Кн 2.* – Нью-Йорк: Життя і мислі, 1954. – 160 с.
595. *Шляхов Б. Іван Франко і проблема інтелігенції* // Комуніст України. – 2006. – № 2 (814). – С. 65 – 77.
596. *Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / пер. з англ.* – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.
597. *Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави* // Сучасність. – 1996. – № 12. – С. 53 – 65.
598. *Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця ХVІІІ – початку ХІХ століть* // Наука і культура. – Вип. 25. – К., 1991. – С. 159 – 165.
599. *Якимович Б. З. Світоглядні позиції І. Франка і проблеми української державності* // Другий міжнародний конгрес українців (Львів, 22 – 28 серпня 1993 р.): Доповіді і повідомлення: Літературознавство. – Львів, 1993. – С. 321 – 328.
600. *Яковенко Н. До питання про методологію вивчення історії України* // Генеза. – 1996. – № 1 (4). – С. 118 – 123.
601. *Якунін В. К. Методология истории: отечественный опыт и современная практика* // Грані. – 2000. – № 3 (11). – С. 21 – 23.
602. *Якунін В. Про „Вітчизну” і „Вітчизняну війну” для України і українців* // Комуніст України. – 2005. – № 12. – С.33 – 40.

603. *Armstrong J.* Ukrainian Nationalism. – Madison: University of Wisconsin Press. – Colorado: Ukrainian Academic Press, 1990. – 271 p.
604. *Bilinsky Y.* Mykhailo Dragomanov, Ivan Franko, and the Relations between the Dnieper Ukraine and Galicia in the Last Quarter of the 19th Century // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.* – 1959. – Vol. VII, N 1, 2 (23 – 24). – P. 1542 – 1566.
605. *Doroshenko D.* Mykhailo Dragomanov and the Ukrainian National Movement // *The Slavonic and East European Review.* – April 1938. – Vol. 16. – N 48. – P. 654 – 666.
606. *Feldman W.* Stronnictwa I programy polityczne w Galicji. 1846 – 1906. – T. 2. – Krakov, 1907. – 371 s.
607. *Himka J.-P.* Dragomanov, Mykhailo Petrovych // *Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History,* – 1979. – Vol. 10. – P. 7 – 9.
608. *Himka J.-P.* Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. – Edmonton Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1988. – 358 p.
609. *Himka J.-P.* Socialism in Galicia: The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860 – 1890). – Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1983. – 244 p.
610. *Himka J.-P.* Young Radicals and Independent Statehood: The Idea of a Ukrainian Nation-State, 1890 – 1905 // *Slavic Review.* – 1982. – Vol. 41. – P. 219 – 235.
611. *Historia Polski / Pod red. S. Arnolda a T. Manteuffla.* – Warszawa: PWN, 1960. – 784 s.
612. *Hroch M.* How Does Nation Formation Depends on Nationalism // *East European Politics and Societies.* – 1990. – Vol. 4. – № 1. – P. 101 – 115.
613. *Kappeller A.* A “Small People” of Twenty-five Million: The Ukrainians circa 1900 // *Journal of Ukrainian Studies.* – 1993. – Vol. 18. – № 1 – 2. – P. 85 – 92.
614. *Kappeller A.* The Ukrainians of the Russia Empire 1860 – 1914 // *The Formation of National Elites / Ed. By A. Kappeller, F. Adanir, A. O’Day.* – Alder shot – New York: Dartmouth, 1992. – P. 105 – 132.

615. *Lepkyj B.* Michajlo Dragomanov // Ukrainische Rundschau. – Vienna, 1906. – P. 99 – 109.
616. *Magocsi P. R.* Galicia. A Historical Survey and Bibliographic Guide: Published in association with the Harvard Ukrainian Research Institute by University of Toronto Press. – Toronto – Buffalo – London, 1983. – 300 p.
617. *Mickiewicz A.* Księgi narodu Polskiego. Księgi pielgrzymstwa Polskiego // Dzieła. – Warszawa. – 1955. – T. 6. Sz. 2. – S. 7 – 60.
618. Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia. – Cambridge, 1989. – 345 p.
619. *Pritsak O., Reshetar J. S.* Ukraine and Dialectics of Nation-Building // From Kievan Rus' to Modern Ukraine: Formation of the Ukrainian nation / The Millenium Series by the Ukrainian Studies Fund. – Cambridge, Mass., 1984. – P. 5 – 36.
620. *Yaremko M.* Galicia. From Separation to Unity. – Toronto – New York – Paris: Shewchenko Scientific Society, 1967. – 292 p.
621. *Yekelchuk S.* Modernization, nationalism and socialism in Ukraine under the Russian Empire. 1860 – 1910. Lecturers in modern Ukrainian history. – Melbourne: Monash Univ., 1994. – 43 p.

